

~~11~~ II 1254

GEORG WILHELM FRIEDRICH HEGEL

OSNOVNE CRTE FILOZOFIJE PRAVA

S HEGELOVIM VLASTORUČNIM MARGINAMA U
NJEGOVU PRIRUČNOM PRIMJERKU FILOZOFIJE
PRAVA

34511

»VESELIN MASLESA« - »SVJETLOST«
SARAJEVO

TREĆI DIO

OBIČAJNOST

§ 142.

Običajnost je *ideja slobode* kao živo dobro koje u samosvijesti ima svoje znanje, a s pomoću njegova postupanja i svoju zbiljnost, kao što postupanje ima svoju po sebi i za sebe bitkujući podlogu i pokretačku svrhu u običajnom bitku – *pojam slobode* koji je postao *opstoje im svjetom i prirodom samosvijesti*.

► [uz § 142]

22. I 1823; 14. I 1825.

Formalna razlika. Ponajprije ideja. Interes čistog subjektiviteta i općenitosti volje.

Razlika posljedice – zbiljnost i pojam – jer se u pojmu počinje s *mišlima* – ovaj ponajprije *apstraktno* – posebitost i zasebitost.

Odnos prava i moraliteta prema običajnosti.

a/ Shvatiti običajnost, tj. njene momente – kao njeno jedinstvo

β/ Ovi momenti ranije za sebe

αα/ u svojim oblikovanjima –

ββ/ u ovo određenje prelaze –

a/ Sistem oposebljavanja dobrog – iz samog pojma koji je onaj koji se razvija, ne supsumcija – *čvrsti temelj* jedinstvo, § 144/5. –

β/ Subjektivitet je dalje u određenju samosvijesti – *Jest znanje α/ jest običajnostan β/ kao svijest odnos prema dužnostima: αα/ one jesu, supstancialno, ββ/ daje potvrdu za ovo.*

γ/ običaj, *navika* § 151.

α/ Duh nekog naroda αα/ Subjekt ββ/ kao svijet – γ/ *Običaj* – α/ empirijska *općenitost*, odnos *mnogih* individua, oblik *konkretnog* subjekta, naime a) dužnost – u općem obliku b/ u *spoljašnje* svjesnom načinu, – kao *opstojeći* duh, prema kojemu opстоji odnos – tj. znano u drugim ljudima –

A. Što je *običajnost*? Da je moja volja *postavljena* kao primjereni pojmu – da je ukinut njen subjektivitet – dakle α/ Pravo, pravo predmet volje β/ Subjektivitet, priznanje onog objektivnog, pojama.

Suglasnost (volja kao u sebi opća) – da ja – koji mislim – tj. kao ono opće – hoću opće – i jesam ovo htijenje općega – U empirijskom – *brak, država* – jedine su velike običajnosne cjeline – one (su) supstancije – α) Suglasnost u *ljubavi* β/ s *osjećajem* – slobodnog subjektiviteta, postupati u smislu takve cjeline, tj. onog općeg – ne posebni nagoni, interesi – jedno-bitak* onoga jednoga –

Jednostavno formalno određenje – sloboda: – *Abstrakcija α/ opća volja i β/ beskonačno identična sa sobom* – ovu imati u tome, – mišljenje.

Sveto što povezuje duhove, bilo to makar samo lako kao sita vijenac; ono najsvetije što (je) unutarnje mišljeno – vječno duhove čini ujedinjenima –

Samo dvije strane, forme

Trojako određenje: α/ pojam, β/ subjektivitet kao moja volja, γ/ subjektivitet – kao opći bitak – priroda, običaj –

Supstancialno jedinstvo; opća volja, viša nego *poredica, država – stalež, stanje* – biće, Bog, penati –

* Jedno-bitak – Einessein. – Bilj. prev.

§ 143.

Budući da je znanje to jedinstvo pojma volje i njenog opstanka, koji je posebna volja, opстоји svijest o razlici tih momenata ideje, ali tako da je sada svaki za sebe sam totalitet ideje pa mu je ona podloga i sadržaj.

§ 144.

α) Objektivno običajnosno, koje stupa na mjesto apstraktног dobra, jest *konkretna supstancija* po subjektivitetu kao spas *beskonačnom obliku*. Ona otuda postavlja u sebi *razlike*, koje su time određene pojmom, pa po tome običajnosno ima čvrst *sadržaj*, koji je za sebe nuždan, te opstojanje uzdignuto nad subjektivno mnjenje i nahođenje jesu *po sebi i za sebe* bitkujući *zakoni* i uredbe.

► [uz § 144]

Razlike: α/ Zakonsko određenje sadržaja, β/ razlika od samosvijesti – Individualne dužnosti – *priroda stvari*

Dodatak. U cijelini običajnosti prisutan je i objektivni kao i subjektivni moment: ali oba su samo forme istog. Dobro je ovde supstancija, to znači, ispunjenje onog objektivnog subjektivitetom. Ako se običajnost posmatra sa objektivnog stajališta, onda se može reći da običajni čovjek sebe nije svjestan. U ovom smislu navještava Antingona da niko ne zna dokle sežu zakoni: da su oni vječni. To znači da su oni po sebi i za sebe bivstvujuće određenje koje teče iz prirode stvari. Ali ne manje ovo supstancialno ima i svijest, premda joj pripada uvijek samo položaj jednog momenta.

§ 145.

Da je ono običajnosno *sistem* tih odredenja ideje, to sačinjava njegovu *umnost*. Ono je na taj način sloboda ili po sebi i za sebe bitkujuća volja kao ono objektivno, krug nužnosti čiji su

momenti *običajnosne moći*, koje upravljaju životom individua, imajući u njima kao svojim akcidencijama svoju predstavu, povjarni lik i zbiljnost.

Dodatak. Pošto običajna određenja sačinjavaju pojam slobode, ona su supstancialitet ili opća bit individua, koje se prema tome drže samo kao nešto akcidentalno. Objektivnoj običajnosti, koja je sama ono postojano i moć, kroz koju se upravlja životom individua, – svejedno je da li individua postoji. Običajnost je stoga narodima predstavljena kao vječna pravednost, kao po sebi i za sebe bivstvujući bogovi, prema kojima tašto držanje individua ostaje samo jedna lelujava igra.

§ 146.

β) Supstancija sebe zna u ovoj svojoj *zbiljskoj samosvijesti* i time je objekt znanja. Za subjekt imaju običajnosna supstancija, njeni zakoni i sile, s jedne strane, kao predmet odnos da *oni jesu*, u najvišem smislu samostalnosti – apsolutan, beskonačno čvršći autoritet i moć kao bitak prirode.

Sunce, Mjesec, brda, rijeke, uopće okolni objekti prirode jesu, oni za svijest nemaju autoritet da samo uopće jesu nego također da imaju posebnu prirodu, koju svijest uvažava pa se prema njoj upravlja u svom držanju prema tim prirodnim objektima, svojem bavljenju njima i upotrebni njih. Autoritet je običajnosnog zakona beskonačno viši, jer stvari prirode prikazuju umnost na posve *spoljašnji i pojedinačni* način pa je knju pod likom slučajnosti.

► [uz § 146]

Subjekt αα/ jest običajnostan – stoji u jedinstvu – *jest primjeren – ββ/ svijest α/ odnosa prema dužnostima, one jesu, čvrsto – γγ/ daje dokaza – opstoji u tome – volja – duh –*

[Običajni zakoni] jesu – isto tako *po sebi* – kao što egzistiraju – božanske moći – oblik, božja zapovijed, autoritet ili vječna umna određenja – ravnodušno.

§ 147.

S druge strane, one nisu subjektu nešto *strano*, nego im daje *svjedočanstvo duha* o njima kao o svojoj *vlastitoj biti*, u kojoj on ima svoj *samoosjećaj*, živeći u njemu kao svom od sebe nerazličnom elementu – odnos koji je neposredno još više identičan nego sama *vjera i povjerenje*.

Vjera i povjerenje pripadaju početnoj refleksiji, te prepostavljaju neku predstavu i razliku; – kao što bi npr. bilo *različito* vjerovati u pogansku religiju i biti paganin. Onaj odnos ili, štaviše, jednakost bez odnosa, u kojoj je običajnosno zbiljski život samosvijesti, može, svakako, prijeći u odnos vjere i uvjerenja i u odnos koji je posređovan *daljom refleksijom*, u uvid s pomoću razloga koji mogu otpočeti i od nekih posebnih svrha, interesa i obzira, od straha i nade ili od povijesnih prepostavki. No *adekvatna spoznaja* toga pripada misaonom pojmu.

►[uz § 147]

Sloboda – u umnim zakonima – Spram dužnosti – porodica

Pravo subjekta

Tako oni jesu – tako oni žive

Grci nisu imali *nikačve savjesti* – spram *običaja* – Hidaspes je govorio lakedemonskim poslanicima da ostanu kod njega, da budu prijatelji njegova kralja i tako veliki i sretni kao on [oni odvratiše:] »Tvoj savjet je dobar i u skladu s tvojim *iskustvom*. Da si okušao sreću koju mi uživamo, ti bi nam savjetovao da za to žrtvujemo sve svoje. Kod Kserksa, još jasnije, kako bismo ovde mogli živjeti, napustiti svoju zemlju, zakone i takve ljude da smo, da bismo za njih umrli, poduzeli tako dug put?« – Iz Herodota, VII, c. 135 i dalje¹.

¹ Vrlo slobodno citirani pasaž je kod Lassona kao i kod Hoffmeistera očigledno pogrešno naveden: »Hydaspes« umjesto Hydarnes; »...pridodati. Kod Xerxes, ne [...] jasnije, kako bismo mogli...«; konačno »c. 129« umjesto c. 135 i dalje. Bilj. njem. izd.

Ne mogu položiti *račun*, nikakvu *savjest*, nikakvo *uvjerenje* – ne *razlozima* – izbor, odobravanje – identično sa mnom postavljeno – Uvjerenju pripada, mene prije subjektivno – učiniti praznim – neodređeno – kao da je nešto drugo naspram mene postavilo sadržaj – postupno posređovanje – ne neposredno čuvstvo i bitak – /premda ovaj leži u osnovi i upravo čini osnove, na koje ja svodim stvar/ – također ne *čuvstvo* – nego bitak, tako ja *jesam* – uvid, ja sam svjestan ovog posređovanja, ove povezanosti.

Svatko ima ovo *iskustvo*, život u sebi samome –

Nasuprot tome može on sebe postaviti – ali ne iz sebe izaći – *iskociti iz kože* – Goethe:

§ 148.

Kao ova supstancialna određenja, ona su za individuu *dužnosti* obavezne za njezinu volju – za individuu, koja se razlikuje od njih kao ono subjektivno i u sebi neodređeno ili posebno određeno, koja time stoji u odnosu prema njima kao prema onome svome supstancialnome.

Etička nauka o dužnostima* tj. kakva je ona *objektivno*, a ne kako treba da se shvati u praznom principu moralnog subjektiviteta, koji, naprotiv, ništa ne određuje (§ 134) – jest otuda sistematski razvoj kruga običajnosne nužnosti, koji slijedi u ovom *trećem dijelu*. Različitost ovog prikaza od oblika neke nauke o dužnostima leži samo u tome što u onome što slijedi običajnosna određenja proizlaze kao nužni odnosi, što se pri tome ostaje i što se za svako određenje ne dodaje još završna rečenica: *tako je ovo određenje za čovjeka dužnost*** – Nauka o dužnostima, ukoliko nije filozofska znanost, uzima svoju gradu iz odnosâ kao opstojecih i prikazuje njihovu vezu s vlastitim predstavama, s općenito iznenadenim načelima i mislima, svrhama, nagonima, osjećajima itd., pa može kao razloge pridodati dalje posljedice svake dužnosti s obzirom na

* [u rukopisu:] *Etički* – umjesto moralno – običajnosno

** Dužnost – je pravo, opstanak, *njegove volje*

druge običajnosne odnose, kao i na dobrobit i mnjenje. No immanentna i konzektrentna nauka o dužnostima ne može biti ništa drugo doli razvoj onih odnosa koji su s pomoću ideje slobode nužni i stoga zbiljski u svom cijelom opsegu, u državi.

§ 149.

Kao ograničenje može se dužnost koja obavezuje pojaviti samo spram neodređenog subjektiviteta ili apstraktne slobode i spram nagona prirodne ili moralne volje, koja svoje neodređeno dobro određuje na osnovu proizvoljnosti. Individua se, štaviše, u dužnosti oslobada dijelom od ovisnosti pod kojom stoji u zgoljnom prirodnom nagonu, kao i od potištenosti u kojoj je ona kao subjektivna posebnost u moralnoj refleksiji onoga »treba da« (Sollen) i onoga što se može, a dijelom neodređenog subjektiviteta, koji ne dolazi do opstanka, i objektivne odrednosti postupanja, pa ostaje u sebi i ostaje kao nezbiljnost. U dužnosti osloboda sebe individua do supstancialne slobode.

Dodatak. Dužnost ograničava samo samovolju subjektiviteta i udara protiv apstraktног dobra kojeg se subjektivitet čvrsto drži. Kada ljudi kažu, mi hoćemo da budemo slobodni, onda to najprije znači samo to da hoćemo da budemo apstraktно slobodni, a svako određenje i rasčlanjenost u državi važi za jedno ograničenje ove slobode. Dužnost utoliko nije ograničenje slobode nego samo njene apstrakcije, to znači neslobode: ona je dospijevanje do biti, dobivanje afirmativne slobode.

§ 150.

Običajnosno, ukoliko se reflektira na individualnom, prirodnom određenom karakteru kao takvome, jest vrlina, koja je – ukoliko ne pokazuje ništa osim jednostavne prikladnosti individuale dužnostima onih odnosa kojima pripada – ispravnost.

Što bi čovjek morao činiti, koje su to dužnosti što ih treba da ispunjava da bi bio krepstan, lako je kazati u jednoj običajnosnoj zajednici – on ne treba da radi ništa drugo nego što mu je u njenim odnosima naznačeno, izrečeno i poznato. Ispravnost je ono općenito što se od njega može zahtijevati dijelom pravno, dijelom po uobičajenosći. No ona se za moralno stajalište lako pojavljuje kao nešto što je podredenije, iznad čega bi čovjek još više morao zahtijevati od sebe i drugih, jer prohtjev da se bude nešto posebno ne zadovoljava se onim što bitkuje po sebi i za sebe i što je uopće; on nalazi tek u izuzetku svijest o osobujnosti. – Različite strane ispravnosti mogu se tako nazvati vrlinama, jer su one isto tako – premda u usporedbi s drugima ne posebno – vlasništvo individue. No govorenje o ovoj vrlini graniči lako s praznom deklamacijom, jer se time govori o nečemu apstraktnome i neodređenome, kao što se također takvo govorenje sa svojim razlozima i prikazima obraća individui kao proizvoljnosti i subjektivnom nahodenju. U opstojećem običajnosnom stanju, čiji su odnosi potpuno razvijeni i ozbiljeni, ima prava vrlina svoje mjesto i zbiljnost samo u izvanrednim okolnostima i kolizijama onih odnosa; – u istinskim kolizijama, jer moralna refleksija može sebi svuda stvoriti kolizije i sebi pridati svijest o nečemu posebnome i o pridonesenim žrtvama. U neobrazovanom stanju društva i zajednice javlja se stoga više oblik vrline kao takve, jer je ovdje običajnosno i njegovo ozbiljenje više individualno nahodenje i osobujna genijalna priroda individue, kao što su stari posebno predicirali vrlinu Herkulu. I u starim državama, budući da u njima običajnost još nije došla do tog slobodnog sistema samostalnog razvoja i objektiviteta, morala je vlastita genijalnost individua biti ona koja je nadoknadila taj nedostatak. Nauka o vrlinama, ukoliko ona nije puka nauka o dužnostima, dakle posebnost koja obuhvaća ono što se osniva na prirodnoj određenosti karaktera, bit će, prema tome, neka duhovna povijest prirode.

Budući da su vrline ono običajnosno u primjeni na posebno, a po toj subjektivnoj strani nešto neodređeno, u njihovo određenje ulazi ono kvantitativno više ili manje; stoga njihovo promatranje dovodi nedostatke ili poroke,

koji stoje nasuprot, kao kod *Aristotela*, koji posebnu vrlinu po svom pravom smislu odreduje kao sredinu izmedu onoga *previše* i onoga *premašio*. – Isti sadržaj koji poprima oblik *dužnosti* i zatim *vrlina* jest i onaj koji ima oblik *nagona* (§ 19, bilj.). I oni imaju isti sadržaj kao svoj temelj, ali kako on u njima pripada neposrednoj volji i prirodnom osjećaju i kako još nije *izobražen* do određenja običajnosti, nagoni imaju sa sadržajem dužnosti i vrlina zajednički samo apstraktni predmet, koji kao neodređen u sebi samome ne sadržava za njih granice dobra ili zla – ili su oni po apstrakciji pozitivnoga dobri, i obratno, po apstrakciji negativnoga zli (§ 18).

► [uz § 150]

Daljna energija posebnog talenta – Aristokracija – Svi Atenjani krepostni – Aristokrat izvanredan talent – Priroda da se postupa za cjelinu –

Grčka vrlina – kao *umjetničko djelo* – sjaj prirodne jedinstvenosti – ono običajnosnoi ujedno kao karakter, čud, sklonost, nagon – identično s posebnom ličnošću.

Tako hrabrost, osobna odvažnost, uvijek – kod vojskovođa, vladara, više *snage razuma*, duha, smisljenosti, odlučnosti. Ali dužnost jednog posebnog staleža. Naprotiv, već hrabrost *koja zna* – ne pojavljuje se više tako kao vrlina.

Vrline – posebne strane, koje su više ili manje ravnodušne.

Umjerenos, štedljivost, darežljivost – više prepustene proizvoljnosti – *posebna sklonost* –

Posljedice sitničave sebičnosti, nerazboritosti s obzirom na bitne ciljeve.

Dodatak. Ako neki čovjek čini ovo ili ono običajno, onda on upravo nije krepostan, ali, krepostan je svakako onda ako je ovaj način ponašanja neka stalnost njegovog karaktera. Vrlina je više običajna virtuoznost i ako se danas ne govori mnogo o vrlini kao takvoj, onda to ima svoj razlog u tome da običajnost više nije toliko forma neke posebne individue. Posebno su Francuzi onaj narod koji najčešće govori o vrlini jer je kod njih indi-

vidua više stvar njene vlastitosti i jednog prirodnog načina dje-lovanja. Nijemci, naprotiv, više su misleći i kod njih isti sadržaj dobiva formu općenitosti.

§ 151.

No u jednostavnom *identitetu* sa zbiljnošću individuā pojavljuje se ono običajnosno kao njihov opći način postupanja – kao *običaj** – njihova *navika* kao *druga priroda*, koja je postavljena na mjesto prve prosto prirodne volje pa je duša koja prožima njihov opstanak, značenje i zbiljnost, duh čija je supstancija tek tako duh koji živi i opстојi kao svijet.

► [uz § 151]

Jedinstvo α/ kao supstancija, β/ kao običaj u pojedinačnoj svijesti ili svijesti uopće, γ/ svijet – kao *bitak*, egzistencija

Svijest ove suglasnosti

α/ kao duh, Bog – osoba

β/ Sadašnjost – jest kao [?] u drugoj svijesti apstraktno – svrha subjektivne svijesti s općenitosti. Subjekt je bitno *ovaj*, osoba – s te strane empirijska općenitost. γ/ *Svijet* αα/ Običaj – mnogih individua – α/ Odnos subjekta prema subjektu (ne kao u apstraktном pravu) – stvar samo potreba i tako tako ugovor slučajan – β/ moralna vrijednost – moralitet – *pravo subjektivne samosvijesti* ono unutrašnje postupka – tlo, subjektivni odnos spram drugih, ali vrijednost, okretanje u sebe – Ovdje svijest suglasnosti – identitet – svijest ne u meni (moralna refleksija), nego kao bitkujuća, tj. izvan mene – moja suglasnost izvan mene – suglasnost individua.

Običajnost, običaj je § 147 kao *duh* – α/ absolutni sadržaj, β/ sloboda, dokaz duha.

Savjest, refleksija, moralitet nije duh, kao tupa nevinost također ne. – α/ Tamo subjekt određujući sebe u sebi

* »Erscheint das Sittliche, als die allgemeine Handlungsweise derselben – als Sitte...«. I ovdje se vidi zašto smo se pri prijevodu kategorija »die Sittlichkeit«, »das Sittliche«, odlučili za terminе običajnost, običajnosno. – Bilj. prev.

samom – po dobrom, dužnosti – apstraktna refleksija – razum – ne kao živo dobro – identitet – subjektivitet pojavljuje se kao *proizvoljnost* izbora. – β/ Ovdje bez svijesti o *općoj* svrsi – ili (Kinezi) ono običajnosno učinjeno jurističkim – spoljašnjim zakonom.

Običaj – ηθος – stari nisu ništa znali o savjesti – Riemer: ηθος јон. έθος – *navika*, upotreba – (osobito stan kod Herodota) porijeklo ljudi – *običaj* – da li *obitavališta*? – Navika, karakter, izraz lica – U stilu i deklamaciji ηθιχος ono karakteristično – način bitka i života –

ββ/ Spoljašnja zbiljnost. – Ako su loši zakoni, onda takoder i običaji.

Dodatak. Kao što priroda ima svoje zakone, kao što životinje, drveće, sunce, izvršavaju svoj zakon, tako je običaj ono što pripada duhu slobode. Ono šta pravo i moral još nisu to jeste običaj, naime jest duh. Jer u pravu posebnost još nije posebnost pojma nego samo prirodne volje. Isto tako na stajalištu moraliteta samosvijest još nije duhovna svijest. Pri tom se radi samo o vrijednosti subjekta u samom sebi, to znači da subjekt, što se određuje prema dobru protiv zla, još ima formnu samovolje. Ovdje, naprotiv, na običajnom stajalištu volja jest kao volja duha i ima jedan supstancialni, sebi odgovarajući sadržaj. Pedagogija je umijeće da se čovjek napravi običajnim: ona promatra čovjeka kao prirodnog i pokazuje put da ga preporodi, da preobrazi njegovu prvu prirodu u jednu drugu, duhovnu, tako da ovo duhovno u njemu postaje *navikom*. U njoj isčezava suprotnost prirodne i subjektivne volje, borba subjekta je prekinuta, i onom običajnom utočištu pripada navika, kao što pripada i filozofskom mišljenju, budući da ono iziskuje da je duh obrazovan protiv samovoljnih pomisli i da su one razbijene i prevladane, čime umno mišljenje ima slobodan put. Čovjek umire i iz navike, to znači, ako se u životu posve navikao, ako je duhovno i fizički otupio a suprotnost subjektivne svijesti i duhovne djelatnosti isčezla, jer, čovjek je djelatan samo ukoliko nešto nije postigao i hoće sebe producirati i učiniti važećim u odnosu na to. Ako je ovo postignuto, isčezava djelatnost i životnost, a odsustvo interesa koje tada nastupa, jest duhovna ili fizička smrt.

§ 152.

Običajnosni je supstancialitet na taj način došao do svog *prava*, a ovo do svog *važenja*, naime, da je u tom supstancialitetu nestala [je] svojeglavost i vlastita savjest pojedinaca, koja bi bila za sebe i sačinjavala suprotnost spram njega, budući da običajnosni karakter ono nepokretno opće, ali koje je u svojim određenjima otvoreno za zbiljsku umnost, zna kao svoju pokretačku svrhu, pa spoznaje svoje dostojanstvo, a isto tako i svako opstanje posebnih svrha, kao na njemu osnovano, imajući ga zista u njemu. Subjektivitet je sam absolutni oblik i egzistentna zbiljnost supstancije, a razlika subjekta od nje kao njegova predmeta, svrhe i moći jest samo ujedno isto kao neposredno isčezla razlika oblika.

Subjektivitet, koji sačinjava tlo egzistencije za pojам slobode (§ 106), pa se s moralnog stajališta još razlikuje od tog svog pojma, jest u onome običajnosnom njegova egzistencija koja je njemu adekvatna.

►[uz § 152]

Pravo – opstanak ovog pojma –

Prava – privatna prava – ličnost

Pravo – samosvijesti – *znajuće* čak u onome što je običajnosno –

§ 153.

Pravo individuā na njihovo subjektivno određenje za slobodu ispunjava se u tome što one pripadaju običajnosnoj zbiljnosti, što je *izvjesnost* njihove slobode u takvom objektivitetu *istinita*, a one u običajnosme *zbiljski* imaju svoju *vlastitu* bit, svoju *unutarnju* općenitost (§ 147).

Na pitanje nekog oca o najboljem načinu kako da svog sina odgoji običajnosno, odgovorio je jedan pitagorvac (i drugima se to pripisuje*): *Ako ga učiniš gradanim države s dobrim zakonima.*

* [u rukopisu:] Sokratu. – Bilj.njem. izd.

► [uz § 153]

tu postiće čovjek svoje određenje – *određenje* čovjeka uopće: što treba da bude čovjek? – Posebno određenje individue –

Treba da obrazuje svoju maštu, svoje misli, svoje mišljenje – također svoju volju, svoju estetsku moć – sin svog vremena – u velikom mnoštvu – ostaje u tome

Dodatak. Pedagoški pokušaji da se čovjeka izvuče iz općeg života savremenosti i da ga se izobrazi na selu (*Rousseau u Emiliu*) bili su uzaludni jer ne može uspjeti da se čovjeku otute zakoni svijeta. Ako se i obrazovanje omladine mora odvijati u samoci, onda se ne smije vjerovati da miris duhovnog svijeta konačno ne isparava kroz ovu usamljenost i da je moć svjetskog duha isuviše slaba da bi sebi potčinila ove udaljene dijelove. Tek u tome da je građanin jedne dobre države, individua dolazi do svoga prava.

§ 154.

Pravo individue na njenu *posebnost* isto je tako sadržano u običajnosnom supstancijalitetu, jer je posebnost spojla pojavni način u kojem egzistira običajnosno.

§ 155.

U ovom identitetu opće i posebne volje poklapaju se tako *dužnost i pravo*, pa čovjek s pomoći običajnosnoga ima utoliko prava ukoliko ima dužnosti, a dužnosti ukoliko ima prava. U apstraktnom pravu imam »ja« pravo, a netko drugi dužnost spram ovoga – u onome moralnome *treba* da je objektivno i ujedinjeno s dužnostima samo pravo mog vlastitog znanja i htijenja, kao i moje dobrobiti.

► [uz § 155]

Dužnosti su veze koje obvezuju, odnosi prema supstancijalnoj običajnosti – ali ova je *moja* bit, opстојi s po-

moću mene samoga – Njen opstanak, tj. njen pravo da ja nju, njen opstanak poštujem, moja *dužnost* – također je moje *pravo*, to je *opstanak* moje slobode.

Što se ljudima nameće kao dužnost, treba da se za nešto dogodi, – ne samo pri tome imati direktno ili indirektno njihovu povlasticu – nego za *ono nešto* u čemu je *njihovo* dostojanstvo, *slobodu*, čiji je opstanak stoga *njihov* opstanak – njihovo *pravo*.

Ne prosti: Drugi imaju prava, ja sam njima jednak, osoba sam kao i oni, ja treba da imam dužnosti spram njihova prava – kao njima jednak treba da ja imam na osnovu tih dužnosti također prava – povezanost *usporedljivnjem*.

Apsolutno posredovanje, opstanka onoga supstancijalnoga, prava supstancijalnoga, tj. moje dužnosti – mojim *opstankom*, tj. mojim pravom – i obratno.

Različitost prava i dužnosti – odnosi se na posebno – razlika staleža, službe. Formalni odnos u posebnome.

α/ Što ja pružam, za to dobivam nešto *specifično* drugo – ali *vrijednost* kao *dužnost*, pravo nekoga drugoga, obaveza – sredstvo – a ja pri tome svrha.

β/ Idenični sadržaj – po supstanciji – pravo i dužnost da se pripada državi, pravo, p[rirodni] *opstanak* kao individua – dužnost – brak – Ja sam opstanak, obavezan.

Dodatak. Rob ne može imati dužnosti a samo slobodan čovjek ih ima. Ako bi na jednoj strani bila sva prava a na drugoj sve dužnosti, cijelina bi se raspala jer je samo identitet temelj kojeg smo ovdje utvrdili.

§ 156.

Običajnosna supstancija, kao ona koja sadržava samosvijest što za sebe bitkuje ujedinjenju sa svojim pojmom, *zbiljski* je duh jedne porodice i jednog naroda.

Dodatak. Ono običajno nije apstraktno kao dobro, nego u intenzivnom smislu zbiljsko. Duh ima zbiljnost a njene akcidentacije su individue. U običajnom su stoga moguća uvijek samo

dva gledišta: ili da se polazi od supstancialnosti ili automatski postupa i uspinje do pojedinačnosti kao temelja: ovo posljednje gledište je bezduhovno jer vodi samo jednom spajanju, ali duh nije ništa pojedinačno nego je jedinstvo pojedinačnog i općeg.

§ 157.

Pojam ove ideje jest samo kao duh, kao ono što sebe zna i što je zbiljsko, budući da je on objektiviranje samoga sebe, kretanje s pomoću oblika svojih momenata.

On je otuda:

- A. Neposredni ili *naturalni* običajnosni duh – porodica. Taj supstancialitet prelazi u gubitak svog jedinstva, u podvojenost i u stajalište onoga relativnoga, pa je tako
- B. *gradansko društvo*, veza članova kao *samoštalnih pojedinaca* u jednoj, prema tome, *formalnoj općenitosti*, s pomoću njihovih *potreba*, te pravnim *uredenjem* kao sredstvom sigurnosti osoba i vlasništva i *spoljašnjim redom* za njihove posebne i opće interese, koja *spoljašnja država*
- C. sebe uzima natrag i skuplja u svrhu i zbiljnost supstancialnoga općega i njemu posvećenog javnog života – u *državni ustav*.

► [uz § 157]

Razlika između porodice i države

- a/ Slobodne, samostalne osobe koje se za sebe brinu – rob, za kojega se brine gospodar ili država
- β/ Za njih je ono opće, svrha, domovina, zakoni, država kao neko opće, kao ono što naređuje subjektivitetu, i to kao *zakon* – Poštovanje zakona – ne ljubav ili strah – zakon nije subjektivna volja – jednakost za sve i ono zajedničko između onih koji zapovijedaju i koji slušaju – što je za ove dužnost, također je ograničavanje, pravo za njih – ne slučajna volja, proizvoljnost – nego čvrsto, granica koju ne smije prekoračiti onaj koji je nameće.

γ/ Dioba posla – Svi momenti supstancialnoga i njegove djelotvornosti sačinjavaju vlastita tijela i sisteme zakona i djelotvornosti.

Sistem – oposebljavanje običajnosnoga, tj. ono običajnosno postavljeno u [svojim] održenjima] – oblici – Svaki oblik – razlika – je čitav rod, ideja; α/ neposredna volja; prirodna volja, sloboda – da se bude kod sebe – negacijom *naturalne* volje, tj. ono prvo je prirodno

b/ Refleksija – pravo, moralitet, apstraktnejši moment – Padanje u posebnost – nesvjesna supstancija – Nužnost, veza –

Partikularnom /apstraktnom/ oblik općenitosti – samo *oblik* – *obrazovanje samostalnosti osobe* – Izvan prirodnog jedinstva – suglasnost se čini tek u za – sebe – bitku dvaju bića –

c/ Država treće α/ Samostalnost individua – β/ Ujedinjenje u zakonima – jedinstvo kao znano, svjesno, jako izrečeno, mišljeno jedinstvo – tj. kao sloboda kao takva –

Prvi odsjek

PORODICA

§ 158.

Porodica ima, kao *neposredni supstancialitet* duha, svoje jedinstvo, koje sebe *osjeća*, *ljubav*, kao svoje određenje, tako da opстоji *uvjerenje* da se ima samosvijest svog individualiteta u *tom jedinstvu* kao u bitnosti koja po sebi i za sebe bitkuje, da bi se u njemu bilo ne kao osoba za sebe, nego kao *član*.

► [uz § 158]

Oblik osjećanja – uopće
Uvjerenje – je unutrašnjost

Dodatak. Ljubav znači uopće svijest moga jedinstva sa nekim drugim tako da nisam izoliran za sebe nego svoju samosvijest dobivam samo kao ukidanje moga bitka za sebe, i kroz Me - znanje kao jedinstvo mene sa drugim i drugog sa mnom. Ali ljubav je osjećanje, to znači, običajnost u formi onog prirodnog; u državi je više nema: budući da smo svjesni jedinstva kao zakona, budući da sadržaj mora biti uman i ja ga moram znati. Prvi moment u ljubavi je da ja neću da budem samostalna osoba za mene i da, kad bih to bio, osjećao bih sebe manjkavim i nepotpunim. Drugi moment je da ja sebe dobijam u drugoj osobi, da u njoj važim, šta ona opet postiže u meni. Ljubav je stoga najčudovišnija protivurječnost koju razum ne može riješiti jer ne postoji ništa tvrde od ovog punktualiteta samosvijesti koji biva negiran a kojeg ja ipak trebam imati kao afirmativnog. Ljubav je ujedno stvaranje i rastvaranje protivrječnosti: kao razrješenje ona je običajno jedinstvo.

§ 159.

Pravo koje pripada pojedincu na temelju jedinstva porodice, a što je prije svega sam njegov život u tom jedinstvu, ispoljava se samo utoliko u obliku prava, kao apstraktog momenta *odredene pojedinačnosti*, ukoliko porodica prelazi u raspadanje, a oni koji treba da budu kao članovi postaju u svojem uvjerenju i zbiljnosti kao samostalne osobe, pa što su oni kao određeni moment sačinjavali u porodici, sada dobivaju u izdvajanju, dakle samo po spoljašnjim stranama (imovina, alimentacija, troškovi odgoja itd.).

► [uz § 159]

Apstraktno strogo pravo – *Snaga supstancijalnog jedinstva* – uvjerenje – povjerenje, stega – Pravo na ljubav drugo nego na strogo pravo – ovo samo utoliko su oni kao osobe i što utoliko svakome posebno, tj. kad istupa, pripada njegovu udjelu – u diobi – Pravo se tiče samo stvari ili izvršavanja stvari – Članovi moraju egzistirati.

Bračno pravo – Odnos spram spoljašnjosti – tek pod pretpostavkom – na izdvajanje; Obzir na moguće izdvaja-

nje – ili pravo protiv izdvajanja – razrješavanje – to je pravo samog braka ne individualnih osoba kao takvih –

Pravo na ljubav ne [može] se učiniti važećim – jer prirodno osjećanje kao vlastito raspoloženje; – u državi što treba da bude izvršeno zahtjeva se također u obliku strogog prava – bez i protiv raspoloženja – tj. jer opća svrha, opća odredenja također apstrakcija od posebnosti – hladno, tj. bez čuvstva, čudi – ne svi bez čudi, raspoloženja –

Dodatak. Pravo porodice se zapravo sastoje u tom da njeni supstancijalitet treba da ima postojanje; ono je, dakle, pravo protiv spoljašnjosti i protiv istupanja iz ovog jedinstva. Ali, tome nasuprot, ljubavi je, opet, osjećanje, nešto subjektivno, prema kojemu se jedinstvo ne može učiniti važećim. Ako se, dakle, zahtjeva jedinstvo, onda je to moguće samo u odnosu na takve stvari koje su po svojoj prirodi spoljašnje i ne uslovjavaju se osjećanjem.

§ 160.

Porodica se dovršava u trima stranama:

- u liku svog neposrednog pojma kao *brak*,
- u spoljašnjem opstanku, *vlasništvu i dobru* porodice i brizi za to;
- u *odgoju* djece i razrješenju porodice.

► [uz § 160]

- Brak i odgoj djece –
- a/ U sebe zatvorena porodica
- b/ Spoljašnji opstanak osobe. Izdržavanje.
- c/ Razrješenje – u pravcu samostalnosti – ili više porodica – drugi princip međusobno samostalnih.

A. Brak

§ 161.

Brak sadržava, kao neposredno običajnosni odnos, pravo, moment prirodnog života, i to kao supstancialni odnos – život u njegovu totalitetu, naime kao zbiljnost roda i njegov proces (vidi Encikl. filozof. znan., § 167 i dalje, te 288 i dalje.³) A u samosvijesti se, drugo, samo unutarnje ili po sebi bitkujuće, i upravo time u svojoj egzistenciji samo spoljašnje jedinstvo prirodnih spolova preobraća u duhovno, u samosvjesnu ljubav.

► [uiz § 161]

Nužno pravo – braka – u običnim prirodama

– Brak – Suglasnost u svom neposrednom opstanku u njemu samome – identitet interesâ, svrhâ –

a/ puko fizički, prirodni, životinjski spolni nagon – ne opravdanje braka – Venus vaga

β/ Sporazum – o vlasništvu – upotrebi – kao spoljašnja stvar

Rod – jer običajnostan – opća priroda

– Ova prirodna strana samo iz ljubavi, posljedica na osnovu raspoloženja – ne ono supstancialno – prirodna suglasnost –

Duhovnost mijenja određenje –

Dodatak. Brak je bitno običajni odnos. Ranije je, posebno u najvećem broju prirodnih prava, brak posmatran samo sa fizičke strane, prema onome šta je po prirodi. Tako je on posmatran samo kao odnos spolova a svaki put prema ostalim određenjima braka ostaje zatvoren. Ali isto tako je sirovo brak poimati kao puki građanski ugovor, predstava koja se javlja još kod Kanta, gdje se, dakle, podnosi uzajamna samovoљa nad individuama a brak postaje unižen do forme jedne uzajamne ugovorne upotrebe. Treća predstava koju isto tako treba odbaciti je ona koja brak stavlja samo u ljubav, jer ljubav, koja je osjećanje, u svakom pogledu dopušta slučajnost, oblik koji ono obi-

³ 3. izd. § 220 i dalje., 366 i dalje.

čajno ne smije imati. Brak se stoga treba bliže odrediti tako da je on pravna običajna ljubav, čime iz njega iščezava ono prolazno, čudljivo i puko subjektivno.

§ 162.

Kao subjektivno ishodište braka može se pojaviti više posebna sklonost obiju osoba što stupaju u taj odnos, ili briga i pripravljanje roditelja itd.; ali objektivno je ishodište slobodni pristanak osoba, i to pristanak na to da sačinjavaju jednu osobu i da napuste svoju prirodnu pojedinačnu ličnost u onom jedinstvu koje je, s obzirom na to, samoograničenje, ali i njihovo oslobođenje, budući da one u njemu postižu svoju supstancialnu samosvijest.

Objektivno određenje, dakle običajnosna dužnost, jest da se stupi u stanje braka. Kakvo je spoljašnje ishodište, to je po svojoj prirodi slučajno i zavisi poglavito od obrazovanosti refleksije. Ekstremi su u ovome: jedan, da početak čini priprava dobromanjernih roditelja, a u osobama koje se međusobno određuju za sjedinjenje ljubavi otuda što su odredene za to da se upoznaju nastaje nagnuće – drugi, da se nagnuće najprije javi u osobama kao u ovima beskonačno partikulariziranim. – Onaj ekstrem, ili uopće put u kojem odluka za ženidbu čini početak, a nagnuće ima za posljedicu, tako da je pri stvarnoi ženidbi oboje sjedinjeno, može se sam smatrati više običajnosnjim putem.

– U drugom ekstremu to je beskonačno posebna osebujnost koja pribavlja važenje svojim pretenzijama, pa je povezana sa subjektivnim principom modernog svijeta (vidi gore § 124, bilj.) – No u modernim dramama⁴ i drugim umjetničkim prikazima gdje ljubav spolova sačinjava osnovni interes, element prožete hladnoće koji nalazimo u njima dovodi se u vatru prikazane strasti s pomoću potpune slučajnosti koja je povezana s njome, naime time da se cijeli interes prikazuje kao da se osniva samo na ovima, što zaci-jelo može biti od beskonačne važnosti za ove, ali to nije po sebi.

⁴ A: »die«

►[uz § 162]

Brak

a/ Identitet svrha, interesa – svijest suglasnosti – ljubav – ne ističe jednu odredenu svrhu –

β/ posebno odredenje – živjeti u toj suglasnosti, sve dijeliti, zajednički se brinuti – osjetilna strana – uživanje – imovina, zajedničko upravljanje i upotreba – radati djecu – također i kad su brakovi neplodni – pomoći u dnevnom i čitavom životu, zajednička briga, užitak – međusobno razumijevanje i čvrsto odredenje koje razlikuje u jednome ili drugome.

γ/ *Suglasnost* – ono osjetilno dolazi [k odredenju] ljubavi, jer – prirodnost – životnost – prirodno različiti spol. Život se može u sebi samome razlučeno postaviti – ja.

δ/ doživotna veza – duhovna – općenitost.

Što hoće muškarac, što djevojka? – Ova muža; – onaj ženu. – Ona ga voli, zašto? Jer će on postati njen muž, jer treba da je učini ženom; – ona treba da od njega kao muža dobije svoje dostojanstvo, vrijednost, radost, sreću kao *supruga* – a ta je da postaje žena. – *Ljubav* – ona spoznaje ovaj interes za nju u mužu – ovo je prvenstveno *osjećaj djevojke*. Muškarac zbog veće tvrdokornosti, samostalnosti izvan braka α/ djelomice za nj još ravnodušnije, kako steći ženu, – β/ djelomice – naprotiv, isto tako svojeglaviji, izbirljiviji –

O tom supstancialnom dalji partikulariteti. Zašto se oženio on [njome], ili se ona udala za njega? – Zbog tog posebnog svojstva – prirodna ljepota, ljupkost, dražest – prijaznost spram muža – imovina, stalež – upravo ovaj posebni karakter –

Kod izbora radise o sreći čitavog života – Svakako – ali određenje: sreću i nesreću dijeliti – Upravo brak treba da stoji iznad sreće i nesreće. No sreća jednoga s pomoći drugoga – Sreća u braku kao takvom, ovisno o karakteru – Mogućnost, ovisnost ove suglasnosti – od posebnog karaktera. Inače sreća.

Slučajnost poznanstva – Nada da se svidi – sasvim pojedinačna crta – zgoda – Ako posebnost toliko preteže – tada je dobar brak o tome ovisan – Ovo posebno sači-

njava posebnu *zaljubljenost* – U braku susreću se – općenito muž i žena – navikavanje – čak na brak – je nužno.

►[uz § 162 primjed.]

Strastvena ljubav i brak su nešto dvojako –

α/ Strast – čitava njegova samosvijest, sve strane njegova bića samo ovo i samo u ovome odzvanja – i u posjedu ove jedne *slučajne* osobe.

β/ Brak (je) zatim osnova na kojoj se – time što je ono privatno postiglo svoje pravo, interes za individualnu ličnost – vrši – djelatnost. Zajedništvo životne svrhe uopće.

Dodatak. Kod naroda kod kojih se na ženski spol obraća neznatna pažnja, roditelji raspolažu brakom prema svojoj samovolji ne pitajući individue a ove to trpe budući da posebnost osjećanja još ne predstavlja nikakav zahtjev. Djevojci se radi samo o muškarcu a njemu o nekoj ženi uopće. U drugim stanjima ono određujuće mogu biti obziri na imovno stanje, koneksiju, političke svrhe. Ovdje se može postupati veoma nemilosrdno budući da se brak čini sredstvom za druge svrhe. U modernim vremenima se, naprotiv, kao jedino važno smatra subjektivno ishodište, *zaljubljenost*. Ovdje se zamišlja da svako mora čekati dok ne otkuca njegov čas u kojem svoju ljubav može pokloniti samo određenoj individui.

§ 163.

Običajnosno braka sastoји se u svijesti o ovom jedinstvu kao supstancialnoj svrsi, time u ljubavi, povjerenju i zajedništvu cijele individualne egzistencije – u kojem je uvjerenju i zbiljnosti prirodni nagon snižen na modalitet jednog momenta prirode koji je upravo u svom zadovoljenju odreden da nestane i da se istakne duhovna veza u *svom pravu* kao ono supstancialno, a time kao ono što je uzvišeno iznad slučajnosti strasti i vremenski posebnog nahodenja kao ono po sebi nerazriješivo.

Da brak nije *odnos* nekog ugovora o njegovu bitnom temelju, primjećeno je gore (§ 75), jer on je upravo to da

treba poći od stajališta ugovora, od ličnosti koja je samostalna u svojoj pojedinačnosti, da bi se ugovor ukinuo. Identificiranje ličnosti, po kojem je porodica jedna osoba a njeni članovi akcidencije [su] (supstancija je, međutim, bitno odnos samo akcidencija prema njoj – vidi Enciklop. filozof. znanosti, 98^a, jest običajnosni duh koji je za sebe – lišen raznolikih spoljašnjosti, što su u njegovu opstanku, kao u ovim individuama i interesima pojave, koji su odredeni u vremenu i na raznolike načine – kao lik istaknut za predstavu, kao što su se štovali penati itd., te uopće sačinjava ono u čemu leži religiozni karakter braka i porodice, pietet. Dalja je jedna apstrakcija ako je ono božansko, ono supstancialno, rastavljeno od njegova opstanka, pa su se tako takoder i osjećaj i svijest duhovnog jedinstva fiksirali krivo kao takozvana platoska ljubav, to je rastavljanje povezano sa samostanskim nazorom, po kojem se moment prirodnog života određuje kao ono upravo negativno, pa mu se time, upravo ovim rastavljanjem, daje za sebe beskonačna važnost.

►[uz § 163]

Brak je sveza svjesnih, onih koji reflektiraju.

α/ Čitav život, ne momentana veza.

β/ Skrb, pregled opsega posljedica, pretpostavka djece.

γ/ Platoska ljubav – protiv osjećaja. – Moment prirodnosti – Ono najviše ova duhovna suglasnost – Duh važi kao ono najviše, na način egzistencije duha: znanost, država, umjetnost.

Dodatak. Brak se razlikuje od konkubinata time da se u konkubinatu poglavito radi o zadovoljavanju prirodnog nagona dok je on u braku potisnut. Stoga se u braku bez stida govori o prirodnim dogadjima koji bi u vanbračnim odnosima izazvali osjećaj stida. Ali zato na brak po sebi treba paziti kao na neraskidiv; jer svrha braka je običajna i stoji tako visoko da se sve drugo prema njoj pojavljuje nenasilno i njoj potčinjeno. Brak ne treba biti ometan strašću jer mu je ona podređena. Ali on je neraskidiv samo po sebi, jer, kako kaže Krist: samo radi tvrdoće

* A: »od«. Promjena po Lassonu
3. izd. § 150

vašeg srca razvod je dopušten.^b Pošto brak sadrži moment osjećanja, on nije apsolutan nego kolebljiv i u sebi ima mogućnost razvrgavanja. Ali zakonodavstva moraju ovu mogućnost otežati u najvećoj mjeri i podržavati pravo običajnosti protiv proizvodljnosti.

§ 164.

Kao što stipulacija ugovora već za sebe sadrži istinski prijelaz vlasništva (§ 79), tako svečano objavljivanje pristanka na običajnosnu vezu braka i njeno odgovarajuće priznanje i potvrda po porodici i zajednici – (da s obzirom na to nastupa Crkva, dalje je određenje, koje se ovdje neće izvoditi) – sačinjava formalno zaključivanje i zbiljnost braka, tako da je ta veza konstituirana kao običajnosna samo prethodenjem te ceremonije kao izvršenja onoga supstancialnoga s pomoću znaka jezika, kao najduhovnijeg opstanka duhovnosti (§ 78). Time je osjetilni moment, koji pripada prirodnom životu, postavljen u svoj običajnosni odnos kao posljedica i akcidentalnost koja pripada spoljašnjem opstanku običajnosne veze, koja može biti takoder iscrpena samo u obostranoj ljubavi i pomoći.

Ako se pita za to što bi se moralo smatrati glavnom svrhom braka da bi se iz toga mogla crpsti ili prosuditi zakonska određenja, onda se pod tom glavnom svrhom razumije koja bi se od pojedinačnih strana njegove zbiljnosti morala uzeti kao bitnija od drugih. No nijedna strana za sebe ne sačinjava čitav opseg njegova po sebi i za sebe bitkujućeg sadržaja, običajnosnoga, pa može nedostajati jedna ili druga strana njegove egzistencije bez povrede biti braka. – Ako se zaključivanje braka kao takvo, kao svečanost, čime se izriče i konstituira bit te veze kao običajnosnoga što je uzdignuto iznad slučajnosti osjećaja i posebne sklonosti, uzima kao spoljašnja formalnost i takozvana puka gradanska zapovijed, onda ništa ne preostaje tom aktu doli da ima otprilike svrhu izgradnje i potvrđivanja građanskog odnosa, ili da bude, čak, puka pozitivna

^b upor. Matija 19, 8; Marko 10.5.

proizvoljnost neke građanske ili crkvene zapovijedi, koja je ne samo sporedna za prirodu braka nego koja također – ukošiko duša zbog zapovijedi pridaje neku vrijednost tom formalnom zaključivanju i ukoliko se smatra kao prethodni uvjet međusobnog potpunog podavanja – također prlja moralno shvaćanje ljubavi, pa se, kao nešto strano, protivi prisnosti tog jedinstva. Takvo mnenje, budući da ima pretenciju da dade najviši pojam slobode, prisnosti i savršenstva ljubavi, nijeće, štaviše, ono običajnosno ljubavi, više suzdržavanje i zapostavljanje pukog prirodnog nagona, što je već na prirodni način sadržano u *sramu*, pa je odredenom duhovnom sviješću uzdignuto do *čistote i stege*. Pobliže je onim nazorom odbačeno običajnosno određenje koje se sastoji u tome da se svijest iz svoje prirodnosti i subjektiviteta pribira u misao supstancijalnoga, i umjesto da za sebe još uvijek zadrži ono slučajno i proizvoljnost osjetilnog nagnuća, oduzima toj proizvoljnosti sponu i predaje je supstancijalnome obavezujući se penatima, a osjetilni moment od onoga istinskoga i običajnosnoga i priznanja sveze kao običajnosne snižava samo na *uvjetovani*. Drskost i razum, koji je potpomaže, jest ono što ne može shvatiti spekulativnu prirodu supstancijalnog odnosa, a njoj, međutim, odgovaraju običajnosna neiskvarena duša, kao i zakonodavstva kršćanskih naroda.

► [uz § 164]

Suglasnost svjesnik – opstanak

- α/ u govoru – obavezno za volje
- β/ običajnosno, kao duhovno, tako izrečeno i razlikovano takvim opstankom.

Kod prostog ugovora nema nikakve razlike da li je stipulacija ili neposredno predavanje. Ovdje je, međutim, onim izražen njegov duhovni karakter. Duhovno jedinstvo ono prvo –

► [uz § 164 primjed.]

Sofistika – kao dokaz – zahtijeva – ljubav vjeruje – duhovna svijest – Djevojka predaje svoju čast – muškarac

⁷ Lasson: »verunreinige«, Bilj. njem. izd.

ne – Jer muškarac ima još drugo područje svoje običajnosti, u državi – djevojka ne – nego njena običajnost egzistira bitno u bračnom odnosu – Nejednako, sa strane muškarca ne ovaj dokaz – Ljubav – može učiniti različitije zahtjeve nego brak –

U ljubavi kao takvoj – sve je u jednom – nerazlučeno – osjetilno i običajnosno. Ali upravo brak utvrđuje odnos da je ono osjetilno samo kao posljedica – U pristajanju na brak priznaje djevojka također ovo – *Lucinde*

Dodatak. Da je ceremonija zaključenja braka suvišna i da je formalnost koja bi mogla biti napuštena jer je ljubav ono supstancialno, i da čak ovom svečanosti gubi na vrijednosti, tvrdi *Friedrich von Schlegel* u *Lucindi*, kao i jedan njegov sljedbenik u pismima jednog neimenovanog (Lübeck i Leipzig 1800).⁸ Čulno predavanje se tamo predstavlja kao ono što je zahtijevano za dokaz slobode i iskrenosti ljubavi, argumentacija koja nije strana zavodnicima. O odnosu muškarca i žene treba primijetiti da djevojka u čulnom predavanju gubi svoju čast što nije slučaj kod muškarca koji ima još jedno drugačije polje svoje običajne djelatnosti nego što je porodica. Određenje djevojke postoji bitno samo u odnosu braka; Zahtjev je dakle da ljubav sačuva lik braka i da različiti momenti koji su u ljubavi dobiju istinski umni uzajamni odnos.

§ 165.

Prirodna određenost obaju spolova dobiva s pomoću svoje umnosti intelektualno i običajnosno značenje. To je značenje određeno razlikom u kojoj se običajnosni supstancijalitet kao pojam po sebi samome cijepa, da bi iz nje zadobilo svoju život kao konkretno jedinstvo.

⁸ Fr. Schleiermacher, Vertraute Briefe über Friedrich Schlegels »Lucinde«.

►[uz § 165]

Cid, str. 30

Tajna je – moć žena
 Na naša muška srca,
 Ta tajna leži u njima
 Duboko skrivena, Gospodu Bogu,
 Vjerujem, samom neistraživa. /To pak baš ne./
 Ako bude onog velikog dana,
 Koji će jednom pretražiti sve greške,
 Bog pretresati srca žena,
Naći će on ili sve
 Krivim ili jednakо nevinim;
 Tako je zamršeno njihovo srce.*
 Žena – dječja priroda – pojavljuje [se] kao nekonzektivna – raspoloženje, slučajnost – ali kod muškarca načela –
 Muškarac – snaga – u sebi diferentan – svojeglavost – i općenitost

§ 166.

Ono jedno stoga je ono duhovno, kao ono što sebe razdvaja u osobnu samostalnost koja bitkuje za sebe i u znanje i htijenje slobodne općenitosti, samosvijest pojmovne misli i htijenje

* Prijevod pjesme učinjen je doslovno, bez ikakvih poetskih pretenzija, a u Hegelovim marginama pjesma je ovako zapisana:

Das Geheimnis ist – der Weiber,
 Macht auf unsre Männerherzen,
 Dies Geheimnis steckt in ihnen
 Tief verborgen, Gott dem Herrn,
 Glaub ich, selber unerforschlich. /Das nun
 eben nicht./

Wenn an jenem grossen Tage,
 Der einst aufsucht alle Fehle,
 Gott der Weiber Herzen sichtet,
 Findet er entweder alle
 Straflich oder gleich unschuldig:
 So verflochten ist ihr Herz.
 Bilj. prev.

objektivne konačne svrhe; – ono drugo je ono duhovno koje se održava u slozi kao znanje i htijenje supstancijalnoga u obliku konkretne *pojedinačnosti i osjećaja*; – ono prvo u odnosu prema spolja nešto moćno i djelatno; ovo drugo pasivno i subjektivno. Mužu je stoga i zbiljski supstancijalni život u državi, znanosti i slično, te inače u borbi i radu sa spoljašnjim svijetom i sa sobom samim, tako da on samo iz svog razdvajanja zadobiva samostalnu slogu sa sobom, čiji mirni zor i osjećajnu subjektivnu običajnost ima u porodici, u kojoj žena ima svoje supstancijalno određenje, a u tom *pjetetu* svoje običajnosno uvjerenje.

Pjetet je stoga, u jednom od svojih najuzvišenijih prikaza, izrečen u *Sofoklovoj Antigoni*, prvenstveno kao zakon žene, pa je prikazan kao zakon osjećajnog subjektivnog supstancijaliteta, unutrašnjosti, koja još nije postigla svoje potpuno ozbiljenje, kao zakon starih bogova, podzemlja, kao vječni zakon, o kojem nitiko ne zna odakle se pojavio, i u suprotnosti spram javnog zakona, zakona države; – suprotnost koja je najviša običajnosna i stoga najviša tragična, pa je ovdje u ženstvenosti i muževnosti individualizirana; usporedi »Fenomenologiju duha«, str. 383. i dalje, 417. i dalje.*

►[uz § 166]

Biljka, životinja –
 Nerazdvojen individualitet.
 U sebi razliku, razdvojenost i općenitost.
 Znanost, umjetnost, poezija.

Gdje žene i mladost upravljaju državom, država upropaštena. Streme subjektivitetu – ove osobe –
Mnjenje o općemu – ne ono objektivno. Entuzijazam – Ideali, Shiller.

Dodatak. Žene svakako mogu biti obrazovane ali za više znanosti, filozofiju i izvjesne produkcije umjetnosti, koje iziskuju nešto opće, one nisu stvorene. Žene mogu biti dosjetljive, imati ukus i ljupkost, ali nemaju ideale. Razlika između muškarca i žene je razlika životinje i biljke: životinja više odgovara karakteru muškarca, biljka više karakteru žene, jer je ona više mir-

* Bd. 3, str. 328 i dalje, 351 i dalje

no razvijanje koje održava neodređenje jedinstvo osjećanja prema svom principu. Ako žene stoje na vrhu vlasti onda je država u opasnosti, jer one ne djeluju prema zahtjevima općenitosti nego prema slučajnim sklonostima i mnenju. Obrazovanje žena se dešava, ne zna se kako, ujedno kroz atmosferu predstave, više kroz život nego sticanjem znanja, dok muškarac svoj položaj postiže samo tekvinom misli i mnogim tehničkim nastojanjima.

§ 167.

Brak je bitno *monogamija*, jer je ličnost *neposredna* isključiva *pojedinačnost*, ona koja se stavlja i predaje u taj odnos, čija istina i *prisutnost* (*subjektivni oblik supstancialiteta*) proizlazi, dakle, samo iz međusobnog *nepodijeljenog* predavanje te ličnosti; ova stiče svoje pravo da u *drugome* bude svjesna sebe same samo ukoliko je drugi kao osoba, tj. kao atomna pojedinačnost u ovom identitetu.

Brak, a bitno monogamija, jedan je od absolutnih principa na kojima počiva običajnost neke zajednice; osnivanje braka navodi se stoga kao jedan od momenata božanskog ili herojskog utemeljivanja državâ.

► [uz § 167]

Položaj žene – je *domaćica* – tako kao ova osoba – prirodnost – i to trajni odnos. Više žena – podređenost – ne jednakost – volja muža, davanje prvenstva, u redu – ali volja – odnos ukazivanja *naklonosti* – djece, nekoj drugoj ženi dana prednost – *Ono posebno preferirano* – proizvodljnost – pribavljanje važnosti u posebnosti spram davanja prvenstva.

Žene na Orijentu upravljaju, ne brinu se za domaćinstvo, nego ropkinje – *Domaćinstvo* patrijarhalno, monarhijsko – Gospodarenje, određivanje, nadgledanje – sastavljeni od pojedinačnosti – Više konkubina – povezuju se uz fizički odnos – ne priznavanje. Jedna žena domaćica –

Dva ekstrema:

a/ mnogoženstvo – žene ropkinje; – moraju se udvarati mužu

β/ viteštvu – beskonačno uzdizanje žene – idealitet – religija –

Slobodna, nepodijeljena ljubav – čast personalnosti. – Muž po svojem individualitetu – ženu kao *sebi jednaku poštivati* i postaviti – ne više – kao u viteštvu da mu je žena gotovo religija – zbog nje – sebi stvoriti – borbu, beskonačne pustolovine, junaštvo – ili *galanterija* u modernim državama – intrige – Žena se odnosi prema ličnosti – a ne prema onom po sebi i za sebe općenitom države –

Jednakost, ista prava i dužnosti – Muž ne treba da više važi nego žena – ne niže – u rođstvu – ili mnogoženstvu zadržava još svoj individualitet za druge –

Beskonačno važno – ili zajedničko političkom stanju – Spram stanja Zakona koji se tiču porodice – Gdje je rastava braka sasvim laka – kao u vrijeme Cicerona – element raspadanja države – Ako je rastava apsolutno zabranjena, katolički brak – moment *uvjerenja* – refleksije ne zadovoljava – *običajnosna* – božanska veza – Viši i niži staleži – kod ovog uvjerenja samo supstancialni odnos.

Objektivitet individualiteta a/ u despotskom odnosu ne objektivan – otuda ne običajnostan – tiranski – proizvoljnost – ostaje u sebi zatvoren, nije ju istinski kao *posebnu napustio* – *zadržava* sebe u sebi – β/ U viteštvu i galanteriji samo kao posebni *individualitet* objektivno – ne nešto više – sluga svoga posebnog individualiteta.

§ 168.

Budući da je, nadalje, ta sebi samoj beskonačno vlastita ličnost obih spolova, ona iz čijeg slobodnog predavanja proizlazi brak, on mora biti zaključen ne unutar već *prirodno-identičnog*, poznatog i u svakoj pojedinačnosti prisnog kruga, u kojemu individue međusobno nemaju sebi samoj svojstvenu ličnost, nego su iz odijeljenih porodica i izvorno su različite ličnosti. Brak među *krvnim rođacima* stoga je suprotan pojmu po kojemu je brak običajnosni postupak slobode, a ne sveza neposredne prirodnosti i njenih nagona, dakle suprotan je i istinskom prirodnom osjećaju.

Ako se brak sam promatra ne kao uteviljen u *prirodnom pravu*, već prosto kao uteviljen u prirodnom spolnom nagonu i kao proizvoljan ugovor, a isto tako ako se za monogamiju navode spoljašnji razlozi, čak iz fizičkih odnosa broja muškaraca i žena, i isto tako, ako se za zabranu braka među krvnim rođacima navode samo tamni osjećaji: onda je tome osnov obična predstava o prirodnom stanju i prirodnosti prava, te nedostatak u pojmu umnosti i slobode.

► [uz § 168]

Povlačenje sebe u sebe

Novu porodicu osnivati iz početka –

Što se daje, mora biti cjelina, za sebe bitkujuća individua – samostalna pojedinačnost; što je već sjedinjeno, ne daje sebe –

Spol – prirodna razlika – Duh potpune krvne različitosti

Sjedinjenje najrazdvojenijega ne *nalazi* se – duhovno osjećajno sjedinjenje – sastoji se od priopćenja, nalaženja tek sebe, od beskonačno mnogo pojedinačnosti – Što je već poznato, ne zanima, to se već posjeduje – tek sebi otkriti – razumjeti – iznenaditi –

Braća i sestre – *bespolni* odnos – ne svjesno, živo jedinstvo, koje me stavlja u prisnost

Dodatak. Ponajprije je brak između krvnih srodnika već protivstavljen osjećaju stida, ali ovo podozrenje je opravданo u pojmu stvari. Ono što je, naime, već sjedinjeno ne može biti sjedinjeno tek kroz brak. Sa strane puko prirodnog odnosa je poznato da spolna općenja unutar jedne porodice životinja daju lošije plodove, jer ono što se treba sjediniti mora biti nešto što je prethodno razdvojeno; Snaga rada je duha je utolikovo veća ukoliko su veće suprotnosti iz kojih se ona ponovo proizvodi. Prisnost, poznanstvo, navika zajedničkog čina ne mora biti prije braka: ona treba da se pronađe tek u njemu a ovo naletaženje ima utolikovo veću vrijednost ukoliko je bogatije i ukoliko više dijelova imo.

Porodica ima kao osoba svoj spoljašnji realitet u *vlasništvu*, u kojemu njena supstancialna ličnost opстоje samo kao u *imovini*.

B. Imovina porodice

§ 170.

Porodica nema samo vlasništvo nego za nju kao *opću* i *postojanu* osobu *nastupa* potreba i *određenje* jednog posjeda koji *ostaje* i koji je *siguran, imovine*. U apstraktnom vlasništvu proizvoljni moment posebne potrebe pukog *pojedinca* i sebičnost požude mijenja se ovdje u brigu i stjecanje za *zajedništvo*, u *običajnosno*.

Uvođenje čvrstog vlasništva javlja se u vezi s uvođenjem braka u kažama o osnivanju država, ili u najmanju ruku društvenog uljuđenog života. – U čemu se inače sastoji ona imovina i koji je istinski način njezina utvrđivanja, pokazuje se u sferi građanskog društva.

► [uz § 170]

Jedna osoba – ne posebna ovdje u pogledu odnosa osobe prema vlasništvu – međusobno predstavljena samo kao vlasništvo osoba –

Čovjek – individua je *nešto* – objekt – kao porodica
Običajnosno vlasništvo –

Za porodicu respekt – skrb – u službi – može se dopustiti da se individua brine za sebe, ali za porodicu čovjek se zauzima, – najbolje preporuka za unapredavanje itd., otac porodice – ne prosto, jer mnogi koji su njime zbrinuti, nego – njegov interes, njegova svrha, njegova svest ni je sebična – ne *pojedinac* kao takav – nego nešto opće.

Sprečavanje, prekidanje prohtjeva – pojedinačnost – Pijetao ne jede ništa sam – traži kokoške i piliće – dirljivo –

§ 171.

Porodicu, kao pravnu osobu, spram drugih treba da zastupa muž kao njena glava. Nadalje, njemu prvenstveno pripada stjecanje prema spolja, briga za potrebe, kao i dispozicija i upravljanje porodičnim imutkom. Taj je imutak zajedničko vlasništvo, tako da nijedan član porodice nema posebnog vlasništva, ali svaki ima svoje pravo na ono zajedničko. Ovo pravo i ona dispozicija koja pripada glavi porodice mogu, međutim, doći u koliziju, budući da je u porodici još ono neposredno običajnosnog uvjerenja (§ 158) otvoreno oposebljavanju (Besonderung) i slučajnosti.

► [uz § 171]

Glavno određenje zajedništvo – Ovo ovdje umno i bitno, što ono nije među samostalnima.

§ 172.

Brakom se konstituira nova *porodica*, koja je nešto za sebe *samostalno* spram *lozâ ili kućâ* iz kojih je proizašla; veza s njima temelj je prirodno krvno srodstvo, a novoj porodici običajnosna ljubav. Vlasništvo neke individue stoji otuda također u bitnoj vezi s njenim bračnim odnosom, a samo u daljoj vezi s njenom lozom ili kućom.

Bračni ugovor, ako u njima leži ograničenje zajedništva dobara bračnih drugova, određivanje stalnog pravnog zastupnika žene i sl., imaju utoliko smisla ukoliko su upravljeni na slučaj diobe braka prirodnom smrću, rastavom i sl. te ukoliko su pokušaji osiguranja, čime u takvom slučaju različnim članovima ostaje njihov udio u onome zajedničkome.

► [uz § 172]

Istinski odnos u općemu – zajednišvo dobara. Žena i muž sačinjavaju potpuno samostalnu porodicu. Žena na-

pušta oca i majku i postaje privržena mužu – kao što Biblija ovo je doista.

Rimski odnos loš – povratak ženine imovine njenoj porodici – ako je ona odmah imala djecu –

No konačnost – mogućnost diobe – slučajnost, posebnost – muž rasipnik, muž ili žena se odvaja –

Dodatak. U mnogim zakonodavstvima je utvrđen širi krug porodice, i on se smatra bitnom vezom, dok se druga veza sa svake posebne porodice, naprotiv, smatra nevažnom. Tako je u starom rimskom pravu žena u labavom braku, u bližem odnosu prema njenim srodnicima nego prema djeci i mužu a u vremenima feudałnog prava je održanje onog *splendor familiae* činilo nužnim da su u to uračunati muški članovi i da kao glavna stvar vrijedi cjelina porodice, dok je novoformirana, naprotiv, isčezla. Uprkos tome, svaka nova porodica je ono bitnije prema široj vezi krvnoga srodstva, a bračni drugovi i djeca obrazuju jedinstveno jezgro u suprotnosti prema onome što se u izvjesnom smislu također naziva porodicom. Imovinski odnos individua stoga mora imati bitniju povezanost sa brakom nego sa širim krvnim srodstvom.

C. Odgoj djece i razrješenje porodice

§ 173.

U djeci postaje *jedinstvo* braka – koje je kao supstancijalno samo *prisnost i nastrojenost*, a kao egzistentno u oba subjekta razdvojeno – kao sâmo *jedinstvo jedna za sebe* bitkujuća *egzistencija i predmet*, što ga oni ljube kao svoju ljubav, kao svoj supstancijalni opstanak. – Po prirodnoj strani pretpostavka *ne-posredno* opstojećih osoba – kao roditelja – postaje ovdje *rezultatom* – tok koji se odvija u beskonačnom progresu pokoljenja koja sebe stvaraju i prepostavljaju – način kako u konačnoj prirodnosti jednostavni duh penata prikazuje svoju egzistenciju kao rod.

Dodatak. Između muškarca i žene odnos ljubavi još nije objektivan; jer ako je osjećanje također supstancijalno jedin-

stvo, onda ono još nema nikakvu predmetnost. Nešto takvo roditelji tek postižu u njihovoj djeci u kojoj pred sobom imaju cje linu sjedinjenja. Majka u djetetu voli muža a on u njemu supru gu; u njemu oboje imaju svoju ljubav. Dok je imovina jedinstvo samo u nekoj vanjskoj stvari, ono je u djeci u nečemu duhovnom u kojem su roditelji voljeni i koji vole.

§ 174.

Djeca imaju pravo da budu *othranjena* i *odgojena* iz zajedničke porodične imovine. Pravo roditelja na *usluge* djece kao usluge temelji se na onome zajedničkome porodične brige uopće i ograničava se time. Isto se tako pravo roditelja nad *proizvoljnošću* djece odreduje svrhom da se ona drže u stezi i odgajaju. Svrha kazni nije pravednost kao takva, nego je subjektivne, moralne prirode, zastrašivanje slobode, koja je još obuzeta u prirodi, te uzdizanje onoga općega u njihovu svijest i njihovu volju.

► [uz § 174]

Stega – pomoću autoriteta i osjetilnosti – Stega – na području osjetilne prirode, prirodne volje – neposredno susretanje na ovom putu ovisnosti – Moć roditelja o kojoj je ta strana ovisna – Moć ujedno prožeta običajnosnim motivom – Um svjetli ujedno kroz mutno i u njemu pogoda umnu samostalnost – s time se povezuje djetetova duša – Moć, pojava običajnosne moći – u načinu moći nad ovisnošću djeteta –

Upravo ovaj autoritet, ovo čuvstvo njihove podređenosti – Nesamostalnost – Potreba duhovne svijesti spram njegove prirodne egzistencije – Želja da se bude velik u kojoj se djeca odgajaju.

Dodatak. Ono što čovjek treba da bude to on nema iz instinkta nego to mora tek steći. Na tome se zasniva pravo djeteta da bude odgajano. Isto tako je sa narodima u patrijarhalnim vladavinama: ovdje se ljudi hrane iz magacina i ne smatraju se samostalnim i punoljetnim. Poslovi koji se mogu zahtijevati od

djece mogu zato imati samo svrhu odgoja i na to se odnose: ona ne moraju htjeti da budu nešto za sebe jer je uopće najneobičajniji položaj robovski položaj djece. Glavni moment odgoja je stega koja ima smisao slamanja samovolje djeteta da bi se time iskorijenilo ono puko čulno i prirodno. Ovdje se ne mora misliti da se na kraj izade tek samo sa dobrotom; jer upravo neposredna voљa djeluje prema neposrednim pomislima i prohtjevima a ne prema razlozima i predstavama. Ako se djeci predoče razlozi onda se djeci prepusta da li će dopustiti da oni važe i zato se sve stavlja u njihovu proizvoljnost. Na to da roditelji sačinjavaju ono opće i bitno, priključuje se potreba poslušnosti djece. Ako nije zadovoljen osjećaj podređenosti, koji kod djece proizvodi čežnju da odrastu, onda nastaje brzopletost i naduvenost.

§ 175.

Djeca su *po sebi* slobodna, a život je neposredni opstanak samo te slobode, ona stoga ne pripadaju ni drugima ni roditeljima kao stvari. Njihov *odgoj* ima, s obzirom na porodični odnos, *pozitivno određenje*: da se običajnost u njima dovede do neposrednog *osjećaja*, koji je još bez suprotnosti, i da duša u tome, kao u temelju običajnosnog života, svoj prvi život proživi u ljubavi, povjerenju i poslušnosti – ali zatim, s obzirom na isti odnos, *negativno određenje* da se djeca iz prirodne neposrednosti, u kojoj se izvorno nalaze, uzdignu do samostalnosti i slobodne ličnosti, a time do sposobnosti da istupe iz prirodnog jedinstva porodice.

► [uz § 178]

Ropski položaj rimske djece jedna je od institucija koja ovo zakonodavstvo najviše kalja, a to vrijedanje običajnosti u njenom najunutarnjijem i najnježnijem životu jedan je od najvažnijih momenata za razumijevanje svjetskopovjesnog karaktera Rimljana i njihova pravca prema pravnom formalizmu. ~ Nužnost da se bude odgojen opстоji u djeci kao vlastito čuvstvo da u sebi, kakva jesu, budu nezadovoljna – kao nagon, pak, da se pripada svijetu odraslih, koji ona naslućuju kao nešto više, to je želja da se odraste. Pedagogija igre uzima već ono dječe samo kao

nešto što bi po sebi vrijedilo, daje to tako djeci, pa snižava njima i sebi samoj ono ozbiljno na djetinjast oblik, što ga i sama djeca malo poštju. Dok ona tako teži da ih u nedovršenosti, u kojoj se ona osjećaju, predstavi, naprotiv, kao dovršena i da ih u tome načini zadovoljnima, dotle njihovu pravu i vlastitu bolju potrebu smeta i onečišće, pa prouzrokuje dijelom nezainteresiranost i tupost za supstancialne odnose duhovnog svijeta, dijelom prezir ljudi, jer su seoni njima kao djeci sami predstavili kao djetinjasti i prezrivi, a zatim taštinu i uobraženost, koja se naslađuje vlastitom osobitošću.

► [uz § 175]

– da su djeca uživala ljubav roditelja, da su u njoj živjela, – lošim roditeljima oduzeti djecu da bi se bolje odgajila, (oduzeti) upropasčavanju – No ljubav je roditelja prema djeci jedinstvena – prirodna veza – prirodno jedinstvo – Dijete pije na majčinim grudima – prima sve od nje, bez zahvalnosti, bez svijesti – Ovo jedinstvo s ljudima tako osjećajno – tj. u subjektivitetu kao *ovome* doživljeno, navika – Osjećaj ljubavi – ova *suglasnost* s ljudima učinjena prirodnom – Običajnosni elementi položeni u subjekt, u njemu kao ovom hvataju korijen –

Strogo pravo – i dužnost – Subjekt prema ličnosti – sloboda – i građanin države.

Dodatak. Kao dijete čovjek mora biti okružen ljubavlju i povjerenjem roditelja a ono umno mora se u njemu pojaviti kao njegov najvlastitiji subjektivitet. U prvo vrijeme je važan pretežno majčin odgoj, jer običajnost mora u dijete biti usaćena kao osjećanje. Potrebno je primjetiti da u cijelini djeca manje vole roditelje nego roditelji djecu jer djeca idu ususret samostalnosti i jačaju, imaju dakle roditelje iza sebe, dok roditelji u djeci posjeduju objektivnu predmetnost njihove veze.

§ 176.

Budući da je brak samo neposredna običajnosna ideja, imajući, prema tome, svoju objektivnu zbiljnost u prisnosti sub-

jektivne nastrojenosti i osjećaja, zaio u tome ieži prva slučajnost njegove egzistencije. Kao što ne može biti prisile da se stupi u brak, isto tako ne opstoji inače samo pravno pozitivna veza koja bi mogla subjekte održati zajedno kad nastanu oprečna i neprijateljska uvjerenja i postupci. Potreban je, međutim, treći običajno sni autoritet, koji utvrđuje pravo braka, običajnosnog supstancialiteta, spram pukog mnjenja takvih uvjerenja i spram slučajnosti pukog privremenog raspoloženja itd., te koji to [raspoloženje] razlikuje od totalnog otuđenja, pa to otuđenje konstatira da bi se tek u tom slučaju mogao *rastaviti brak*.

► [uz § 176]

Razrješenje porodici α) običajnosno β) nužno

α) slučajnost uvjerenja

β) punoljetnost djece

γ) prirodno – smrću – nasljedstvo

Razrješenje ove *oojedinacne* porodice nastupa opće, dalje, *krvno* srodstvo – Gdje je ova pojedinačna razrješena – (a) nikakva opća više ne opstoji – kamo s imovinom?

Osvijestiti ono običajnosno, religiozno, pridržavanje ovoga spram mnjenja i slučajnog raspoloženja

Dodatak. Budući da brak počiva samo na subjektivnom slučajnom osjećanju, on može biti razvrgnut. Država, naprotiv, nije podvrgnuta razdvajanju jer počiva na zakonu. Brak svakako treba biti neraskidiv, ali to ovdje ostaje samo pri trebanju. Ali time što je on nešto običajno on ne može biti raskinut samovoljom nego samo običajnim autoritetom, pa bio on crkva ili sud. Ako se dogodilo totalno otuđenje, kao na primjer brakolomstvom, onda i religijski autoritet mora dopustiti razvod braka.

§ 177.

Običajnosno razrješenje porodice jest u tome da djeca, odgojena do slobodne ličnosti, budu priznata u *punoljetnosti* kao pravne osobe i da budu sposobna da imaju djelomice vlastito slobodno vlasništvo, djelomice da osnuju vlastite porodice – si-

novi kao starješine, a kćeri kao žene – da osnuju porodicu u kojoj je sada njihovo supstancialno određenje, spram kojega odstupa njihova prva porodica kao samo prvi temelj i polazište, a još manje ima ikakva prava apstraktum loze.

§ 178.

Prirodno razrješenje porodice smrću roditelja, osobito muža, ima za posljedicu *naslijedstvo* u pogledu imovine; po svojoj biti stupanje u vlastiti posjed *po sebi zajedničkog imanja* – stupanje koje s daljim stupnjevima srodstva i u stanju raspadanja građanskog društva, što osamostaljuje osobe i porodice, postaje utoliko neodređenije ukoliko se više gubi misao jedinstva i ukoliko svaka porodica napušta predašnje porodične odnose osnivajući novu samostalnu porodicu.

Pomisao da se kao razlog naslijedstva smatra okolnost da smrću imovina postaje *dobro bez gospodara* i da kao takvo pripada onome koji ga sebi prvi prisvoji, a to će zaposjedanje zacijelo izvršiti *većinom* rodaci kao *obično* najbliža okolina, pa se taj obični slučaj zatim, radi reda, pozitivnim zakonima uzdiže do pravila – ta pomisao ne uzima u obzir prirodu porodičnog odnosa.

► [uz § 178]

Heinec [cius] Ant. [tiquitatum Romanorum liber I] p. 530., liberum olim erat, filios uti occidere, ita exheredare.¹⁴

Naslijedstvo. Kao *prijelaz vlasništva* na drugi individuum *apstraktno* – može prijeći samo voljom – Fichte: *primus occupans* – Pravo djece da budu od toga ishranjeni, odgojena, samo toliko koliko je za to nužno, ne imovina – No ukoliko već odgojena – pretpostavljati volju roditelja ili rođaka $\alpha\alpha$) mogu htjeti nepravo – $\beta\beta$) kod daljih rođaka uopće ne pretpostavljati absolutni razlog naslijedstva – Naslijedeno pravo nesretni kapital – Sve neuređeno α) absolutni odnos – brak i djeca – zajedničko imanje

¹⁴ »Slobodnima je nekad priličilo da svoju djecu razbastine kao i da ih ubiju.«

β) – ako već ovaj odnos nije apsolutan – međusobna spoljašnjost – žena još pripada svojoj porodici – imovina muža ili žene pripada porodici – Samostalna osoba za sebe.

Ako (je) naslijedstvo *stjecanje* bez gore određenih vrsta – isto tako bez rada – pojavljuje se stjecanje kao slučajnost prosto spoljašnjih odnosa – u patrijarhalnom odnosu jednostavno – ali iznad toga odnosi spoljašnje –

Patrijarhalni princip održavanja porodice, – njihova položaja i sjaja – unesen u građansko društvo, državu – $\alpha\alpha$) građansko društvo – princip imovina – svaka porodica samostalno – imovinu samo kapital sebi steći *radom, djelatnošću* $\beta\beta$) Država – važenje, imovina – u vezi i s pomoću veze sa zajednicom – apsolutna veza – ne porodice – članovi porodice u ovim povezanostima, svrhe – uvjerenje, najviša svrha razdvojeni – tada *slučajni dobitak* – iz *prorodnog* – tj. bez značenja one svrhe – odnosa.

Uvjerenje, ljubav samo u povezanosti porodice koja zajedno živi – Bila bi to spoljašnja povezanost bez duše i uvjerenja – slučajni dobitak – ujaka [?] naslijediti u istočnoj Indiji –

Osnova testamenta – razriješenost – razdvojenost porodične veze.

α) kod Rimljana već od rođenja nikakav običajnosni odnos – Cicero – jedna žena za drugom, bogatija, Dos, Ljepša – glupa ponovno otjerana.

β) ali dalje – namjesto ove čitave slučajnosti kao spoljašnje, prirodne – ona subjektivne proizvoljnosti – Ja ne mogu zapovijedati za budućnost.

$\alpha\alpha$) dakako apstraktno

$\beta\beta$) No ja nisam povrijeden neizvršavanjem – Pravo osoba neposredni opstanak ako nisu međusobno priznate.

§ 179.

Tim raspadanjem nastaje sloboda za proizvoljnost individualu da se dijelom njihova imovina uopće upotrijebi više po načinu, mnjenjima i svrhama pojedinačnosti, dijelom da se, umjesto porodice odredi, tako reći, krug prijatelja, znanaca itd..

pa da se ta izjava s pravnim posljedicama naslijedstva dade u *testamentu*.

U stvaranje takvog kruga, u kojemu bi ležalo običajnosno ovlaštenje volje za dispoziciju imovinom, ulazi, poglavito, ukoliko to dovodi sa sobom već odnos prema testiranju, toliko slučajnosti, proizvoljnosti, hotimičnosti za sebične svrhe itd. da je običajnosni moment nešto vrlo maglovito. Priznavanje ovlaštenja proizvoljnosi da se testira postaje, pak, mnogo lakše povodom za povredu običajnoscnih odnosa i za podla nastojanja i isto toliko zavistnosti, kao što također daje priliku i ovlaštenje ludoj proizvoljnosti i podmuklosti da uz takozvana dobročinstva i poklonje, za slučaj smrti u kojemu moje vlasništvo ionako prestaje biti moje, veže uvjete taštine i gazdinskog mučenja.

► [uz § 179]

Amicis omnia communia. – Apstraktno darivanje – još neizvršeno, onaj koji ostavlja u testamentu ostaje još da uživa i čak u sposobnosti da slobodno raspolaže – posljedna volja ima samo utoliko *obavezatnosti* koliko se (dopušta), tj. društvo hoće dopustiti da važi – spoljašnji opstanak – ne s pomoću sebe samog – opstanak

Užasu formalnosti pravo je područje izlaganja u majstorstvu oko testamenta – Ograničiti klauzulama – Engleski sudovi – sasvim moralno prosudivanje što je posljedna volja –

Da volja –

Jer slučajnost – proizvoljnost – to *bi*, *moglo*, bilo bi moguće – slučajnost valja spoznati iz njenih veza – Njene okolnosti, takve i takve – što više takvih, utoliko je vjerojatnije – nijedna okolnost ne čini stvar nužnom – također je slučajna

Ako o takvim formalnostima opstoji ovisna zbiljnost ove važeće volje, učinjena je ponovo nečim slučajnim druge vrste – Ja treba da sve ispunim što im se prohtjelo zahtijevati –

Stavljati u uvjete naslijedivanja

§ 180.

Princip da članovi porodice postaju samostalne pravne osobe (§ 177) dopušta da unutar kruga porodice nastupi nešto od ove proizvoljnosti i razlike prirodnih naslijednika, ali to se može dogoditi samo veoma ograničeno, da se ne bi povrijedio temeljni odnos.

Puka direktna pokojnikova proizvoljnost ne može se učiniti principom za *pravo da se testira*, da se *ostavlja u testamentu*, naročito ne ukoliko ona stoji nasuprot supstancialnom pravu porodice čija bi samo ljubav, štovanje spram njenog nekadašnjeg člana poglavito mogla biti ona koja bi nakon njegove smrti uvažila njegovu proizvoljnost. Takva proizvoljnost ne sadržava za sebe ništa što bi trebalo više respektirati od samog porodičnog prava; naprotiv. Ostalo važenje neke dispozicije posljednje volje bilo bi samo u proizvoljnem priznanju drugih. Takvo joj se važenje, naročito, može priznati samo utoliko ukoliko porodični odnos u kojemu je ona, apsorbirana postaje dalji i nedjelotvorniji. No nedjelotvornost tog odnosa, gdje on zbiljski opstoji, pripada neobičajnosnome, a prošireno važenje one proizvoljnosti spram jednog takvog odnosa sadržava u sebi slabljenje njegove običajnosti. – No učiniti tu samovolju unutar porodice glavnim principom reda naslijedivanja, pripadalo je prije spomenutoj okrutnosti i neobičajnosti rimskih zakona, po kojima je otac mogao i prodati sina, te ako su ga drugi oslobođili, vraćao se u vlast oca, pa je tek nakon trećeg oslobođenja od ropstva bio zaista slobodan – po kojima sin uopće nije *de jure* bio punoljetan i pravna osoba pa je kao vlasništvo mogao posjedovati samo ratni plijen, *peculium castrense*, a kad je onom trosstrukom prodajom i otpuštanjem izašao iz očeve vlasti, nije s onima koji su još ostali u porodičnom ropstvu naslijedio bez stavljanja u testament; – isto tako da žena (ukoliko nije u brak *stupila* kao u ropski odnos, in *manum convenire*, in *mancipio esset*, nego kao *matrona*) nije pripadala toliko porodici koju je sa svoje strane udajom osnovala i koja je sada zaista *njena* koliko, naprotiv, onoj iz koj je potekla, pa je otuda bila isto tako isključena iz naslijed-
ja.

đivanja imovine *zaista njenih* kao što ovi nisu naslijedivali od nje kao žene i majke. – Da je ono neobičajnosno takvih i drugih prava kraj osjećaja umnosti koji se nadalje budio putem njegovanja pravosuđa, npr. s pomoću izraza: o *bonorum possessio* (da je od ovoga opet različito *possessio bonorum*, pripada takvim znanjima koja čine učenog jurista) mjesto *hereditas*, fikcijom da se *filia* prekrsti u *filius*, bilo mimođeno, već je gore primjećeno (§ 3, bilj.) kao žalosna nužnost za suca da se ono umno na *prepreden način* prokrijumčari protiv loših zakona, bar s nekim posljedicama. S tim je povezana strašna nestabilnost najvažnijih institucija i nesređeno zakonodavstvo spram izbjijanja zla, koje odatle proizlazi. – Kakve je neobičajnosne posljedice ovo pravo proizvoljnosti imalo pri pravljenju testamenta kod Rimljana, dovoljno je poznato iz povijesti te Luciana i drugih opisa. – U prirodi samog braka, kao neposredne običajnosti, leži miješanje supstancialnog odnosa, prirodne slučajnosti i unutarnje proizvoljnosti; – ako se sada proizvoljnosti zbog ropskog odnosa djece i drugih spomenutih i inače s time povezanih određenja, napisljeku i zbog lakoće rastave braka kod Rimljana priznaje prednost spram prava supstancialnoga, tako da je čak *Ciceron* – a koliko li toga lijepoga on nije napisao o *Honestum* i *Decorum* u svojim *Officiis* i svagdje drugdje! – spekulirao da otpravi svoju ženu kako bi mirazom nove žene platio svoje dugove – onda je kvarenju običaja utrt zakonski put, ili su, naprotiv, zakoni njegova nužnost.

Institucija naslijednog prava za *održavanje i sjaj* porodice s pomoću *supstitucija* i *porodičnih fideikomisa* – bilo da su kćeri isključne iz naslijedstva u korist sinova ili ostala djeca u korist starijeg sina, ili opće dopuštanjem da nastupi nejednakost – povreduje djelomice princip slobode vlasništva (§ 62), a djelomice ona počiva na proizvoljnosti, koja po sebi i za sebe nema nikakva prava da se prizna – pobliže na misli da se hoće održati *ova loza* ili kuća, a ne *isto tako ova* porodica. No nije ova kuća ili loza, nego *porodica kao takva* jest ideja koja ima takvo pravo, te se slobodom imovine i jednakošću naslijednog prava održava običajnosno obliče isto tako, kako se, štaviše, porodice suprotnošću održavaju. – U takvim institucijama, kao

u rimskima, uopće je krivo shvaćeno pravo braka (§ 172) da je on potpuno osnivanje jedne vlastite zbiljske porodice i da spram toga ono što znači porodica uopće, *stirps*, * *gens*, postaje samo apstrakcija, koja se s generacijama sve više udaljuje i sve manje ozbiljuje (§ 177). Ljubav, običajnosni moment braka, kao ljubav osjećaj je prema zbiljskim prisutnim individuama, a ne prema apstrakciji. – Da se razumska apstrakcija pokazuje svjetskopovjesnim principom Rimskog Carstva, vidi dolje § 356. – A da visoka politička sfera dovodi pravo prvorodstva i stalne glavnice ipak ne kao proizvoljnost nego nužno iz ideje države, o tome dolje, § 306.

► [uz § 180]

Rimski odnos

► [uz § 180 prim jed.]

Htjeti učiniti porodicu nezavisnom od svih spoljašnjih slučajnosti – U patrijarhalnom stanju čak promjene u sretnim prilikama – ovdje treba za to upotrijebiti zakonodavstvo u kojem je upravo slobodna ličnost – (punoljetnost) – princip.

Leno – posjed nikakve vrste – također porodični posjed fidejkomisarno – vlasništvo kneževske porodice jedna je od karika lanca s pomoću kojega je nastala država kao država – beskonačno važno –

α/ Vlasništvo

β/ Neotuđivost

γ/ Majorat – nedjeljivost –

Zena služi, za upotrebu je muž i da bi se širila porodica, – ako je on mrtav, izgubljena je njena korist, njeno mjesto – oskudno, ovisi o milosti njegovih sinova; ako ona ima samo kćeri, ne sinove – zajedničko siromaštvo, *nju nije zbrinuo*. – Teški odnosi, sestre, udovice, ostavljene na milost i nemilost teškoj, neobičajnosnoj sudbini – nije *zbrinuo* žensku porodicu – *Zena nije supruga*
 α/ stalna nepunoljetnost – od pokoljenja do pokoljenja
 β/ Isključivanje kćeri; – Kćeri – nejednakost s braćom –

* *Stirps* (lat.) = deblo, pleme, porodica. – Bilj. prev.

kćeri kojima je potrebna pomoć – jednaka sposobnost – da se posjeduje vlasništvo – Atena, Sparta – Ima iz starine svoj izvor gdje su plemićke kćeri

α/ našle sklonište i zbrinjavanje u domovima β/ u udajama bile ograničene na njihov stalež, i tako muževima njihova staleža nisu bile slobodne nikakve druge nego ovake ženidbe djevojkama bez imovine γ/ Običaji uopće patrijarhalno – djelomice nemilosrdnost, nešto poput sudsbine – djelomice – posjednik dobra (ima) manje potreba i svrha da za njih potroši ne kao trgovac, nego kao otac svoje porodice, da potroši sa svojima –

Teški odnosi. α/ Sestre siromašne β/ Žena u blagostanju – u oskudnim okolnostima nakon smrti svog muža, njen stanje nema ništa osim dostojanstva, matrona.

Dodatak. Kod Rimljana je u ranijim vremenima otac mogao razbaštiniti svoju djecu kao što ih je mogao i ubiti; kasnije oboje nije više bilo dopušteno. Ova nedosljednost onog neobičajnog i njegovog pretvaranja u običajnost nastojala se dovesti u sistem a ostajanje pri tom sačinjava ono teško i pogrešno u našem naslijednom pravu. Testamenti se svakako mogu dopustiti ali pri tom gledište mora biti to da ovo pravo samovolje nastaje sa razilaženjem i udaljavanjem članova porodice ili postaje veće, a da se takozvana *porodica prijateljstva*, koju stvara testament, može pojaviti samo u nedostatku bliže porodice braka ili djece. Sa testamentom je uopće povezano nešto neprijateljsko i neprijatno, jer ja se u njemu izjašnjavam ko su oni prema kojima sam naklon. Ali naklonost je proizvoljna; ona na ovaj ili onaj način može biti iznuđena pritvornošću, može biti povezana za ovaj ili onaj glupavi razlog, pa se može zahtijevati da se neko ko je određen testamentom podvrgne najvećim niskostima. U Engleskoj gdje su uopće udomaćene mnoge čudne navike, za testament su povezane mnoge glupave pomisli.

Prijelaz porodice u gradansko društvo

§ 181.

Porodica se razdvaja na prirodan način, a uglavnom principom ličnosti, u *mnoštvo* porodica, koje se međusobno odnose kao samostalne konkretne osobe i stoga spoljašnje. Ili momenti koji su povezani u jedinstvu porodice kao u običajnosnoj ideji, koja je još u njenom pojmu, moraju od njega biti otpušteni u samostalan realitet; – stupanj *diferencije*. Izraženo ponajprije apstraktno, to da je određenje *posebnosti*, koja se, doduše, odnosi na *općenitost*, tako da je ova – ali još samo *unutarnji* – osnov i stoga na formalan način, koji se samo pričinjava u posebnome. Taj refleksioni odnos prikazuje otuda ponajprije gubitak običajnosti ili, budući da je ona nužno *prividna* (Enciklopedija filozof. znan., § 64 i dalje, § 81 i dalje)¹¹ sačinjava to *pojavni svijet* običajnosnoga, *gradansko društvo*.

Proširenje porodice kao njeno prelaženje u drugi princip jest u egzistenciji dijelom njeno mirno proširenje u jedan narod – *naciju*, koja time ima zajedničko prirodno podrijetlo, dijelom skupljanje razasutih porodičnih zajednica, bilo s pomoću vladajuće sile, ili dobrovoljnog ujedinjenja, koje je uvedeno s povezivajućim potrebama i uzajmičnim djelovanjem njihova zadovoljavanja.

Dodatak. Općenitost ovdje ima za ishodišnu tačku samostalnost posebnosti, pa izgleda da je time na ovom stajalištu izgubljena običajnost, jer za svijest je zapravo identitet porodice ono prvo, božansko i ono što nalaže dužnost. Ali sada se javlja odnos da ono posebno treba da bude ono što je prvo za mene određujuće, a time je običajno određenje ukinuto. Ali ja sam u tome zapravo samo u zabludi, jer time što vjerujem da ostajem pri onom posebnom, općenitost i nužnost povezanosti ipak ostaje ono prvo i bitno: ja sam dakle uopće na stupnju privida i time mi moja posebnost ostaje ono određujuće, to znači svrha da time služim općenitosti koja zapravo zadržava posljednju moć nado mnom.

¹¹ 3. izd. § 112 i dalji; 131 i dalji. Bilj. njem. izd.

Drugi odsjek

GRAĐANSKO DRUŠTVO

§ 182.

Konkretna osoba, koja je sebi svrha kao *posebna*, kao *cijelina potrebā i pomiješanost prirodne nužnosti i proizvoljnosti*, *jedan je princip građanskog društva* – ali posebna osoba, kao bitno u vezi s drugom takvom posebnosti, tako da se svaka posredovana s pomoću druge i ujedno naprosto samo oblikom *općenitosti, drugim principom*, čini važećom i zadovoljava.

Dodatak. Građansko društvo je razlika koja stupa između porodice i države, premda njegovo obrazovanje slijedi kasnije nego obrazovanje države; jer kao diferencija ono pretpostavlja državu koju ono mora imati pred sobom kao nešto samostalno da bi postojalo. Stvaranje građanskog društva pripada uostalom modernom svijetu koji svim određenjima ideje tek dopušta da se pojavi njeno pravo. Ako se država predstavlja kao jedinstvo različitih osoba, kao jedinstvo koje je samo zajedništvo, onda se time misli samo određenje građanskog društva. Mnogi od novih učitelja državnog prava ne mogu to dovesti ni do kakvog drugog nazora o državi. U građanskom društvu svako je sebi svrha, sve drugo mu je ništa. Ali bez odnosa prema drugima on ne može postići opseg svojih svrha; ovi drugi su zato sredstvo za svrhu onog posebnog. Ali posebna svrha kroz odnos prema drugom daje sebi formu općenitosti i zadovoljava se tako što ujedno zadovoljava dobrobit drugog. Budući da je posebnost vezana za uslov općenitosti, ona je cijelina tla posredovanja gdje se oslobođaju sve pojedinosti, sve nakane, sve slučajnosti rođenja i sreće, gdje se izlivaju valovi svih strasti, kojima može upravljati samo još um koji ih obasjava. Posebnost ograničena općenitošću, sama je mjera kroz koju svaka posebnost zahtijeva svoju dobrobit.

§ 183.

Sebična svrha u svom ozbiljenju, uvjetovana tako općenitošću, osniva sistem svestrane zavisnosti da su subzistencija i dobrobit pojedinca, te njegov pravni opstanak isprepleteni u subzistenciji, dobrobiti i pravu svih, na tome osnovani i samo u toj povezanosti zbiljski i osigurani. – Taj se sistem može ponajprije promatrati kao *spoljašnja država – država iz nužde i razumska država*.

§ 184.

Ideja u toj razdvojenosti podjeljuje *momentima osebujan opstanak*, – *posebnosti* pravo da sebe razvije i raširi na sve strane, a općenitosti pravo da sebe pokaže kao temelj i nužni oblik posebnosti, kao moć nad njom i kao njenu posljednju svrhu. – Sistem običajnosti koja je izgubljena u svoje ekstreme jest ono što sačinjava apstraktni moment *realiteta* ideje, koja je ovdje samo kao *relativni totalitet i unutarnja nužnost* u toj spoljašnjoj pojavi.

Dodatak. Ovdje je ono običajno izgubljeno u svojim ekstremima a neposredno jedinstvo porodice se raspalo u jedno mnoštvo. Realitet je ovdje spoljašnjost, rastvaranje pojma, samostalnost postojećih momenata koji su postali slobodni. Budući da su se u građanskom društву posebnost i općenitost raspali, oni su ipak uzajamno povezani i uslovljeni. Pošto izgleda da jedno ima posla upravo sa onim drugim koje mu je suprotstavljeno a samo zamišlja da može biti tako što se od onog drugog drži podalje, svako ipak ima ono drugo za svoj uslov. Tako, na primjer, mnogi smatraju plaćanje poreza povredom njihove posebnosti, smatraju ga nečim njima neprijateljskim, što povreduje njihovu svrhu; ali ukoliko se to *pričinja* istinitim, utoliko se posebnost svrhe ne može zadovoljiti bez onog općenitog, pa neka zemlja u kojoj se ne plaćaju nikakvi porezi, ne bi se ni smjela odlikovati osnaženjem posebnosti. Moglo bi se isto tako činiti da se općenitost bolje drži ako na sebe privlači snage posebnosti, kao što je to, na primjer, izvedeno u Platonovoj državi; ali

ovo je ponovo samo jedan privid, jer su oboje samo pomiješani jedno sa drugim i preokrenuti jedno u drugo. Zahtijevajući mogu svrhu ja zahtijevam ono općenito a ovo opet zahtijeva moju svrhu.

§ 185.

Posebnost za sebe, s jedne strane kao zadovoljenje svojih potreba koje se svestrano ispoljava, zadovoljenje slučajne proizvoljnosti i subjektivnog nahodenja, razara u svojim užicima sebe samu i svoj supstancialni pojam; s druge strane, kao beskonačno izazvana, a u potpunoj zavisnosti od spoljašnje slučajnosti i proizvoljnosti, kao i moću općenitosti ograničena, ona je slučajno zadovoljenje nužne kao i slučajne potrebe. Građansko društvo pruža u ovim suprotnostima i njihovu isprepletanju primjer isto tako raspuštenosti, bijede i zajedničkog fizičkog i običajnosnog propadanja.

Samostalni razvoj posebnosti (usporedi § 124, bilj.) jest moment koji se u starijim državama pokazuje kao nastupajuće propadanje običaja i kao posljednji razlog njihove propasti. Ove države, izgrađene dijelom na patrijarhalnom i religioznom principu, dijelom na principu duhovne, ali jednostavne običajnosti – uopće na *izvornom prirodnom* nazoru, nisu mogle izdržati njegovu razdvojnost i beskonačnu refleksiju samosviješti u sebi, pa su podlegle toj refleksiji kako se počela pojavljivati, po uvjerenju, a zatim po zbiljnosti, jer je njihovu još jedno stavnom principu nedostajala istinski beskonačna sila koja leži samo u onom jedinstvu što dopušta da se *suprotnosti* umu razvije do svoje potpune snage, pa ju je nadvladao, te u njoj tako sebe održava i nju u sebi zajedno drži. – Platon u svojoj državi prikazuje supstancialnu običajnost u njenoj idealnoj *ljepoti i istini*, ali on nije mogao s principom samostalne posebnosti, koji je u njegovo vrijeđe prodrio u grčku običajnost, nikako drukčije izaći na kraj nego da mu suprotstavi svoju samo supstancialnu državu i da ga potpuno isključi sve do njegovih početaka što ih on ima u

priyatnom vlasništvu (§ 46, bilj.) i *porodici*, a zatim u njegovu daljem razvoju kao vlastita proizvoljnost i izbor staleža itd. Ovaj nedostatak poriče također veliku *supstancialnu* istinu njegove države, pa se ona zbog njega smatra obično sanjarijom apstraktne misli, onim što se često običava nazivati čak *idealom*. Princip *samostalne, u sebi beskonačne ličnosti* pojedinca, subjektivne slobode, koji se pojavio unutrašnje u *kršćanskoj religiji*, a spoljašnje – stoga povezan s apstraktnom općenitošću – u *rimskom* svijetu, ne stiče svoje pravo u onom samo supstancialnom obliku zbiljskog duha. Ovaj je princip povjesno kasniji od grčkog svijeta i isto je tako filozofska refleksija koja se spušta do ove dubine kasnija od supstancialne ideje grčke filozofije.

Dodatak. Posebnost za sebe je ono što je pretjerano i bezmjerno, a forme ovog pretjerivanja same su bezmjerne. Čovjek kroz svoju predstavu i refleksiju proširuje svoje požude koje nisu nikakav zatvoren krug kao instinkt životinje, i vodi ih u lošu beskonačnost. Ali isto tako je na drugoј strani oskudica i nevolja nešto bezmjerno, a zamršenost ovog stanja može se harmonično riješiti samo kroz državu koja njime ovladava. Ako je Plattonova država htjela isključiti posebnost, onda se time ništa ne može pomoći jer bi takva pomoć protivrečila beskrajnom pravu ideje da se ono posebno dopusti kao slobodno. U kršćanskoj religiji poglavito je rođeno pravo subjektivnosti, kao beskonačnost bitka za sebe, a pri tom cijelovitost ujedno mora sadržavati moć da posebnost stavi u harmoniju sa običajnim jedinstvom.

§ 186.

No princip posebnosti, upravo time što se on za sebe razvija do totaliteta, prelazi u *općenitost*, pa ima samo u njoj svoju istinu i pravo svoje pozitivne zbiljnosti. Ovo jedinstvo, koje zbog samostalnosti obaju principa s ovog stajališta razdvojenosti (§ 184) nije običajnosni identitet, upravo zbog toga nije kao sloboda, nego kao *nužnost* da se posebno uzdigne do *oblika općenitosti*, te da u tom obliku traži i ima svoje opstojanje.

§ 187.

Individue su kao gradani ove države *privatne osobe*, koje imaju svoj vlastiti interes za svoju svrhu. Kako se ta svrha javlja posredovanjem općega, što im se tako *pojavljuje kao sredstvo*, to je one mogu doći samo ukoliko same svoje znanje, htijenje i činjenje određuju na opći način, čineći sebe *karikom* lanca ove povezanosti. Interes ideje u tome što ne leži u svijesti ovih članova građanskog društva kao takvoga, jest proces da se njihova pojedinačnost i prirodnost uzdigne prirodnom nužnošću, kao i proizvoljnošću potreba, do *formalne slobode* i formalne *općenitosti znanja i htijenja*, da se u njihovoј posebnosti *obrazuje* subjektivitet.

Povezano je, s jedne strane, s predstavama o nedužnosti prirodnog stanja, o prostodušnosti običaja neobrazovanih naroda, a s druge strane, sa smislom koji potrebe, njihovo zadovoljavanje, užitke i ugodnosti partikularnog života itd. smatra *apsolutnom* svrhom kad se *obrazovanje* ondje smatra nečim samo *spoljašnjim*, nečim što pripada upropastavanju, a ovdje kao puko *sredstvo* za one svrhe; jedan kao i drugi nazor pokazuje nepoznavanje prirode duha i svrhe uma. Duh ima svoju zbiljnost samo po tome što sebe u sebi samome razdvaja, pa u prirodnim potrebama i u povezanosti ove spoljašnje nužnosti postavlja sebi ovu granicu i konačnost, te ih upravo time što *on sebe* unosi u *njih* prevladava i u tome zadobiva svoj *objektivni opstanak*. Umlna svrha stoga nije ni ona prirodna prostodušnost običaja niti užici kao takvi koji se postižu obrazovanjem u razvoju posebnosti, nego da se *prirodna prostodušnost* – tj. dijelom pasivna nesebičnost, dijelom sirovost znanja i volje, tj. *neposrednost i pojedinačnost*, u što je duh utonuo, ukloni i da prije svega ova njena spoljašnjost dobije umnost za koju je sposobna, naime *oblik općenitosti, razumnosti*. Samo je na taj način duh u ovoj *spoljašnjosti* kao takav *udomačen i kod sebe*. Njegova sloboda tako u njoj opstoji, a on u tom elementu, koji je po sebi stran njegovu određenju za slobodu, opstoji *po sebi*, ima posla samo s onim čemu je utisnut njegov pečat i što je od njega proizvedeno. Upravo time *oblik općenitosti* dolazi u misli

za sebe do egzistencije – oblik koji je jedino element doстоjan egzistencije ideje. – Obrazovanje je stoga u svom absolutnom određenju *oslobađanje i rad* višeg oslobađanja, naime apsolutno prolazi ne više do neposrednog, prirodnog, nego duhovnog, isto tako uzdignutog do lika općenitosti beskonačno subjektivnog supstancijaliteta običajnosti. – To je oslobađanje u subjektu *težak rad* protiv pukog subjektiviteta vladanja, protiv neposrednosti požude kao i protiv subjektivne taštine osjećaja proizvoljnosti nahodenja. To što je ovaj rad težak, sačinjava jedan dio nenaklonosti koji na nj pada. S pomoću tog rada obrazovanja, međutim, događa se da subjektivna volja sama u sebi dobiva *objektivitet*, u kojemu je ona, sa svoje strane, jedino dostoјna i sposobna da bude *zbiljnost* ideje. – Isto tako taj oblik općenitosti, do kojega se razradila i uzdigla posebnost, čini ujedno razumnost da posebnost *postaje* istinski *bitak za sebe* pojedinačnosti, a time što on općenitosti daje sadržaj, koji je ispunjava, i njeno beskonačno sa-moodređenje, sam je u običajnosti kao onaj koji beskonačno za sebe bitkuje, slobodni subjektivitet. To je stajalište ono koje pokazuje *obrazovanje* kao immanentni moment onoga apsolutnoga i beskonačnu vrijednost obrazovanja.

Dodatak. Kao obrazovane ljudi možemo razumjeti ponajprije takve koji mogu činiti sve ono što čine i ostali.¹² i koji svoju partikularnost ne izokreću, dok se kod neobrazovanih pokazuje upravo ovo, tim što se ponašanje ne upravlja prema općim svojstvima predmeta. Isto tako onaj ko je neobrazovan može druge ljudi u odnosu sa njima vrijedati tim što se ne ustručava i nema nikakve refleksije za osjećanja drugih. On druge ne želi povrijediti ali njegovo ponašanje nije u saglasnosti sa njegovom voljom. Obrazovanje je dakle dotjerivanje posebnosti da se ponaša po prirodi stvari. Kada istinska originalnost proizvodi stvar, ona zahtijeva istinsko obrazovanje, dok se preobražava u neistinite neukusnosti koje padaju na pamet neobrazovanim.

¹² Očigledno oštećeno mjesto; možda se treba nadopuniti ovako: »koji [sve] mogu učiniti [predmetom svijestij]...« Bilj. njem. izd.

§ 188.

Gradansko društvo sadržava tri momenta:

- A. Posredovanje *potrebe* i zadovoljavanje *pojedinca* njegovim radom i radom i zadovoljavanjem potreba *svih ostalih* – sistem *potreba*.
- B. Zbiljnost onoga što je u tome sadržano kao općenito *slobode, zaštita vlasništva pravosudem*.
- C. Predostrožnost spram slučajnosti koja zaostaje u onim sistemima i briga oko posebnog interesa kao nečega *zajedničkoga* s pomoći *policije i korporacije*.

A. Sistem potreba

§ 189.

Posebnost, ponajprije kao ono određeno spram onoga općega volje uopće (§ 60), jest *subjektivna potreba* što svoj objektivitet, tj. *zadovoljavanje*, postiže posredovanjem α) spoljašnjih stvari koje su, međutim, isto tako *vlasništvo* i proizvod drugih potreba i *voljā* i β) djelatnošću i radom kao onim što posreduju između obje strane. Kako je njena svrha zadovoljavanje subjektivne *posebnosti*, a u vezi s potrebama i slobodnom proizvodljenošću drugih pribavlja važenje *općenitosti*, to je ovaj sjaj umnosti u ovoj sfери konačnosti *razum*, strana na koju se dolazi u promatranju i koja čini ono što izmiruje unutar same ove sfere.

Ekonomija države je znanost koja s ovih gledišta ima svoje ishodište a zatim treba da izloži odnos i kretanje masa u njihovoј kvalitativnoj i kvantitativnoj određenosti i isprepletenosti. – To je jedna od znanosti koja je, kao na svom tlu, nastala u novije vrijeme. Njen razvoj pokazuje interesantnost kako *misao* (vidi Smith, Say, Ricardo¹³) iz beskonačnog mnoštva pojedinačnosti, koje su isprva leža-

¹³ Adam Smith, Inquiry into the nature and cause of the wealth of nations, 1776. – Jean Baptiste Say, Traité d'économie politique, 1803. – David Ricardo, On the principles of political economy and taxation, 1817. – Bilj. njem. izd.

le pred njom, iznalazi jednostavne principe stvari, razum, koji je u njima djelotvoran i koji njima upravlja. – Kao što je to, s jedne strane, ono što izmiruje da se u sfери potreba spozna taj sjaj umnosti što leži i što je djelotvorno u stvarima, tako je to, obratno, ono polje gdje razum subektivnih svrha i moralnih mnjenja otkriva svoje nezadovoljstvo i moralnu mrzovolju.

Dodatak. Postoje izvjesne opće potrebe kao što su jelo, piće, odjeća itd., a kako će one biti zadovoljene potpuno ovisi od slučajnih okolnosti. Tamo ili ovdje tlo manje ili više plodno, godine su različite po rodnosti, jedan čovjek je marljiv drugi lijep; ali ova zbrka proizvoljnosti iz sebe proizvodi opća određenja a ovo što je prividno razoreno i bezmisao, drži jedna nužnost koja nastupa od sebe. Predmet je državne ekonomije da se prodade ovo nužno, predmet je jedne nauke koja čini čast misli, jer u masi slučajnosti ona pronalazi zakone. Zanimljivo je vidjeti kako se posebne sfere grupiraju, imaju uticaj na druge i od njih bivaju podstaknute ili ometene. Ovo prožimanje, u koje se najprije ne vjeruje jer izgleda da je sve prepusteno samovolji pojedinca, vrijedno je pamćenja prije svega i ima sličnost sa planetnim sistemom koji očima uvihek pokazuje samo nepravilna kretanja ali čiji se zakoni ipak mogu spoznati.

a) Vista potrebe i zadovoljavanja

§ 190.

Životinja ima ograničen krug sredstava i načina zadovoljavanja svojih isto tako ograničenih potreba. Čovjek i u toj zavisnosti dokazuje ujedno svoje uzdizanje iznad nje i svoju općenitost, ponajprije *pomnogostručavanjem* potreba i sredstava, a zatim *raščlanjivanjem* konkretne potrebe i *razlikovanjem* njenih pojedinih dijelova i strana koji postaju različnim *partikulariziranim*, a na taj način *apstraktijim potrebama*.

Predmet je u pravu osoba, na moralnom stajalištu *subjekt*, u porodici *član porodice*, u građanskom društvu

uopće *gradanin* (kao bourgeois) – ovdje, sa stajališta potreba (usporedi § 123, bilj.), to je konkretnost *predstave* što se zove čovjek; tek je, dakle, ovdje, i zapravo samo ovdje, riječ o čovjeku u tom smislu.

Dodatak. Životinja je nešto partikularno, ona ima svoj instinkt i ograničeno sredstvo zadovoljenja koje se ne može prestopiti. Postoje insekti koji su vezani za odredene biljke, druge životinje koje imaju širi krug, koje mogu živjeti u različitim klimatima; ali, uvjek se javlja nešto ograničeno u poređenju sa krugom kojeg ima čovjek. Potreba stanovanja i odijevanja, nužnost da se hrana ne ostavlja u sirovom stanju nego da se adekvatno pripravlja i da se razori njena prirodna neposrednost, čini da to čovjek ne posjeduje lagodno kao životinja, što, kao duh, ne smije ni imati na lagodan način. Razum koji shvata razlike, u ove potrebe unosi mnogostruktost, pa time što ukus i korisnost postaju kriteriji prosuđivanja, onda i same potrebe time bivaju obuhvaćene. To na koncu nije više potreba nego mnijenje koje se mora zadovoljiti, pa upravo u obrazovanje spada to da se čuo što je konkretno, rastavi u svoje posebnosti. U raznolikosti potrebe leži upravo jedno sprečavanje požuda, jer ako čovjek upotrebljava mnogo, onda poriv prema nečemu što one iziskuju nije toliko jak, a to je znak da nužda uopće nije tako moćna.

§ 191.

Isto se tako *dijeli* i pomnogostručuju sredstva za partikularizirane potrebe i uopće načini njihova zadovoljavanja – koji ponovo postaju relativne svrhe i apstraktne potrebe – pomnogostručavanje koje ide u beskonačnost, što je u upravo istoj mjeri razlikovanje ovih određenja i prosuđivanje prikladnosti sredstava za njihove svrhe – *profinjenosti*.

Dodatak. To što Englezi zovu *comfortable*, nešto je posve neiscrpno i nešto što napreduje do beskonačnosti, jer svaka udobnost ponovo pokazuje svoju neudobnost, pa ovi pronalasci nemaju kraja. Neka potreba stoga nije proizvedena niti od onih koji je imaju na neposredan način nego je, štaviše, proizvedena pomoću onih koje svojim nastankom traže neki dobitak.

§ 192.

Potrebe i sredstva postaju kao realni opstanak *bitak* za druge čijim je potrebama i radom zadovoljenje međusobno uvjetovano. Apstrakcija koja postaje kvalitet potrebâ i sredstava (vidi predašnji §) postaje također određenje međusobnog odnosa individua jedne spram druge; ova općenitost kao *priznatost* jest moment koji ih u njihovoj partikularizaciji i apstrakciji čini *konkretnima*, kao *društvene*, potrebama, sredstvima i načinima zadovoljavanja.

Dodatak. Time da se moram ravnati prema drugim, ulazi ovdje formalna općenitost. Od drugih dobivamo sredstvo zadovoljenja, pa prema tome moram prihvati njihovo mnijenje. Ali ja sam ujedno prinuđen da proizvedem sredstvo zadovoljenja za druge. Dakle, jedno je povezano sa drugim i od njega zavisi. Utoliko sve partikularno postaje nečim društvenim; u načinu odijevanja, u vremenu za jelo leži izvjesna konvencija koja se mora prihvati jer u ovim stvarima nije vrijedno napora htjeti pokazati svoj uvid, nego je najpametnije u tome postupati kao ostali.

§ 193.

Ovaj moment postaje tako posebno svrhovno određenje za sredstva za sebe i njihova posjedovanja, kao i za vrstu i način zadovoljavanja potreba. On sadržava, dalje, neposredno zahtjev *jednakosti* u tome s drugima; potreba ove jednakosti, s jedne strane, i ono sebe-činiti-jednakim (*Sich-gleich-machen*), optočanje, kao i, s druge strane, potreba u tome isto tako opstojće *posebnosti*, da su isticanjem sebe učini važećom, postaje sama zbiljski izvor pomnogostručavanja potrebâ i njihova proširivanja.

§ 194.

Budući da u društvenoj potrebi, kao povezanosti neposrednih ili prirodnih i duhovne potrebe *predstave*, preteže ova

posljednja kao ono što je općenito, zato u ovom društvenom momentu leži strana *oslobadanja* da se stroga prirodna nužnost potrebe sakriva, pa se čovjek prema *svojem*, i to općem *mnenju* i samo nužnosti, koju je sam napravio, umjesto samo prema spoljašnjoj slučajnosti, odnosi prema unutrašnjoj, prema *proizvoljnosti*.

Predstava kao da je čovjek u nekom takozvanom prirodnom stanju, gdje bi on imao samo takozvane jednostavne prirodne potrebe i za njihovo zadovoljavanje potrebovalo sredstva kakva mu je neposredno pribavljala slučajna priroda, da je s obzirom na potrebe živio u *slobodi* – još bez obzira na moment oslobadanja koje leži u radu, o čemu kasnije – neistinito je mnenje, jer prirodna potreba kao takva i njeno neposredno zadovoljavanje bili bi samo stanje u prirodi utonule duhovnosti, te time surovosti i neslobode, a sloboda leži samo u refleksiji duhovnoga u sebe, njegovu razlikovanju od prirodnoga i njegovu refleksu na prirodno.

§ 195.

To je oslobadanje *formalno*, budući da posebnost svrhā ostaje osnovni sadržaj. Pravac društvenog stanja na neodređeno pomnogostručivanje i specificiranje potreba, sredstava i užitaka koje, kao i razlika između prirodnih i obrazovanih potreba, nema granica – *luksuz* – isto je tako beskonačno povećavanje ovisnosti i nužde koje ima posla s materijom što pruža beskonačni otpor, naime, sa spoljašnjim sredstvima posebne vrste, da budu vlasništvo slobodne volje, pa tako ima posla s onim apsolutno teškim.

Dodatak. Diogen u svom cijelom ciničkom liku zapravo je samo proizvod atenskog društvenog života, a ono što ga je determiniralo bilo je mnenje protiv kojega je njegovo držanje uopće djelovalo. On stoga nije nezavisan nego je samo nastao pomoću ovog društva, i sâm je jedan nepristojan proizvod lukšusa. Tamo gdje se on na jednoj strani nalazi na svojoj visini, tu je također jednako velika i nevolja i odbačenost na drugoj strani, a tada je cinizam proizведен kao suprotnost prefinjenosti.

b) Vrsta rada

§ 196.

Posredovanje da se *partikulariziranim* potrebama pripremi i stekne isto tako primjereno *partikularizirano* sredstvo jest *rad*, koji od prirode neposredno isporučeni materijal specifičira za te raznolike svrhe s pomoću mnogostrukih procesa. To formiranje daje, pak, sredstvu vrijednost i njegovu svrshodnost, tako da se čovjek u svojoj potrošnji odnosi prvenstveno prema *ljudskim* produkcijama, pa su takvi naporci ono što on troši.

Dodatak. Neposredni materijal kojeg nije potrebno posebno obradivati, sasvim je neznatan: samo se zrak mora pribaviti tako što ga zagrijavamo; samo se voda može pitи onakva kakva se nalazi. Ljudski znoj i ljudski rad pribavljaju čovjeku sredstvo potrebe.

§ 197.

U raznolikosti određenja i predmeta koji interesiraju razvija se *teorijsko obrazovanje*; ne razvija se samo raznolikost predstava i znanja nego također i pokretnost i brzina predstavljanja i prelaženja s jedne predstave na drugu, shvaćanje isprepletene i općih sveza itd. – obrazovanje razuma uopće, a time i jezika. – *Praktično obrazovanje* radom sastoji se u potrebi koja sebe stvara i *navici zaposlenosti* uopće, zatim *ograničenju svog djelovanja*, djelomice prema prirodi materijala, ali djelomice naročito prema proizvoljnosti drugih i u navici objektivne djelatnosti i *općevrijednih* vještina, navici koja se stiče tom stegom.

Dodatak. Barbarin je lijep i razlikuje se od obrazovanog čovjeka u tome što on u stupostu nešto namjerava u potaji, jer se praktično obrazovanje sastoji baš u navici i u potrebi zaposlenosti. Onaj ko je nespretan kad hoće izmišljati uvijek nešto novo jer nije gospodar svog vlastitog čina, dok se spretnim može nazvati radnik koji proizvodi stvar onakvu kakva ona treba da bude i koji u svom subjektivnom činu ne nalazi nikakav prezir prema svrsi.

§ 198.

Ono opće i objektivno u radu leži, međutim, u *apstrakciji*, koja uzrokuje specifikaciju sredstava i potreba, a time ujedno specifičira proizvodnju i stvara *podjelu radova*. Rad pojedinčev postaje podjelom *jednostavniji*, a time postaje veća vještina u njegovu apstraktном radu, kao i količine njegovih proizvoda. Ova apstrakcija vještine i sredstva upotpunjuje ujedno *ovisnost i uzajamnu povezanost* ljudi za zadovoljavanje ostalih potreba do potpune nužnosti. Apstrakcija proizvodnja čini rad, nadalje, sve više *mehaničkim*, a time na koncu podobnim da čovjek može od njega odstupiti, a da na njegovo mjesto može stupiti *mašina*.

c) *Imovina*

§ 199.

U ovoj ovisnosti i uzajamnosti rada i zadovoljavanja potreba preobraća se *subjektivna sebičnost u prilog zadovoljavanju potreba svih drugih* – u posredovanje posebnog s pomoću općega kao dijalektičko kretanje, tako da upravo time što svaki za sebe stječe, proizvodi i uživa, proizvodi i stječe za užitak ostalih. Ova nužnost, što leži u svestranoj isprepletenosti ovisnosti svih, sada je za svakoga *opća, stalna imovina* (vidi § 170), koja za nj sadržava mogućnost da s pomoću obrazovanja i vještine u tome učestvuje da bi bio osiguran za svoju subzistenciju – kao što ovo stjecanje, posredovanjem njegova rada, održava i proširuje opću imovinu.

§ 200.

Mogućnost učestvovanja u općoj imovini, posebna imovina, uvjetovana je, međutim, djelomice neposrednim vlastitim osnovom (kapital), djelomice vještinom, koja je, sa svoje strane, opet sama uvjetovana imovinom, a zatim slučajnim okolnostima.

ma, kojih mnogolikost stvara *različitost u razvoju već za sebe nejednakih prirodnih tjelesnih i duhovnih dispozicija* – različitost koja se u ovoj sferi posebnosti javlja u svim pravcima i na svim stupnjevima, pa joj je s ostalom slučajnošću i proizvoljnošću nužna posljedica *nejednakost imovine i vještine* individua.

U ideji sadržanom objektivnom *pravu posebnosti* duha koje od prirode – elementa nejednakosti – postavljuju nejednakost ljudi u građanskom društvu ne samo da ne ukida nego je proizvodi iz duha, pa je uzdiže do nejednakosti vještine, imovine i same intelektualne i moralne obrazovanosti – suprotstaviti zahtjev *jednakosti*, pripada praznom razumu, koji tu svoju apstrakciju i svoje »*treba da*« (das Sollen) uzima kao realno i umno. Ova sfera posebnosti koja sebi zamišlja opće, u tom sam relativnom identitetu s općim zadržava u sebi kako prirodnu tako i proizvoljnu posebnost, a time ostatak prirodnog stanja. Nadalje, sistemu ljudskih potreba i njihovu kretanje imantentni um jest ono što ga raščlanjuje u organsku cjelinu razlika; vidi idući §.

§ 201.

Beskonačno raznovrsna sredstva i njihovo isto tako beskonačno isprepleteno kretanje u međusobnoj proizvodnji i razmjeni *sabiru* se s pomoću općenitosti, koja se nalazi u njihovu sadržaju, i *razlikuju* se u *općim masama*, tako da se čitav sklop izgrađuje u *posebne sisteme* potreba, njihovih sredstava i radova, vrsta i načina zadovoljavanja, te teorijske i praktične izobrazbe – u sisteme kojima su dodijeljene individue – do različitosti *staleža*.

Dodatak. Način sudjelovanja u općoj imovini prepušten je svakoj posebnosti individua, a opća različitost uposebljavanja građanskog društva jest nešto nužno. Ako je prva osnova države porodica, onda su staleži druga. Ovo je za nju veoma važno jer privatne osobe, premda samožive, imaju nužnost da se okrenu prema drugima. Ovdje je, dakle, korijen kojim se sebičnost povezuje sa omnim općim, sa državom, čija briga mora biti da ova povezanost bude uspješnija i čvršća.

§ 202.

Staleži se određuju prema *pojmu* kao *supstancialni* ili ne-posredni stalež, refleksivni ili *formalni*, a zatim kao *opći* stalež.

§ 203.

a) *Supstancialni* stalež ima svoju imovinu u prirodnim proizvodima nekog tla koje on obraduje – tla koje je sposobno da bude isključivo privatno vlasništvo, te zahtijeva ne samo ne-određeno trošenje nego i objektivno uređivanje. Spram nadovezivanja rada i stjecanja na *pojedine* stalne prirodne epohe i zavisnosti dobitka od promjenljive kakvoće prirodnog procesa, svrha potrebe čini sebe *predostrožnošću* za budućnost, ali s pomoću svojih uvjeta zadržava način subzistencije koja je manje posredovana refleksijom i vlastitom voljom, i u tome uopće supstancialno uvjerenje neposredne običajnosti, koja počiva na porodičnim odnosima i povjerenju.

S pravom se pravi početak i pravo osnivanje država postavljalo u uvodenje *zemljoradnje* pokraj uvodenja *braka*, budući da onaj princip dovodi sa sobom uređivanje tla i time isključivo privatno vlasništvo (usporedi § 170, primed.), pa da skitnički život divljaka, koji svoju subzistenciju traži u skitnji, doveđe do mira privatnog prava i do sigurnosti zadovoljavanja potrebe. S time se povezuje ograničenje ljubavi spolova na brak, a s ovime proširenje te veze do *trajnog*, u sebi općeg saveza, proširenje potrebe do *porodične brige* i proširenje posjeda do *porodičnog dobra*. Osiguranje, učvršćenje, trajanje zadovoljenja potreba itd. – karakteri, čime se ove institucije ponajprije preporučuju, nisu ništa drugo do oblici općenitosti i oblikovanja kako sebi umnost, absolutna konačna svrha, pribavlja važenje u tim predmetima. – Što za ovu materiju može biti interesantnije od onoga što nam je dao moj vrlo uvaženi prijatelj, gospodin *Creuzer*, u tumačenjima koja su isto tako puna duha kao i učena, naročito u *četvrtom* svesku svoje *Mitologije i simbolike*¹⁴ o agronomskim svečanostima, slikama

¹⁴ Friedrich Creuzer, *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen*, 4 sveska, 1810/12

i svetišta Starih koji su postali svjesni uvođenja zemljoradnje i s time povezanih institucija kao božanskih čina, pa im tako posvetili religiozno štovanje.

Da supstancialni karakter ovog staleža sa strane zakonâ privatnog prava, posebno pravosuda, kao i sa strane pouke i obrazovanja, također i religije, povlači za sobom modifikacije, ne s obzirom na *supstancialni sadržaj*, nego s obzirom na *oblik i razvoj refleksije*, dalja je posljedica, koja se dešava i s obzirom na druge staleže.

Dodatak. U našem dobu ekonomija se pokreće i na reflek-tirajući način, kao neka fabrika, i tada poprima karakter drugog staleža koji je suprotan njegovoj prirodnosti. Međutim, ovaj prvi stalež će sve više sadržavati način patrijarhalnog života i njegovo supstancialno raspoloženje. Ovdje čovjek sa neposrednim osjećajem prihvata ono što je dato i prihvaćeno, za što je zahvalan Bogu i živi u vjerskom povjerenju da će ova dobrobit potrajati. Ono što dobija njemu je dovoljno; on troši jer mu se vraća. Ovo je jednostavno pomišljanje koje nije usmjereno na sticanje bogatstva; možemo ga nazvati *staroplemićkim*, koje troši ono što jest. U ovom staležu priroda je glavna stvar a vlastita marljivost je, naprotiv, ono podređeno, dok je kod drugog staleža upravo um ono bitno a prirodni proizvod se može posmatrati samo kao materijal.

§ 204.

b) *Zanatlijski stalež* ima kao svoj posao *uređivanje* prirodnog proizvoda pa je za sredstva svoje subzistencije upućen na svoj *rad*, na *refleksiju* i *razum*, kao i bitno na posredovanje s potrebama i radovima drugih. Što on uradi i uživa, treba da zahvali prvenstveno *sebi samome*, svojoj vlastitoj djelatnosti. – Njegov se posao opet, kao rad za pojedinačne potrebe na konkretni način i na zahtjev pojedinaca, diferencira na *obrtnički stalež* – ali kao apstraktna zajednička masa rada za pojedinačne potrebe neke općenitije potrebe, u *tvorničarski stalež* – i kao posao me-

dusobnc razmjene pojedinačnih sredstava, poglavito s pomoću općeg sredstva razmjene, novca, u kojemu je apstraktna vrijednost svih roba zbiljska, na *trgovački stalež*.

Dodatak. Individua u staležu zanatlja upućena je na sebe, a ovaj samoosjećaj najuže zavisi od zahtjeva nekog pravnog stanja. Smisao za slobodu i poredak je zato nastao poglavito u gradovima. Prvi stalež, naprotiv, mora malo misliti sam: ono što on stiče dar je nečeg estranog, prirode; ovaj osjećaj zavisnosti kod njega je nešto prvo, a s time se lako povezuje i to da se podnosi i ono šta god da dođe od ljudi. Prvi stalež je stoga više sklon potčinjenosti, drugi više slobodi.

§ 205.

c) *Opći stalež* ima kao svoj posao *opće interes držvenog stanja*: on stoga mora biti oslobođen direktnog rada za potrebe bilo s pomoću privatne imovine, bilo na taj način da mu država, koja zahtijeva njegovu djelatnost, nadoknađuje štetu, tako da privatni interes nalazi svoje zadovoljenje u njegovu radu za ono opće.

§ 206.

Stalež, kao posebnost koja je sebi postala objektivna, dijeli se tako, s jedne strane, prema pojmu u svoje opće razlike. S druge strane, kojem posebnom staležu pripada *individua*, na to imaju utjecaja narav, rođenje i okolnosti, ali posljednje i bitno određenje leži u *subjektivnom mnenju i posebnoj proizvoljnosti*, koja sebi u ovoj sferi daje svoje pravo, svoju zaslugu i svoju čast, tako da se ono što se u njoj dešava *unutrašnjom nužnošću* ujedno javlja *posredovanjem proizvoljnosti* pa ima za subjektivnu svijest lik da je djelo njene volje.

I u ovom se pogledu pokazuje u pogledu principa posebnosti i subjektivne proizvoljnosti razlika u političkom životu Istoka i Zapada, te antiknog i modernog svijeta. Razdioba cjeline u stalež stvara se kod onih, doduše,

objektivno po sebi, jer je *po sebi* umna; ali pri tome princip subjektivne posebnosti ne dobiva istovremeno svoje pravo, jer je npr. dodjeljivanje individua staležima prepusteno vladarima, kao u *platonskoj* državi (*De Republica*, III, [415] str. 320, ed. Bip, T. VI), ili *pukom* rođenju, kao u *indijskim kastama*. Neprihvaćena tako u organizaciji cjeline i u njoj nepomirena, subjektivna se posebnost stoga, budući da se ona također javlja kao bitan moment, pokaže kao nešto neprijateljsko, kao upropoštavanje društvenog poretku (vidi § 185, primjed.), bilo na taj način da ga ona ruši, kao u grčkim državama ili rimskoj republici, bilo tako da je ona, ako ima vlast ili se održava kao religiozni autoritet – unutarnja pokvarenost i potpuna degradacija, kao što je to u neku ruku bio slučaj kod *Lakedemonjana*, a sada najpotpunije kod *Indijaca*. – No objektivnim poretkom održana u primjerenosti njemu, a ujedno u svom pravu, subjektivna posebnost postaje principom cijelokupnog ozivljavanja gradanskog društva, razvoja misaone djelatnosti, zasluge i časti. Priznanje i pravo da se ono što je u gradanskom društvu i državi nužno s pomoću uma, ujedno dogada *posredovanjem proizvoljnosti* jest pobliže određenje onoga što se naročito u općoj predstavi zove *sloboda* (§ 121).

§ 207.

Individua daje sebi zbiljnost samo ukoliko stupi u *opstanak* uopće, dakle u *određenu posebnost*, ograničavajući se time *isključivo* na jednu od *posebnih* sfera potrebe. Običajnosno je uvjerenje stoga u ovom sistemu *čestitost i staleško učenje* da sebe, i to iz vlastitog određenja, treba s pomoću svoje djelatnosti, marljivosti i vještine učiniti članom jednog od momenata gradanskog društva i kao takav se održati, pa da se samo s pomoću ovog *posredovanja* s općim valja brinuti za sebe, kao što time valja biti *priznat* u svojoj predstavi i predstavi drugih. – *Moralitet* ima svoje osebujno mjesto u ovoj sferi, gdje vlada refleksija (*individue*) o svom djelovanju, svrha posebnih potreba i dobrobiti – te slučajnost u njihovu zadovoljavanju čini dužnošću također i slučajnu i pojedinačnu pomoć.

Da se individua ponajprije (tj. osobito u mладости) opire predstavi da se valja odlučiti za poseban stalež smatrajući to ograničenjem svog općeg određenja i *pukom spojlašnjom* nužnošću, leži u apstraktnom mišljenju koje ostaje u općemu i time nezbiljskome pa ne spoznaje da za to da bi *opstojao* pojam uopće stupa u razliku pojma i njegova realiteta, a time u određenost i posebnost (v. § 7) pa da ona samo na taj način može stići zbiljnost i običajnosni objektivitet.

Dodatak. To da bi čovjek morao biti *nešto* mi razumijemo da on pripada određenom staležu; jer nešto tako znači da je on tada nešto supstancialno. Čovjek bez staleža je puka privatna osoba i ne стојi u zbiljskoj općenitosti. S druge strane, pojedinac se u svojoj posebnosti može držati za ono opće i smatrati da ako bi ušao u neki stalež, predao bi se nečem nižem. Pogrešna je predstava da se nešto, ako dobija postojanje koje mu je potrebno, time ograničava i iznevjerava.

§ 208.

Princip ovog sistema potreba ima kao vlastitu posebnost znanja i htijenja općenitost koja *po sebi i za sebe* bitkuje, općenitost *slobode samo apstraktno*, dakle kao *pravo vlasništva u sebi* koje, međutim, ovdje više nije samo *po sebi* nego je u svojoj važećoj zbiljnosti, kao *zaštita vlasništva* pravosuđem.

B. Pravosude

§ 209.

Ono *relativno* uzajamnog odnosa potreba i rada za njih ima ponajprije svoju *refleksiju u sebi*, uopće u beskonačnoj ličnosti, (apstraktnom) *pravu*. No ta sfera relativnoga, kao *obrazovanje*, sama je ono što pravu daje *opstanak* da bude kao nešto

opće *priznato, znano* i željeno pa da posredovanjem toga znanoga i željenoga ima važenje i objektivnu zbiljnost.

Da se »ja« shvaća kao *opća* osoba, u čemu su *svi* identični, pripada *obrazovanju, mišljenju* kao svijest pojedinca u obliku općenitosti. *Čovjek vrijedi tako jer je čovjek*, a ne jer je Židov, katolik, protestant, Nijemac, Talijan itd. Ova svijest, *kojoj važi misao*, beskonačno je važna – a samo je tada nedostatna ako se, poput *kozmopolitizma*, fiksira na to da se suprotstavi konkretnom državnom životu.

Dodatak. S jedne strane kroz sistem partikularnosti pravo postaje krajnje nužno kao zaštita za posebnost. Ako dolazi i iz pojma onda ono ipak stupa u egzistenciju, jer je nužno za potrebe. Imati misao prava znači biti obrazovan za mišljenje a ne više zadržavati se u puko čulnom; predmeti se moraju prilagoditi formi općenitosti i sebe isto tako usmjeriti u volju prema nečemu općenitom. Tek nakon što su ljudi pronašli raznovrsne potrebe a njihovo privredivanje se zaplelo u zadovoljavanje, mogu se obrazovati zakoni.

§ 210.

Objektivna zbiljnost prava jest da dijelom bude za svijest, da se uopće zna, dijelom da ima moć zbiljnosti i da važi, te da se time zna također kao ono *opće važeće*.

a) *Pravo kao zakon*

§ 211.

Što je *po sebi* pravo, *postavljeno* je u njegovu objektivnom opstanku, tj. određeno s pomoću misli za svijest i kao ono što jest i važi kao pravo, *poznato, zakon*; a pravo je ovim određenjem *pozitivno* pravo uopće.

Nešto postaviti kao *opće* – tj. to kao opće dovesti svijesti – jest, kao što je poznato, *misljenje*, (usporedi gore § 13, primjed., i § 21, primjed.); time što ono tako sadržaj vraća u njegov najjednostavniji oblik, daje mu njegovu posljednju *određenost*. Ono što je pravo dobiva tek time što postaje zakonom ne samo oblik svoje općenitosti nego i svoju istinsku odredenost. Stoga kod predstave o zakonodavstvu ne treba imati pred sobom samo taj jedan moment da se na taj način izriče nešto kao pravilo koje važe za sve; nego unutarnji bitni moment ispred onoga drugoga jest *spoznanja sadržaja u njegovoj određenoj općenitosti*. Sama *običajna prava* – budući da samo životinje imaju svoj zakon kao instinkt, dok ga samo ljudi imaju kao običaj – sadržavaju moment da jesu i da se znaju kao *misli*. Razlika između njih i zakona sastoji se samo u tome što se ona znaju samo na subjektivan i slučajan način, pa su stoga za sebe neodređenija, a općenitost misli mutnija. Osim toga poznavanje prava s ove ili one strane i uopće jest slučajno vlasništvo malobrojnih. Obmana je da ona zbog svog oblika, što opстоje kao *običaji*, imaju prednost da prijeđu u život (- danas se, uostalom, najviše upravo tamo govorio o životu i o prijelazu u život gdje opstoje okovanost u najmrtviju gradu i najmrtvije misli –), jer važeći zakoni jedne nacije time što su napisani i sakupljeni ne prestaju biti njeni¹⁸ običaji. Ako običajna prava dođu dotle da budu sabrana i sastavljena, što se uskoro mora dogoditi kod jednog naroda koji je samo donekle postigao neku obrazovanost, onda je ta zbirka *zakonik*, koji će se dakako, budući je puna zbirka, odlikovati svojom *neubličenošću*, neodređenošću i nepotpunošću. On se naročito time razlikuje od pravog takozvanog zakonika što ovaj pravne principe misaono shvaća i izriče u njihovoj *općenitosti*, a time u njihovoj odredenosti. *Zemaljsko pravo Engleske*, ili opće pravo, sadržano je, kao što je poznato, u *statutima* (formalni zakoni) i u takozvanom *nepisanom zakonu*; ovaj nepisani zakon, uostalom, isto je tako napisan, a njegovo znanje može i mora se stići samo čitanjem (mnogo svezaka koje ispunjava). No kakva neizmjerna pometnja leži i u tamoš-

¹⁸ A: »njegovi« Bilj. njem. izd.

njem pravosudu, isto kao i u stvari, opisuju njegovi poznačaoci. Oni osobito zapažaju okolnost da su suci, budući da je taj nepisani zakon sadržan u decizijama sudišta i sudsaca, na taj način stalno *zakonodavci* i da su na autoritet svojih prethodnika, koji nisu ništa učinili do izričali nepisani zakon, isto tako upućeni kao i neupućeni, jer oni sami imaju nepisani zakon u sebi, a stoga imaju pravo da sude o predašnjim odlukama da li jesu ili nisu u skladu s njime. – Protiv slične pometnje, koja je mogla nastati u kasnijem rimskom pravosudu iz autoriteta svih mogućih poznatih pravnih savjetnika, našao je jedan car oštouman izgovor, koji nosi ime *citirani zakon*, a uveo je neku vrstu kolegijalne ustanove među *davno umrliim pravnim učenjacima*, s većinom glasova i predsjednikom (vidi *Rim. pravna povijest*[1799] gosp. Hugoa, § 354). – Jednoj obrazovanoj naciji ili njenom jurističkom staležu odreći sposobnost da napravi zakonik¹⁹ – jer ne može biti riječ o tome da se napravi sistem novih zakona po njegovu sadržaju, nego da se spozna, tj. *misaono* shvati, opstojeći zakonski sadržaj u njihovoj određenoj općenitosti – s dodatkom primjene na posebno – bila bi jedna od najvećih uvreda koja bi se mogla učiniti jednoj naciji ili onom staležu.

Dodatak. Sunce kao i planete također imaju svoje zakone ali oni ih ne znaju; barbarima upravljaju nagoni, običaji, osjećaji, ali oni toga nisu svjesni. Kroz to da je pravo postavljeno i znano, otpada sva slučajnost osjećanja, mišljenja, forma osvete, sučuti, tvrdoglavosti, i tek tako pravo doseže svoje istinsko određenje i dolazi do svoje časti. Tek njegovanjem shvatanja postajemo sposobni za općenitost. Posve je nužno da kod primjene zakona postoje kolizije gdje razum suca ima svoje mjesto, jer bi inače upravo izvođenje bilo nešto posve mašinsko. Ako se došlo do toga da se kolizije otklone time da se mnogo prepusti *nahodjenju* suca, onda je ovaj izlaz daleko lošiji, jer kolizije pripadaju mislima, mislećoj svijesti i njenoj dijalektici; ali *puka odluka* preko suca bila bi samovolja. Za običajno pravo se u pravilu kaže da je ono životno, ali ova životnost, to jest identitet određenja sa subjektom, još ne sačinjava bit stvari; pravo mora misleći

¹⁹ Aluzija na spis *Vom Berufe unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, Friedricha Karla von Savignyja, Heidelberg 1814

postati svjesno, mora biti sistem u sebi samom i samo kao takvo može važiti kod obrazovanih nacija. Kada se u najnovije doba narodima osporava poziv zakonodavstva, onda ovo nije samo poruga nego sadrži i ono neukusno da se u beskrajnom mnoštvu postojećih zakona nema povjerenja čak ni u sposobnost pojedinaca da ih dovedu u konzektuant sistem, dok upravo sistematiziranje, to jest uzdizanje u ono opće, jest beskrajna težnja vremena. Isto tako su se zbirke decizija koje se nalaze u *Corpus iuris*, smatrale za odličan zakonik koji je napravljen u najopćenitijem smislu, jer se u takvim decizijama još uvijek zadržava izvjesna posebnost i jedno povjesno sjećanje kojeg se ne želimo riješiti. Kako su opake takve zbirke dovoljno pokazuju praksa engleskog prava.

§ 212.

U ovom identitetu *bitka po sebi i postavljenosti* obavezuje kao pravo samo ono što je *zakon*. Budući da postavljenost sačinjava stranu *tubitka*^{**} u koju može ući također ono slučajno vlastite volje i druge posebnosti, zato ono što je *zakon* može biti u svom sadržaju još različito od onoga što je po sebi pravo.

U pozitivnom je pravu otuda ono što je zakonito izvor spoznaje onoga što je *pravo*, ili zapravo što *pripada pravu*; – pozitivna pravna znanost utoliko je historijska znanost, koja kao svoj princip ima autoritet. Sto se, uostalom, još može dogoditi, stvar je razuma i tiče se spoljašnjeg reda slaganja, konzektuencije, dalje primjene i tome slično. Ako se razum upušta u prirodu same stvari, onda teorije, npr. kriminalnog prava, pokazuju što ono čini sa svojim rezoniranjem na osnovu razloga. – Budući da pozitivna znanost, s jedne strane, nema samo pravo nego i nužnu dužnost da isto tako historijske tokove, kao i primjene i pojedinosti danih pravnih određenja u svim pojedinačnostima deducira iz njihovih pozitivnih podataka i da pokaže njihove konzektuencije, zato se ona, s druge strane, ne smi-

^{**} Riječ »*Dasein*« smo ovdje ipak morali, budući da je smisleno povezana s riječju *Sein* (bitak), prevesti, kao i u § 217, sa *tubitak*. – Bilj. prev.

je bar absolutno začuditi, ako to i smatra ubaćenim pitanjem u njezin posao, ukoliko sada pita da li je po svim tim dokazima neko pravno određenje *umno*. – Usporedi o razumijevanju § 3, primj.

§ 213.

Time što stupa u opstanak u obliku postavljenosti, pravo i po *sadržaju* kao *primjena* stupa u odnos prema *materiji* snošaja i vrsta vlasništva i ugovora beskonačno upojedinjenih i isprepletenih u gradanskom društvu – nadalje, običajnosnih snošaja koji se osnivaju na čudi, ljubavi i povjerenju, ili ovih samo utoliko ukoliko sadržavaju stranu apstraktног prava (§ 159); moralne strane i moralne zapovijedi, koje se tiču volje po njenom najvlastitijem subjektivitetu i posebnosti, ne mogu biti predmet pozitivnog zakonodavstva. Dalju gradu daju prava i dužnosti što proističu iz samog pravosuđa, iz države itd.

Dodatak. U višim odnosima braka, ljubavi, religije, države, predmet zakonodavstva mogu postati samo one strane koje su po svojoj prirodi sposobne da imaju spoljašnjost po sebi. Međutim, u tome zakonodavstvu različitih naroda prave veliku razliku. Kod Kineza, na primjer, postoji državni zakon da čovjek svoju prvu ženu treba da voli više nego druge žene koje ima. Ako se dokaže da čini suprotno, onda ga se kažnjava batinjanjem. Isto tako se u starijim zakonodavstvima nalaze mnogi propisi o vjernosti i poštenju, koji su neprimjereni prirodi zakona jer padaju u ono što je posve unutarnje. Samo kod prisege, gdje su stvari prepuštene savjeti, čestitost i vjernost se moraju uzeti u obzir kao ono supstancialno.

§ 214.

No osim primjene na ono *posebno*, postavljenost prava sadržava u sebi *primjenljivost* na *pojedinačan slučaj*. Time ona stupa u sferu neodređenoga, onoga *kvantitativnoga* (kvantitativnoga za sebe, ili kao određenje vrijednosti prilikom razmjene

kvalitativnoga za drugo kvalitativno). Pojmovna određenost daje samo opću granicu unutar koje još ima vrludanja. No ono se mora, radi ozbiljenja, prekinuti čime nastupa, unutar one graniče, slučajna i proizvoljna odluka.

U tom zaoštrevanju općega ne samo do posebnoga nego i do upojedinjenosti, do *neposredne primjene*, poglavito leži *ono čisto pozitivno zakonâ*. Ne može se umno odrediti niti odlučiti primjenom neke određenosti koja proizlazi iz pojma da li bi bila pravedna za neki prijestup tjelesna kazna od četrdeset udaraca ili četrdeset udaraca manje jedan, ili novčana azna od pet talira, i četiri talira i dva deset i tri itd. groša, ili kazna zatvora od jedne godine ili tri stotine šezdeset i četiri dana itd., ili jedne godine i jednog, dva ili tri dana. Pa ipak je već nepravednost jedan udarac više, jedan talir ili groš, jedna sedmica, jedan dan zatvora više ili manje. – Sam je um onaj koji priznaje da slučajnost, protivurječje i privid imaju svoju, ali ograničenu, sferu i pravo, pa se ne trudi da takva protivurječja doveđe do izravnjanja i pravednosti; ovdje opstoji samo još interes *ozbiljenja*, interes da uopće bude određeno i odlučeno, bilo to na koji god način (unutar jedne granice). To odlučivanje pripada formalnoj izvjesnosti samoga sebe, apstraktnom subjektivitetu, koji se posve može držati samo toga da on, *unutar one granice*, samo pre ida i utvrduje da bi bilo utvrđeno – ili također da može ostati pri takvim osnovama određenja kao što je *okrugli* broj ili broj četrdeset manje jedan. – Sto za on ne utvrđuje tu posljednju određenost, koju zahtijeva zbiljnost, nego prepusta sucu da odluči, ograničavajući ga samo minimumom i maksimumom, ne čini ništa na stvari, jer je svaki taj minimum i maksimum samo jedan takav okrugli broj, pa to ne ukida da sudac onda iskazuje takvo konačno, čisto pozitivno određenje, nego mu to priznaje kao nužno.

Dodatak. U zakonima i u pravosuđu bitno postoji jedna strana koja sadrži slučajnost a koja leži u tome da je zakon jedno opće određenje koje treba biti primjenjeno na pojedinačni slučaj. Ako bi se htjeli izjasniti protiv ove slučajnosti onda bismo izgovorili jednu apstrakciju. Ono kvantitativno neke kazne ne može se, na primjer, učiniti adekvatnim nikakvom pojmov-

nom određenju, a ono što se također određuje po ovoj je strani uvijek neka proizvoljnost. Ali ova proizvoljnost i sama je nužna; i kada se protiv nekog zakonika odatle uopće argumentira da on nije potpun, onda se previda upravo strana na kojoj se ne može dosegnuti jedno ispunjenje i koje se stoga mora uzeti onakvom kakva jest.

b) *Opstanak zakona*

§ 215.

Obaveznost spram zakona u ljučuje od stranâ prava sa mosvijesti (§ 132 sa primjed.) nužnost da zakoni budu *opće objelodanjeni*.

Objesiti zakone tako visoko, kao što je činio Dionizije Tiranin, da ih nijedan građanin nije mogao čitati – ili ih ukopati u opsežni aparatu učenih knjiga, zbirkama sudova i mnenja, običaja itd. što odstupaju od decizija, te još k tome na stranom jeziku, tako da je znanje važećeg prava pristupačno samo onima koji su učeno tome pionirili – jedno je te isto nepravdo. Vladari koji su svojim narodima dali, premda samo neoblikovanu, zbirku, kao Justinijan, ali još više neko *zemaljsko pravo* kao uređen i određen zakonik, postali su ne samo najveći njihovi dobročinitelji, pa su ih oni sa zahvalnošću slavili, nego su time izvršili i velik akt pravednosti.

Dodatak. Juristič i stalež koji ima posebna znanja zakona, često ga smatra svojim monopolom pa onaj ko nije od zanata ne treba da sudjeluje u govoru. Tako su fizici uvezli za zlo Goetheovo učenje o bojama jer nije pripadao zanatu a uz to je bio i pjesnik. Ali kao što neko ne treba da bude obučar da bi znao da li mu cipele pristaju, isto tako nije potrebno da pripada zanatu da bi imao znanje o predmetima koji su od općeg interesa. Pravo se odnosi na slobodu, na ono najdostojnije i najsvetije u čovjeku, što on sam mora znati ukoliko to za njega treba da bude obavezujuće.

§ 216.

Za javni zakonik valja, s jedne strane, zahtijevati jednostavna opća određenja a, s druge, priroda konačne građe vodi ka beskonačnim daljim određenjima. Opseg zakona treba da je, s jedne strane, gotova zatvorena cjelina a, s druge, on je neprekinuta potreba novih zakonskih određenja. Kako ova antinomija, međutim, pripada u specijaliziranje općih načela, što čvrsto daje traju, zato time ostaje neokrnjeno pravo na gotov zakonik, kao na to da su ta opća jedinstvena načela za sebe, različita od svog specijaliziranja, razumljiva i postavljava.

Jedan je glavni izvor zapletenosti zakonodavstva, dođuće, taj ako u prvobitne institucije, koje sadržavaju nepravo, dakle koje su tako prosto historijske, s vremenom prodre ono umno, po sebi i za sebe pravo, kao što je gore (§ 180, primjed.) primjećeno kod rimskih institucija, kod starog ienskog prava itd. No bitno je uvidjeti da sama priroda konačne građe donosi sa sobom da kod nje primjena takoder po sebi i za sebe umnih, u sebi općih određenja vodi progresu u beskonačno. – Zahtijevati od zakonika savršenost, da on treba da bude gotov, nesposoban za neko dalje određivanje – zahtjev koji je naročito njemačka bolest – te s razloga što nije mogao postati tako savršen, ne dopustiti da dođe do nečega takozvanoga nesavršenoga, tj. do zbiljnosti – osniva se na nepoznavanju prirode konačnih predmeta, kao što je privatno pravo, u kojemu je takozvana savršenost *pereniranje približavanja*, i na nepoznavanju razlike između umnoopćega i razumnoopćega i njihova primjenjivanja na gradu konačnosti i pojedinačnosti, koja ide u beskonačno. – Les plus grand ennemi du bien c'est le *mieux*¹¹ – jest izraz istinski zdravog ljudskog razuma spram onoga praznoga, koji rezonira i reflektira.

Dodatak. Potpunost znači potpunu sabranost sveg pojedinačnog što pripada jednoj sferi, a u ovom smislu ni jedna nauka i znanje ne može biti potpuno. Ako se kaže da je filozofija ili neka znanost nepotpuna, onda je prihvatljivo shvatanje da se mo-

¹¹ A. »le Meilleur«

ra čekati dok se ona ne proširi jer može nedostajati ono najbolje. Ali na ovaj način neće ništa napredovati, niti će geometrija koja se smatra završenom doći do novih određenja, niti filozofija koja ima posla sa općom idejom, ali ipak može biti sve više specijalizirana. Opći zakoni su inače uvjek bile deset zapovijedi; zato sada, budući da jedan zakonik ne može biti savršen, odmah izgleda kao neka apsurdnost ako se ne doneše zakon koji glasi »Ne trebaš ubijati«. Svaki zakonik bi mogao biti još bolji, to bi mogla tvrditi dokona refleksija, jer se ono najveličanstvenije, najljepše, može zamisliti još veličanstvenijim, višim i ljepšim. Ali neko veliko stablo grana se sve više i više a da stoga ne postaje novim stablom: ipak bi bilo ludo zbog novih grana koje bi mogle izrasti, ne htjeti posaditi nikakvo stablo.

§ 217.

Kao što u građanskom društvu pravo *po sebi* postaje zakonom, tako i prethodno *neposredno i apstraktno* opstojanje mogej pojedinačnog prava prelazi u značenje priznatosti kao – opstojanje u egzistentnoj općoj volji i znanju. Stjecanja i postupci oko vlasništva moraju stoga biti poduzeti i opremljeni *formom* koju im daje ono opstojanje. Vlasništvo se, dakle, osniva na *ugovoru* i na *formalnostima* koje ga čine sposobnim za dokaz i pravomoćnim.

Prvotne, tj. neposredne vrste stjecanja i titule (§ 54 i dalje) zapravo otpadaju u građanskom društvu, pa se javljaju samo kao pojedinačne slučajnosti, ili ograničeni momenti. Djelomice čuvs.tvo, koje ostaje¹² pri subjektivnom, djelomice refleksija, koja se drži apstrakcije svojih bitnosti, koja zanemaruje formalnosti, što ih mrtvi razum sa svoje strane ponovo može zadрžati spram stvari i povećati ih u beskonačno. – Uostalom, u toku obrazovanja leži da se od osjetilne i neposredne forme nekog sadržaja dugim i teškim radom dopre do forme njegove misli, a time do jednostavnog izraza, koji mu je prikidan, jer u stanju nekog tek započetog pravnog obrazovanja svečanosti i formal-

¹² A: »ostaje trajno« Bilj. njem. izd.

nosti su vrlo zamršene i važe više kao sama stvar nego kao znak; otuda je u rimskom pravu i bilo zadržano mnoštvo određenja, a posebno izraza sa svečanosti, umjesto da su se nadomjestila misaonim određenjima i njima adekvatnim izrazom.

Dodatak. *Zakon je p avo, postavljen kao ono što je bilo po sebi.* Ja nešto posjedujem, imam vlasništvo koje sam uzeo kao ono što je bez gospodara: to sada mora biti priznato i postavljeno još i kao ono što je moje. U društvu se stoga u odnosu na vlasništvo javljuju *formalnosti*: kao znak za priznavanje drugih stavljaju se granični kamenovi otvaraju se knjige hipoteke, popisi vlasništva. U g adanskom društvu vlasništvo najčešće počiva na ugovoru čije su formalnosti čvrste i odredene. Prema takvim formalnostima možemo se gnušati i misliti da one postoje samo zato da bi vlastima donosile novac; formalnosti se čak mogu smatrati nečim uvredljivim i znakom nepovjerenja, zato što više ne vrijedi stav: jedan čovjek jedna riječ; ali ono što je bitno u formi jeste to da ono šta je pravo po sebi, također jest i postavljeno po sebi. Moja volja je umna, ona važi, a ovo važenje treba biti priznato od drugog. Ovdje dakle mora otpasti moja subjektivnost i subjektivnost drugog, a volja mora postići sigurnost, čvrstinu i objektivnost, što može dobiti samo kroz formu.

§ 218.

Time što su vlasništvo i ličnost u gradanskom društvu zakonski priznati i važeći, zločinstvo nije više samo povreda nečega *subjektivno-beskonačnoga*, nego *opće stvari*, koja u sebi čvrsto i snažno egzistira. Time nastupa gledište *opasnosti* postupka za društvo, čime se, s jedne strane, pojačava veličina zločinstva, ali, s druge, ona moć društva koja je postala sigurna u samu sebe snižava spoljašnju *važnost* povrede i dovodi stoga veću blagost u njegovu kažnjavanju.

Da su u jednom članu društva svi drugi povrijedeni, ne mijenja prirodu zločinstva po njegovu pojmu, nego po strani spoljašnje *egzistencije*, strani povrede, koja sada pogada predstavu i svijest gradanskog društva, a ne samo op-

stanak neposredno povrijedenoga. U herojska vremena (vidi tragedije Starih) nisu se smatrali gradani povrijedeni zločinstvima koje su članovi kraljevskih kuća međusobno izvršavali. – Budući da se zločinstvo, *po sebi* beskonačna povjeda, mora odmjeriti kao *opstojanje* po kvalitativnim i kvantitativnim razlikama (§ 96), što je sada bitno određeno kao *predstava i svijest o važenju zakona*, zato je *opasnost za gradansko društvo* jedno određivanje njegove veličine, ili također *jedno* od njegovih kvalitativnih određenja. – No taj je kvalitet, ili veličina, promjenljiv sa *stanjem* gradanskog društva, i u njemu leži opravданje da se isto tako krada nekoliko sua ili jedne repe kazni smrću, kao da se blago kazni krađa koja iznosi stostruku ili još više takvih vrijednosti. Gledište opasnosti za građansko društvo, ukoliko se čini da ono otežava zločinstva, jest, staviše, prvenstveno ono što je smanjilo njihovo kažnjavanje. Kazneni kodeks pripada stoga naročito svom vremenu i stanju gradanskog društva u njemu.

Dodatak. Okolnost da zločin počinjen u društvu izgleda veći a uprkos tome se kažnjava blaže, izgleda da sebi protivrječi. Ali ako bi, s jedne strane, za društvo bilo nemoguće ostaviti zločin nekažnjenini, jer bi on onda bio uspostavljen kao pravo, onda, budući da je društvo sigurno u samo sebe, zločin ipak jest uvijek samo jedna pojednost sp am njega, nešto nečvrsto i izolirano. Kroz čvrstinu samog društva zločinstvo zadržava položaj nečega puko subjektivnog koje izgleda da je nastalo ne iz svjesnog htijenja nego iz prirodnih poticaja. Ovim shvatanjem zločinstvo zadržava blaži položaj pa stoga i kazna postaje blaža. Ako je društvo po sebi još kolebljivo, tada se kažnjavanjem mora dati primjer, jer je sama kazna primjer naspram primjera zločina. Ali u društvu koje je u sebi čvrsto, ova postavljena zločinstva kao zakona tako je slaba da se po tom mora mjeriti i ukipanje ove postavljene zločinstva. Dakle, oštret kazne po sebi i za sebe nisu ništa nepravedno nego stoe u odnosu sa stanjem vremena: neki kriminalni kodeks ne može važiti za sva vremena a zločinstva su prividne egzistencije koje za sobom mogu vući manje ili veće odbijanje.

c) Sud

§ 219.

Pravo, koje je u obliku zakona počelo da opстоji, jest za sebe, stoji samostalno nasuprot posebnom htijenju i mnjenju o pravu, pa ima da pribavi sebi važenje kao ono općenito. Ova spoznaja i ozbiljenje prava u posebnom slučaju, bez subjektivnog osjećaja posebnog interesa, pripada javnoj vlasti, *sudu*.

Historijski postanak suca i suda moglo je imati oblik patrijarhalnog odnosa ili sile ili slobodnog izbora; za posam stvari to je sporedno. Uvođenje pravosuđa od strane knezova i vlada smatrati pukom stvari proizvoljne ljubeznosti i milosti, kao što to čini gospodin pl. Haller (u svojoj knjizi Restauracija znanosti o državi¹⁰), pripada nepromišljenosti koja ništa ne sluti o tome da je kod zakona i države riječ o tome da su njihove institucije uopće kao umne po sebi i za sebe nužne, te da oblik kako su nastale i kako su uvedene nije ono o čemu je riječ pri razmatranju njihova umnog temeja. – Drugi je ekstrem ovog nazora surovost da se pravosude, kao u vrijeme prava jačega, smatra nečuvanim nasiljem, potlačenošću slobode i despotizmom. Pravosude valja smatrati isto tako dužnošću kao i pravom javne vlasti, što se ne osniva na nekom nahodenju individuala da time neku vlast opunomoći ili ne.

§ 220.

Pravo spram zločinstva u obliku osvete (§ 102) samo je pravo po sebi, ne u obliku prava, tj. nije u svojoj egzistenciji pravedno. Mjesto oštećene stranke nastupa ono oštećeno opće koje u sudu ima osebjujnu zbiljnost pa preuzima progonjenje i kažnjavanje zločinstva, što time prestaje biti samo subjektivna i

¹⁰ Carl Ludwig von Haller, *Restauration der Staatwissenschaft oder Theorie des natürlichen geselligen Zustands, oder Chimäre des künstlich-bürgerlichen entgegengesetzt*, 6 svezaka, Winterthur 1816 – 34. – Bilj. njem. izd.

OBICAJNOST

slučajna odmazda s pomoću osvete, pa se pretvara u istinsko izmirenje prava sa samim sobom, u kaznu – u objektivnom pogledu kao zadovoljenje, zakona koje se ukidanjem zločinstva ponovo uspostavlja i koji se time kao važeći ozbiljuje, a u subjektivnom pogledu zločinca, kao njegova zakona, koji on zna, koji važi i za njega i za njegovu zaštitu, u čijem izvršenju nad njim on sam nalazi zadovoljenje pravednosti, samo djelo onoga svojega.

§ 221.

Član gradanskog društva ima pravo da bude u sudu, kao i dužnost da se stavi pred sud, pa da svoje osporavano pravo uzme samo od suda.

Dodatak. Pošto svaka individua ima pravo da bude u судu, ona mora poznavati i zakone jer joj ovo ovlašćenje inače ne bi ništa pomoglo. Ali individualna imaju i dužnost da stane pred sud. U feudalnom stanju moćnik lesto nije izlazio pred sud, sud se pozivao i smatralo se da je nepravo suda da moćnika zove pred sebe. Ali ovo su stanja koja protivređe onome šta treba da bude sud. U novije doba knez mora u privatnim stvarima priznati sudove a u slobodnim državama njihovi procesi se obično gube.

§ 222.

Pred sudovima pravo dobiva određenje da mora biti dokazljivo. Pravni postupak stavlja stranke u položaj da svojim dokaznim sredstvima i pravnim razlozima pribave važenje, a suca da se upozna sa stvari. Ti koraci sami su prava, njihov se tok mora, prema tome, zakonski odrediti, pa sačinjavaju također bitan dio teorijske pravne znanosti.

Dodatak. Čovjeka može uzbuniti to da zna da ima neko pravo koje mu se osporava kao nedokazivo; ali pravo koje imam ujedno mora biti utvrđeno: ja ga moram moći prikazati, dokazati i samo time da ono što je po sebi bivstvujuće jest također i utvrđeno, ono može da važi u društvu.

§ 223.

Rascjepkavanju tih postupaka u sve više pojedinačne postupke i njihova prava, što u sebi nema granica, suprotstavlja se pravni postupak, *po sebi već sredstvo, kao nešto spoljašnje svojoj svrsi*. – Time što strankama pripada pravo da produ kroz takav opsežni formalizam, koji je *njihovo pravo*, to njima, budući da on isto tako može biti učinjen nečim što je zlo i čak oružjem neprava, valja sudski staviti u dužnost – da bi se zaštite stranke i samo pravo kao susptancijalne stvari, o kojima se vodi, spram pravnog postupka u njegove zloupotrebe – da se podvrgnu jednostavnom суду (izabranom суду, pomirbenom суду) i pokušaju izravnanja, prije nego što pristupe onome.

Pravičnost sadržava krvanje formalnog prava koje se zbiva iz moralnih ili drugih obzira i odnosi se ponajprije na *sadržaj* pravnog spora. *Sudište pravičnosti* imat će, međutim, značenje da ono odlučuje o pojedinačnom slučaju, a da se ne drži formaliteta pravnog postupka i naročito dokaznih sredstava, kako se zakonski mogu shvatiti, kao i da odlučuje po^u vlastitom interesu pojedinačnog slučaja kao *ovoga*, a ne u interesu zakonske dispozicije koju valja učiniti općenitom.

§ 224.

Kao što javno objavljivanje zakona potпадa pod pravo subjektivne svijesti (§ 215), tako potпадa i mogućnost da se zna *ozbiljenje* zakona u posebnom slučaju, naime da se zna tok spoljašnjih postupaka, pravnih osnova itd., jer je taj tok po sebi jedna opće važeća stvar, pa se slučaj po njegovu posebnom sadržaju tiče doduše samo interesa stranki, ili opći sadržaj tiče se prava u njemu, a njegova se odluka tiče interesa sviju; – *javnost pravosuđa*.

*Međusobne deliberacije** članova suda o osudi što treba da padne jesu izjave još posebnih mnenja i nazora, dakle po svojoj prirodi ništa javno.

* A: »takoder«

* Lat., dogovaranja, rasudivanje, premiljanja. – Bilj. prev.

Dodatak. Javnost pravosuđa uzima upravo čovječnost za ono što je pravo i valjano. Jak razlog protiv toga vječno je bila gospodstvenost izvršilaca pravde koji se ne žele pokazati svakom i sebe smatraju utočištem prava u koje laici ne treba da prođu. Ali pravu naročito pripada povjerenje koje gradani imaju prema njemu, a ova strana je ono što traži javnost pravosuđa. Pravo javnosti počiva na tome da je svrha suda pravo koje kao jedna općenitost takođe spada u nadležnost općenitosti ali tada i na tome da gradani stiču uvjerenje da se pravo zbiljski i presuduje.

§ 225.

U poslu izricanja presude kao primjeni zakona na *pojedinačni slučaj* razlikuju se dvije strane, pravo, spoznaja slučaja po njegovoj neposrednoj pojedinačnosti, da li opstoji ugovor itd., da li je izvršen postupak koji ošteće i tko je bio njegov počinatelj, a u kaznenom pravu refleksija kao određenje postupka po njegovu *supstancijalnom*, zločinačkom karakteru (§ 119, bilj.) – drugo, supsumacija slučaja pod *zakon* ponovnog uspostavljanja prava, pod čime se u kaznenom pravu razumije kazna. Odluke o ove obje različite strane različite su funkcije.

U rimskom sudskom ustrojstvu javljalo se razlikovanje ovih funkcija u tome što je pretor odlučivao u *slučaju* da se stvar odnosi ovako ili onako i što je on za istraživanje tog odnosa postavljao posebnog *judex***. – Karakteriziranje postupka po njegovu određenom zločinačkom kvalitetu (da li je npr. ubojstvo ili umorstvo) jest u engleskom pravnom postupku prepusteno mišljenju ili proizvoljnosti tužioca, a sud ne može prihvati nikakvo drugo određenje ako on ono karakteriziranje smatra neispravnim.

** *Judex* (lat.) = sudac. – Bilj. prev.

§ 226.

Napose vodenje čitavog toka istraživanja, zatim pravnih postupaka stranaka koji su sami prava (§ 222), a onda i druga strana pravne izjave (vidi predašnji §) jesu posao svojstven jurističkom succu, za kojega se, kao za organ zakona, slučaj mora privati do mogućnosti supsumpcije, tj. uzdignuti iz njegova povijenog empirijskog svojstva do priznate činjenice i do opće kvalifikacije.

§ 227.

Prva strana, spoznaja slučaja u njegovoj neposrednoj pojedinačnosti i njegovo kvalificiranje, ne sadržava za sebe izricanje osude. Ona je spoznaja kakva pripada svakom obrazovanom čovjeku. Ukoliko je za kvalifikaciju postupka bitan subjektivni moment uvida i namjere onoga što postupa (vidi II dio), a dokaz se ionako ne tiče predmeta uma ili apstraktнog razuma, nego samo pojedinačnosti, okolnosti i predmeta osjetilnog zora i subjektivne izvjesnosti, te stoga u sebi ne sadržava nikakvo apsolutno subjektivno određenje, utoliko je ono posljednje u odluci subjektivno uvjerenje i savjest (animi sententia), kao što je duše s obzirom na dokaz koji se osniva na izjavama i uvjeravanjima drugih, zakletva, subjektivno, ali posljednje potvrđivanje.

Kod predmeta o kojemu je riječ glavna je stvar uočiti prirodu dokazivanja do kojega ovdje стојi i razlikovati ga od spoznавanja i dokazivanja druge vrste. Dokazati umno određenje, kakvo je sam pojam prava, tj. spoznati njegovu nužnost, zahtijeva drukčiju metodu nego dokaz geometrijskog poučka. Kod geometrijskog je poučka, nadalje, figura određena razumom i apstraktно već napravljena primjeroz zakonu; ali kod empirijskog sadržaja, kakva je neka činjenica, grada je spoznavanja dani osjetilni zor i osjetilna subjektivna izvjesnost, te izricanje i uvjerenje o toj izvjesnosti – u čemu je pak djelatno zaključivanje i kombiniranje iz takvih izjava, svjedočanstava, okolnosti i sl. Objektivna istina, koja proizlazi iz takve grade i njoj

primjerene metode – koja, pri pokušaju da je za sebe objektivno odredi, vodi do polovičnih dokaza i u daljoj istinskoj konzekvenciji, koja ujedno u sebi sadržava formalnu nekonzekvenciju, do *izvanrednih kazni* – ima sasvim drugi smisao nego istina jednog umnog određenja ili postavke čiju je građu sebi razum već apstraktно odredio. Pokazati pak, da valja spoznati takvu empirijsku istinu jednog dogadaja u pravom jurističkom određenju suda, jer da u ovome leži svojstveni kvalitet za to i time isključivo pravo po sebi i nužnost, sačinjavalo je glavno gledište u pitanju koliko valja formalnim jurističkim sudištima pripisati sud o faktu kao o pravnom pitanju.

Dodatak. Ne postoji ni jedan razlog da se prihvati da juristički sudac sam treba da utvrdi stanje stvari, budući da je to stvar svakog općeg obrazovanja, a ne samo jurističkog: prosudjivanje stanja stvari počazi od empirijskih okolnosti, od svjedočanstva o radnjama i tome sličnih opažanja, ali tada opet od činjenica iz kojih se može zaključiti o djelovanju, a koje ga čine vjerovatnim ili nevjerovatnim. Ovdje treba da se stekne izvjesnost, nikakva istina u višem smislu, koja je nešto posve vječno; ova izvjesnost ovdje je subjektivno uvjerenje, savjest, a pitanje je: koju formu treba da dobije ova izvjesnost u суду. Zahtjev priznanja sa strane zločinca, koji se obično nalazi u njemačkom pravu, ima istinu u tome da se time daje zadovoljenje pravu subjektivne samosvijesti; jer to šta govori sudac ne mora biti različito u samosvijesti, i tek ako je zločinac priznao, u presudi protiv njega nema ničeg странog. Ali ovdje se javlja teškoća u tome da zločinac može poričati, a time se ugrožava interes pravednosti. Ako sada opet treba da važi subjektivno uvjerenje suca, onda se ponovo javlja izvjesna krutost u tome što se čovjek više ne promatra kao slobodan. Posredovanje je sada u tome da se zahtijeva da presuda o krivici ili nedužnosti treba da se donese iz duše zločinca, – *porota*.

§ 228.

Pravo samosvijesti stranke u sudskoj je presudi s te strane što je ta presuda *supsumcija* kvalificiranog slučaja pod *zakon*,

očuvano s obzirom na zakon time da je zakon poznat, pa je time zakon same stranke, a s obzirom na supsumciju, da je pravni postupak javan. No s obzirom na odluku o posebnom, subjektivnom i spoljašnjem sadržaju stvari, čija spoznaja pada u one prve strane naznačene u § 225, nalazi ono pravo svoje zadovoljenje u povjerenju prema subjektivitetu ono ga koji odlučuje. To povjerenje temelji se naročito na jednakosti stranke s njime po njenoj posebnosti, staležu i sl.

Pravo samosvijesti, moment *subjektivne slobode*, može se smatrati supstancialnim gledištem u pitanju o nužnosti javnog pravosuda i takozvanih porota. Na to se gledište reducira ono bitno što se u obliku *korisnosti* može navesti za te institucije. Prema drugim obzirima i razlozima o ovim ili onim prednostima ili štetnostima može biti prepiske ovako i onako – oni su, kao svi razlozi rezoniranja, sekundarni i neodlučujući, ili pak uzeti iz drugih, možda viših sfera. Da bi pravosude po sebi mogli dobro vršiti čisto juristički sudovi, možda bolje nego druge institucije, o toj se mogućnosti utoliko ne radi, premda bi se ta mogućnost dala uzdići do vjerojatnosti, staviše, čak do nužnosti, ukoliko je to, s druge strane, uvijek *pravo samosvijesti*, koja zadržava pri tome svoje zahtjeve i nalazi ih nezadovoljenima. – Ako je znanje prava po kakvoći onoga što sačinjavaju zakoni u svom opsegu, nadalje znanje toka sudskih postupaka i mogućnost da se pravo prati, *vlasništvo* jednog staleža koji je sebe učinio isključivim također i s pomoću terminologije koja je za one o čijem je pravu riječ strani jezik, onda članovima građanskog društva, koji su za subzistenciju upućeni na svoju *djelatnost*, svoje *vlastito znanje i htijenje*, ostaje *strano* ne samo ono najličnije i najvlastitije nego i ono što je u tome supstancialno iumno *pravo*, pa su stavljeni pod *tutorstvo*, čak u neku vrstu ropsstva spram takvog staleža. Ako oni, doduše, imaju pravo da na sudu budu prisutni tjelesno, *s nogama* (in judicio stare), onda je to malo ako ne treba da budu prisutni *duhovno*, sa svojim vlastitim znanjem, a pravo koje oni stječu ostaje za njih spoljašnjom *sudbinom*.

§ 229.

U pravosudu vraća se građansko društvo, u kojemu se ideja izgubila u posebnosti i razdvojila u diobi unutrašnjega i spoljašnjega, svojem pojmu, jedinstvu po sebi bitkujućeg općega sa subjektivnom posebnošću, ali ova u pojedinačnom slučaju, a ono u značenju *apstraktнog prava*. Ozbiljenje tog jedinstva u proširenju na cijeli opseg posebnosti, ponajprije kao relativnog ujedinjenja sačinjava određenje *policije*, a u ograničenom ali konkretnom totalitetu *korporaciju*.

Dodatak. U građanskom društvu općenitost ja samo nužnost: u odnosu potreba, samo pravo kao takvo jest ono što je čvrsto. Ali to pravo jedan puko omederni krug, odnosi se samo na zaštitu onoga što ja imam; pravu kao takvom dobrobit je nešto spoljašnje. U sistemu potreba ova dobrobit je ipak jedno bitno određenje. Ono općenito, dakle, koje je najprije samo pravo, proširilo se nad cijelo polje posebnosti. Pravednost je ono što je veliko u građanskom društvu: dobri zakoni daju državi da cvjeta a slobodno vlasništvo je temeljni uslov njenog sjaja; ali time što sam potpuno zapleten u posebnost ja moram zahtijevati pravo da se u ovom sklopu zahtijeva i moja posebna dobrobit. Treba se uzeti u obzir moja dobrobit, moja posebnost, a to se dogada uz pomoć policije i pomoću korporacije.

C. Policija i korporacija

§ 230.

U sistemu potrebā subzistencija i dobrobit svakog pojedinca jest kao *mogućnost*, čija je zbiljnosc uvjetovana njegovom proizvoljnošću i prirodnom posebnošću isto tako kao i objektivnim sistemom potrebā: pravosuđem je poništena *povreda* vlasništva i ličnost. No u posebnosti zbiljsko pravo sadržava kako to da su *ukinute slučajnosti* prava jedne ili druge svrhe i da je isposlovana nesmetana *sigurnost osoba i vlasništva*, tako i to da

je osiguranje subzistencije i dobrobiti pojedinca – da je posebna dobrobit određena i ozbiljena kao pravo.

a) *Policija*

§ 231.

Moć koja osigurava ono opće ostaje ponajprije, ukoliko je posebna volja još princip za jednu ili drugu svrhu, djelomice ograničena na *krug slučajnosti*, a djelomice je *spoljašnji red*.

§ 232.

Osim zločinstva, koje opća vlast treba sprečavati ili dovesti do sudskog postupka – osim slučajnosti kao proizvoljnosti zla – dopuštena proizvoljnost za sebe pravnih postupaka i privatne upotrebe vlasništva također se spoljašnje odnosi spram drugih pojedinaca, kao i spram ostalih javnih upriličavanja neke zajedničke svrhe. Po toj općoj strani postaju privatni postupci slučajnost koja istupa ispod moje sile, pa može služiti ili služi drugima na štetu ili nepravu.

§ 233.

To je, doduše, *samo mogućnost* štete, ali da stvar ništa ne šteti, nije kao slučajnost također ništa više od mogućnosti; to je strana *neprava* koja je u takvim postupcima i time posljednji razlog policijskog krivičnog pravosuđa.

§ 234.

Odnosi spoljašnjeg opstanka padaju u razumsku beskočnoćnost; stoga nema *po sebi* nikakve granice što je štetno a što

ne, također ni s obzirom na zločinstvo, što je sumnjivo ili nije sumnjivo, što treba zabraniti ili nadzirati, ili poštovati od zabrana, nadzora i sumnje, istrage i polaganja računa. Pobliža određenja daju običaji, duh ostalog uredenja, svagdašnje stanje, opasnost trenutka itd.

Dodatak. Ovdje se ne mogu postaviti nikakva čvrsta određenja niti povući apsolutne granice. Sve je ovdje lično; javlja se subjektivno mnenje, a duh uredenja, opasnosti vremena, treba da saopšte bliže okolnosti. U ratnim vremenima, na primjer, može se štetnim smatrati nešto što inače nije štetno. Kroz ove slučajnosti i preko samovoljnih ličnosti policija postaje nešto *mrsko*. U vrlo obrazovanoj refleksiji ona se može usmjeriti na to da sve moguće uvuče u svoju oblast jer se u svemu dâ naći neki odnos kroz koji nešto može postati štetno. U tome policija može posao obavljati vrlo pedantno i ometati uobičajeni život individua. Ali ovdje se ne može povući objektivna granična linija o tome koja je to neprilika.

§ 235.

S neodređenim pomnogostručavanjem i prepletanjem dnevnih potreba u pogledu *dobavljanja i razmjene sredstava* za njihovo zadovoljavanje, na čije se nesmetane mogućnosti svaki oslanja, kao i u pogledu istraživanjâ i raspravljanjâ o tome, koja valja po mogućnosti što više skratiti, nameću se strane što su od zajedničkog interesa, a, ujedno, za sve posao *jednoga* – i sredstva i pripreme koje mogu biti za zajedničku upotrebu. Ti *opći poslovi* i *opće korisne* pripreme pospješuju nadzor i predostrožnost javne moći.

§ 236.

Različiti interesi proizvođača i potrošača mogu međusobno kolidirati, pa ako se ispravni odnos, duduše, sam od sebe uspostavlja u *cjelini*, izjednačavanje potrebuje također i reguliranje, koje stoji iznad obaju i koje se poduzima svjesno. Pravo na

takvo reguliranje onoga pojedinačnoga (npr. procjenjivanje artikala najopćenitijih životnih potreba) leži u tome da se javnim izlaganjem robe, koja je od sasvim opće i svakodnevne upotrebe, ne nudi toliko jednoj individui kao takvoj, nego njoj kao općoj, publici, čije pravo da ne bude prevarena i istraživanje robe, kao opći posao, može zastupati i za nj se brinuti neka javna vlast. Posebno su, međutim, nužni opća predostrožnost i rukovođenje uslijed ovisnosti velikih industrijskih grana o spoljašnjim okolnostima i dalekim kombinacijama, što ih u njihovoј povezanosti ne mogu sagledati individue koje su upućene i vezane uz onu sfjeru.

Spram slobode obrta i trgovine u građanskom društvu drugi je ekstrem zbrinjavanje, kao i određenje rada svih, s pomoću javnog upriličenja – kao otprilike i stara izrada piramide i druga čudovišna egipatska i azijska djela, koja su za javne svrhe bila stvorena, bez posredovanja rada pojedinca njegovom posebnom proizvoljnošću i njegovim posebnim interesom. Ovaj interes poziva onu slobodu protiv višeg reguliranja, ali, ukoliko je on više slijepo udubljen u sebičnu svrhu, utoliko mu je više potrebno takvo reguliranje da bi bio vraćen općemu i da bi se shvatile i ublažile opasne trzavice i trajanje razmaka, u kojemu bi trebalo da se izravnaju kolizije na putu nesvesne nužnosti.

Dodatak. Policijski nadzor i predostrožnost imaju svrhu da posreduju individuu sa općom mogućnošću koja postoji za dostizanje individualnih svrha. Ona mora da vodi brigu o uličnom osvjetljenju, mostogradnji, taksaciji dnevnih potreba kao i o zdravlju. Ovdje su sada vladajuća dva glavna nazora. Jedna tvrdi da policiji pripada nadzor nad svim, drugi, da policija ovde nema ništa da odreduje jer se svako ravna prema potrebama drugog. Pojedinac svakako mora imati pravo da na ovaj ili onaj način zaradi svoj kruh, ali na drugoj strani i publika treba da zahtijeva pravo da ono što je potrebno bude postignuto na valjan način. Obje strane se trebaju zadovoljiti a sloboda radnosti ne smije biti od one vrste da bude ugroženo ono što je općenito bolje.

§ 237.

Ako, dakle, individue imaju mogućnosti učestvovanja u općoj imovini i ako im je ona osigurana javnom moći, onda ta mogućnost, bez obzira što ta sigurnost mora ostati nepotpuna, još sa subjektivne strane ostaje podvrgnuta slučajnostima, i to utoliko više ukoliko više pretpostavlja uvjete vještine, zdravlja, kapitala itd.

§ 238.

Porodica je ponajprije supstancialna cjelina, kojoj pripada predostrožnost prema ovoj posebnoj strani individue, kako u pogledu sredstava i vještina da bi se iz opće imovine moglo [nešto] za sebe steći tako i [u pogledu] njene subzistencije i zbrinjavanja u slučaju da nastupi nesposobnost. No građansko društvo trga individuu iz ove veze, otudje međusobno njene članove i priznaje ih kao samostalne osobe; ono supstituiru, nadalje, spoljašnju neorgansku prirodu i očinsko tlo, na kojemu je pojedinc imaо svoju subzistenciju, onim svojim, te podvrgava opstanjanje čak čitave porodice zavisnosti od njega, slučajnosti. Tako je individua postala *čedo građanskog društva*, koje od nje isto tako zahtijeva kao što ona na njima ima prava.

Dodatak. Porodica svakako treba da brine za kruh pojedinca ali je ona u građanskom društvu nešto podređeno i postavlja samo temelj; ona više nema tako obuhvatnu djelotvornost. Građansko društvo je, štaviše, čudovišna moć koja čovjeka privlači k sebi i od njega zahtijeva da radi za nju i da sve čini preko nje i njenim posredstvom. Ako čovjek na taj način treba da bude član građanskog društva, onda on isto tako ima prava i zahtjeve prema njoj, kao što ih je imao u porodici. Građansko društvo mora štititi svoga člana, braniti njegove interese, kao što je pojedinac dužan poštovati zakone građanskog društva.

§ 239.

Ono u tom karakteru *opće porodice* ima dužnost i pravo, spram *proizvoljnosti* i slučajnosti *roditelja*, da nadzire i utječe na *odgoj* ukoliko se on odnosi na sposobnost da se postane članom društva, naročito ako treba da ga dovrše ne roditelji, sami nego drugi - također se utoliko za to mogu izvršiti zajedničke pripreme da vrše taj nadzor i utjecaj.

Dodatak. Granica između prava roditelja i građanskog društva ovdje se teško može povući. Roditelji obično drže da u vezi s odgojem imaju potpunu slobodu i da mogu činiti sve što uopće mogu. Pored sve javnosti odgoja, glavna pozicija obično dolazi od roditelja, pa su oni oni koji vrište na učitelje i službenike, jer se roditeljska proizvoljnost postavlja protiv njih. Uprkos tome društvo ima pravo da prema svojim provjerenim nazorima pri tom postupi tako da roditelje prisili da djecu šalju u školu, da ih cijepi protiv boginja itd. U ovo spadaju sporovi koji u Francuskoj postoje između zahtjeva slobodne nastave, to znači između samovolje i roditelja i nadzora države.

§ 240.

Na isti način ima ono dužnost i pravo da one koji su rasipnošću umštuli sigurnost svoje subzistencije i subzistencije svoje porodice uzme pod starateljstvo i da mjesto njih izvršava svrhu društva i njihovu svrhu.

Dodatak. U Ateni je postojao zakon da svaki građanin mora položiti račun o tome od čega živi; sada imamo shvatanje da se ovo nikoga ne tiče. Svaka individua je svakako, s jedne strane za sebe ali s druge strane je član u sistemu građanskog društva i utoliko svaki čovjek ima pravo da od njega zahtijeva subzistenciju, ona ga mora štititi i od samog sebe. To nije samo umiranje od gladi, o čemu treba da se radi, nego šire stajalište da se ne treba dopustiti da nastaje ološ. Pošto je građansko društvo dužno da ishranjuje individue, ono ima pravo da ih podstiče da brinu za svoju subzistenciju.

§ 241.

No isto tako kao proizvoljnost mogu i slučajne, fizičke okolnosti i okolnosti koje leže u spoljašnjim odnosima (§ 200) upropastiti individue do *siromaštva*, stanja koje, im ostavlja potrebe građanskog društva i koje ih – time što im je ono ujedno oduzelo prirodna sredstva za život (§ 217) i ukinulo dalju povezanost porodice kao loze (§ 181) – naprotiv više ili manje lišava svih prednosti društva, sposobnosti stjecanja vještina i obrazovanja uopće, također i pravosuda, brige za zdravlje, često čak i utjehe religije itd. Opća vlast preuzima mjesto porodice kod *siromašnih*, isto tako u pogledu njihove neposredne nestašice, kao i lijene nastrojenosti, zlobe i drugih poroka što izviru iz takvog položaja i osjećaja neprava.

§ 242.

Ono subjektivno siromaštva i uopće nužde svake vrste, kojoj je već u svom prirodnom krugu izvrgnuta svaka individua, zahtijeva i *subjektivnu pomoć* isto tako u pogledu *posebnih* okolnosti, kao i *naravi i ljubavi*. Ovdje je mjesto gdje moralitet kraj svih općih priprema nalazi dosta posla. No kako to pomanjanje za sebe i u svom djelovanju ovisi o slučajnosti, društvo teži za tim da u nuždi i pomoći iznade i pripremi ono opće, te da onu pomoć učini nepotrebnom.

Slučajnost milostinje zaklada, kao i paljenja kandila pred ikonama itd., nadopunjuje se javnim sirotinjskim usstanovama, bolnicama, uličnom rasvjetom itd. Milosrdju još dovoljno preostaje da za sebe djeluje, pa je to neispravan nazor ako ono tu pomoći nužde hoće da zadrži samo *posebnosti* duše i *slučajnosti* svog moralnog shvaćanja i znanja, pa da se osjeća oštećeno i povrijedeno *obaveznim* općim odredbama i zapovijedima. Javno stanje treba, naprotiv, smatrati utoliko savršenijim ukoliko individui manje preostaje da radi za sebe po svom posebnom mnjenju, u usporedbi s onim što je uređeno na opći način.

§ 243.

Ako se građansko društvo nalazi u nesmetanoj djelatnosti, onda je ono unutar samoga sebe u *progresivnom porastu pučanstva i industrije*. – *Uopćavanjem* sveze ljudi uslijed njihovih potreba i uopćavanjem načina da se za te potrebe spreme i pridonošu sredstva, povećava se, na jednoj strani, *nagomilavanje bogatstva* – jer se iz ove dvostrukе općenitosti izvlači najveći dobitak – kao što se, na drugoj strani, povećava *upojedinjavanje i ograničenost* posebnog rada i time *zavisnost i nužda* klase koja je vezana uz taj rad, s čime je povezana nesposobnost osjećaja i uživanja daljih sposobnosti, a naročito duhovnih prednosti građanskog društva.

§ 244.

Opadanje velike mase ispod mjere izvjesnog načina subzistencije, koji se za jednog člana društva sam po sebi regulira kao nuždan – i time do gubitka osjećaja prava, čestitosti i časti da se opstoji vlastitom djelatnošću i radom – dovodi do stvaranja ološa, što opet ujedno donosi sa sobom da se na lakši način u malo ruku koncentriraju nesrazmjerne bogatstva.

Dodatak. Najniži način subzistencije, subsistencija ološa nastaje sama od sebe: ovaj minimum je ipak veoma različit kod različitih naroda. U Engleskoj i najsromićniji vjeruje da ima svoje pravo; to je nešto drugačije od onoga kako su u drugim zemljama time zadovoljni siromasi. Bijeda po sebi nikoga ne čini ološem: on se određuje tek kroz osjećanje koje se povezuje sa siromaštvom, kroz unutarnju pobunu protiv bogatih, protiv društva, vlasti itd. Nadalje, s tim je povezano da čovjek koji je upućen na slučajnost postaje lakouman i prezire rad, kao na primjer lazaroni u Napulju. Time u svjetini nastaje zlo, da ona ne-ma poštovanja da svoju subzistenciju ostvari svojim radom, a ipak ostvarenje svoje subsistencije postavlja kao svoje pravo. Naspram prirode ni jedan čovjek ne može tvrditi neko pravo, ali u stanju društva oskudica odmah dobiva formu neprava koje je učinjeno ovoj ili onoj klasi. Važno pitanje kako ukloniti siro-

OBIČAJNOST

363

maštvo, jest pitanje koje poglavito pokreće i muči moderna društva.

§ 245.

Ako se bogatijoj klasi nametne direktni teret, ili ako u drugom javnom vlasništvu (bogate bolnice, zadužbine, samostani) opstoje direktna sredstva što bi masu koja se primiče siromaštvu trebala da održe u stanju njenog urednog načina života, onda bi i bez posredovanja rada bila osigurana subzistencija onih koji oskudijevaju, što bi bilo protiv principa građanskog društva i osjećanja njegovih individua o njihovoj samostalnosti i časti; – ili, ako bi dolazila posredovanjem rada (uz to prigodno), onda bi se povećalo mnoštvo proizvoda, u čijem se obilju, a nedostatku odgovarajućih potrošača koji sami proizvode, upravo i sastojalo zlo, koje se na oba načina samo povećava. Time se pokazuje da pri *preobilju bogatstava* građansko društvo *nije dovoljno bogato*, tj. da mu vlastito bogatstvo nedostaje da otkloni prekomjernost siromaštva i stvaranje ološa.

Ove se pojave mogu uvelike studirati na primjeru Engleske, kao i pobliže posljedice koje su imale takse za sirotinju, neizmjerne zaklade i isto tako bezgranično privatno dobročinstvo, a prije svega pri tome također ukidanje korporacija. Kao najdirektnije sredstvo ovdje se (naročito u Škotskoj) spram siromaštva – kao i posebno spram zbacivanja stida i časti, subjektivnih baza društva, i spram lijenosti i rasipnosti itd, odakle proizlazi ološ – pokušalo da se siromasi prepuste svojoj sudbini i da se upute na javno prosjačenje.

§ 246.

Ovom svojom dijalektikom građansko društvo prerasta sebe, prije svega *ovo određeno* društvo, da bi izvan sebe u drugim

narodima koji zaostaju za njim po sredstvima što ih ono ima na pretek, ili uopće po umještosti itd., potražilo potrošača i time potrebna sredstva za subzistenciju.

§ 247.

Kako je za princip porodičnog života uvjet zemlja, čvrsto *tlo i zemljiste*, tako je za industriju more onaj element koji je oživjava prema spolja. U pomami za stjecanjem, time što ona to stjecanje izlaže opasnosti, uzdiže se ujedno nad njega i miješa učvršćivanje na grudi zemlje i na ograničenim krugovima građanskog života, njegove užitke i prohtjeve s elementom tečnosti, opasnosti i propasti. Tako ona, nadalje, s pomoću tog najvećeg medija povezivanja, dovodi udaljene zemlje u vezu prometa, pravnog odnosa koji uvodi ugovor, u kojemu promet sebi ujedno nalazi najveće sredstvo izgradnje, a trgovina svoje svjetsko-historijsko značenje.

Da rijeke *nisu prirodne granice*, kao kakve su u novije vrijeme trebale da važe, nego da one, a isto tako i mora, štaviše povezuju ljudе i da je netačna misao kad Horacije kaže (Carm. I, 3):

----*abscidit*
Prudens Oceano dissociabili
---Terras,²¹

ne pokazuju samo doline rijeka koje su nastanjene jednim plemenom ili narodom nego npr. i ostali odnosi Grčke, Jonske i Velike Grčke – Bretanje i Britanije, Danske i Norveške, Švedske, Finske, Livonske itd. – a posebno takoder i suprotnost slabe povezanosti stanovnika obale sa stanovnicima iz unutrašnjosti zemlje. – Kakva obrazovna sredstva, međutim, leže u povezanosti s morem, za to neka se uporedi odnos prema moru onih nacija u kojima je provala umještost s onima koje su sebi uskratile brodarenje pa su, kao Egipćani, Indijci, u sebi otupjeli i utonuli u naj-

²¹ »... jedan mudri Bog razdvojio je kopna od negostoljubivog mora...«. – Bilj. njem. izd.

odvratnije i nasramnije predrasude; – i kako sve velike nacije, koje u sebi teže za višim, teže za morem.

§ 248.

Ova proširena veza pruža također sredstvo za *kolonizaciju*, na koju – sporadičku ili sistematsku – biva nagnato izgradeno građansko društvo i pomoću koje ono djelomice jednom dijelu svog stanovništva na novom tlu pribavlja povratak k porodičnom principu, a djelomice sebi samome pribavlja novu potrebu i polje svoje radinosti.

Dodatak. Građansko društvo je nagnano na to da osnuje kolonije. Priraštaj stanovništva već za sebe ima ovo dejstvo; ali ako proizvodnju premašuje potreba za potrošnjom, posebno onda nastaje mnoštvo koje ne može postići zadovoljenje potreba svojim radom. Sporadična kolonizacija se posebno zbiva u Njemačkoj. Kolonisti odlaze u Ameriku, Rusiju, ostaju bez veze sa svojom domovinom i ne donose joj nikakve koristi. Druga vrsta kolonizacije, potpuno različita od prve, jeste sistematska. Nju svjesno podstiče država reguliranjem valjanih načina provođenja. Ovaj način kolonizacije se mnogostruko dogadao kod Starih a naročito kod Grka kod kojih teški rad nije bio stvar građanina čija se djelatnost, štaviše, okretala javnim stvarima. Ako je sada stanovništvo poraslo toliko da je nastala potreba brige za njega, onda se omladina šalje u novu oblast koja je dijelom posebno odabrana a dijelom prepustena slučaju nalaženja. U novijim vremenima kolonijama se nije priznalo pravo jednakopravu stanovnika zemlje matice, pa su iz ovog stanja nastali ratovi i konačno emancipacije, kako pokazuje povijest engleskih i španskih kolonija. Oslobodenje kolonija se samo po sebi pokazuje kao najveća korist za matičnu zemlju, kao što je puštanje robova na slobodu najveća korist za gospodara.

§ 249.

Policjska predostrožnost ozbiljuje i održava ponajprije ono opće što je sadržano u posebnosti građanskog društva kao

spoljašnji red i ustanova za zaštitu i sigurnost masa od posebnih svrha i interesa, koji opстоje u ovome općemu, kao što ona kao više upravljanje nosi predostrožnost prema interesima (§ 246) *što vode izvan tog društva.* Budući da po ideji sama posebnost ono opće, što je u njenom immanentnom interesu, čini svrhom i predmetom svoje volje i svoje djelatnosti, zato se *običajnosno* kao ono immanentno vraća u građansko društvo; to sačinjava određenje korporacije.

b) *Korporacija*

§ 250.

Zemljoradnički stalež ima u supstancialitetu svog porodičnog i prirodnog života u sebi samome neposredno svoje konkretno općenito, u kojemu on živi; *opći stalež* ima u svom određenju općenito za sebe kao svrhu svoje djelatnosti i kao svoje tlo. Sredina između obaju, obrtnički stalež, upućena je bitno na *posebno*, pa joj je stoga osobito svojstvena korporacija.

§ 251.

Rad građanskog društva raspada se po prirodi svoje posebnosti na različite grane. Budući da takvo po sebi jednako posebnosti počinje egzistirati kao zajedničko u zadruzi, zato na svoju posebnost upravljenja, *sebična* svrha ujedno sebe shvaća i djeluje kao opće, a član građanskog društva, po svojoj *posebnoj vještini*, član je korporacije, čija je opća svrha time sasvim *konkretna* i nema drugog opsega do onoga koji leži u zanatu, vlastitom poslu i interesu.

§ 252.

Korporacija ima po tom određenju, pod nadzorom opće moći, pravo da se brine za svoje vlastite unutar sebe uključene

interese, da članove uzima po objektivnom svojstvu njihove vještine i čestitosti u broju koji sebe određuje općim sklopom i da za svoje pripadnike snosi brigu spram posebnih slučajnosti, kao i za obrazovanje do sposobnosti da se njoj dodijele – uopće da se zauzima za njih kao *druga* porodica, a ovaj položaj ostaje neodređeniji za opće; od individua i njihove posebne potrebe udaljenije građansko društvo.

Zanatlija se razlikuje od nadničara, kao i od onoga koji je spremjan za jednu pojedinačnu slučajnu službu. Majstor, ili onaj koji to želi postati član je zadruge ne za pojedinačnu slučajnu zaradu nego za *čitav* opseg, ono opće njegove posebne subzistencije. – *Privilegiji*, kao prava jedne, u korporaciji obuhvaćene grane građanskog društva, i pravi privilegiji po svojoj etimologiji time se međusobno razlikuju što su ovi potonji izuzeci od općih zakona po slučajnosti, a oni prvi samo zakonski učinjena određenja, koja leže u *prirodi posebnosti* neke bitne grane samog društva.

§ 253.

U korporaciji ima porodica ne samo svoje čvrsto tlo kao *sposobnošću* uvjetovano *osiguranje* subzistencije, čvrstu *imovinu*, nego je oboje također *priznato*, tako da član jedne korporacije svoju valjanost da je on *nešto*, i svoje pošteno izdržavanje i napredovanje, nije prisiljen prikazati s pomoću nekih daljih *spoljašnjih* pokazivanja. Tako je isto priznato da on pripada jednoj cjelini koja je sama član općeg društva i da ima interes i nastojanja za nesebičnu svrhu te cjeline; – on tako u *svojem staležu* ima svoju čast.

Institucija korporacije odgovara utoliko svojim osiguranjem imovine uvedenju zemljoradnje i privatnog vlasništva u jednoj drugoj sferi (§203, primj.). – Ako valja podizati tužbe na luksuz i rasipnost zanatlijskih klasa, s čime je povezano stvaranje ološa (§ 244), onda pri drugim uzrocima (npr. posao, koji postaje sve više mehanički) – ne valja previdjeti *običajnosni* razlog kako on u gornjemu leži.

Ako nije član jedne ovlaštene korporacije (a korporacija je ovlaštena samo kao zajednica), pojedinac je bez *staleške* časti, reduciran svojim izoliranjem na sebičnu stranu zanata, njegova subzistencija i uživanje nije ništa *stalno*. On će time tražiti da svoje *prižnanje* stekne spoljašnjim izlaganjima svog uspjeha u svojem zanatu, izlaganjima koja su bezgranična, jer ne živi primjereno svojem staležu, budući da stalež ne egzistira – jer egzistira u građanskom društvu: samo ono zajedničko što je zakonski konstituirano i priznato – nema, dakle, nikakvog njemu primjereno općeg načina života. – U korporaciji pomoć koju prima sirotinja gubi ono svoje slučajno, kao i ono svoje što s nepravom ponižava, a bogatstvo u svojoj dužnosti spram svoje zadruge gubi oholost i zlobu, koju ono može pobuditi, i to oholost u svom vlasniku, a zlobu u drugima – čestitost zadobiva svoje istinsko priznanje i čast.

§ 254.

U korporaciji leži samo utoliko ograničenje takozvanog *prirodnog prava* da se obavlja svoja vještina i time stekne što se dade steći ukoliko je ona u tome *određena za umnost*, naime oslobođena, priznata, osigurana od vlastitog mnjenja i slučajnosti, vlastite opasnosti, kao i opasnosti za druge, te ujedno uzdignuta do svjesne djelatnosti za zajedničku svrhu.

§ 255.

Pored porodice sačinjava korporacija drugi, u građanskom društvu zasnovani *običajnosni* korijen države. Prva sadržava momente subjektivne posebnosti i objektivne općenitosti u *supstancijalnom* jedinstvu; druga, međutim, ove momente, koji su ponajprije u građanskom društvu podijeljeni na posebnost – u sebi što se reflektira – posebnost potrebe i uživanja i *apstraktnu* pravnu općenitost, ujedinjuje na *unutarnji* način, tako da je u tom ujedinjenju posebna dobrobit kao pravo i ozbiljena.

Svetinja braka i čast u korporaciji dva su momenta oko kojih se kreće dezorganizacija građanskog društva.

Dodatak. Ako su u novije vrijeme ukinute korporacije, smisao je toga da pojedinac treba da brine za sebe. Ali ako se može ovo i dodati, onda se kroz korporaciju ne mijenja obaveza pojedinca da stvori svoj prihod. U našim modernim državama građani imaju samo ograničen udio u općim poslovima države; nužno je pak da se običajnim ljudima dopusti, izvan njihove privatne svrhe, jedna opća djelatnost. Ono opće koje mu moderna država uvijek ne pruža, on nalazi u korporaciji. Ranije smo vidjeli da individua, brinući za sebe, u građanskom društvu radi i za druge. Ali ova nesvesna nužnost nije dovoljna: ona postaje svjesnom mislećom običajnošću tek u korporaciji. Nad njom svakako mora biti viši nadzor države, jer bi ona inače okoštala, bila bi u sebe zatvorena, potonula bi u bijedno esnaftvo. Ali po sebi i za sebe korporacija nije nikakav zatvoren esnaf: ona je, staviše, pravljenje običajnim zanata koji stoje pojedinačno, i njegovo primanje u krug u kojem on dobija snagu i dostojanstvo.

§ 256.

Svrha korporacije kao ograničena i konačna ima svoju istinu – kao i u policijskom spoljašnjem uređenju opstojeće dijeljenje i njegov relativni identitet – u po sebi i za sebe *općoj svrsi* i njenoj apsolutnoj zbiljnosti; sfera građanskog društva prelazi otuda u *državu*.

Grad i selo – prvi kao sjedište građanskog obrta, refereksije koja u sebi nestaje i upojedinjuje, drugo pak kao sjedište običajnosti koja se osniva na prirodi – individua koja u odnosu prema drugim pravnim osobama posreduju svoje samoodržavanje i porodica sačinjavaju oba još idealna momenta uopće iz kojih država *proizlazi* kao njihov zbiljski *osnov*. – Taj razvoj neposredne običajnosti kroz razdvajanje građanskog društva sve do države koja se pokazuje kao njihov istinski osnov, i samo takav razvoj jest *znanstveni dokaz* pojma države. – Budući da se u toku znanstvenog pojma država javlja kao *rezultat* time što se

nadaje kao *istinski osnov*, zato se ono *posredovanje* i onaj privid isto tako ukidaju u *neposrednost*.

U zbiljnosti je stoga *država* naprotiv uopće *ono prvo*, unutar kojega se porodica tek izgrađuje do gradanskog društva, a ideja države same jest ona koja dirimira u ta oba momenta; u razvoju gradanskog društva zadobiva običajnosna supstancija svoj *beskonačni oblik*, koji u sebi sadržava oba momenta; 1. beskonačno *razlikovanje* do po-sebi-bitkujućeg *bitka u sebi* samosvijesti i 2. oblik *općenitosti*, koji je u stvaranju, oblik *misli*, kojim je duh sebi u *zakonima* i *institucijama*, njegovoj *pomišljenoj volji*, obektivan i zbiljski kao *organski totalitet*.

Treći odsjek

DRŽAVA

§ 257.

Država je zbiljnost običajnosne ideje – običajnosni duh kao *ocigledna sama sebi jasnja*, supstancialna volja, koja o sebi misli i sebe zna, pa to što ona zna i ukoliko ona to zna također i izvršava. U *običaju* ima ona svoju neposrednu, a u *samosvijesti pojedinca*, u njegovu znanju i djelatnosti svoju posrednu egzistenciju, kao što i ova* s pomoću uvjerenja u njoj, kao svojoj biti, svrsi i proizvodu svoje djelatnosti, ima svoju *supstancialnu slobodu*.

Penati su unutarnji, niži bogovi, narodni duh (Atena) – božansko što sebe zna i hoće; pjetet je osjećaj i običajnost koja se unosi u osjećaj – politička vrlina htijenja po sebi i za sebe pomišljene svrhe.

§ 258.

Država kao zbiljnost supstancialne volje, koju** ona ima u posebnoj *samosvijesti*, uzdignutoj do njene općenitosti, jest ono po sebi i za sebe *umno*. To supstancialno jedinstvo jest apsolutna nepokretna samosvrha, u kojemu sloboda dolazi do svojeg najvišeg prava, kao što ta konačna svrha ima najviše pravo spram pojedinca, čija je *najviša dužnost* da budu članovi države.

Ako se država zamijeni gradanskim društvom i ako se njeno određenje stavlja u sigurnost i zaštitu vlasništva i osobne slobode, onda je *interes pojedinaca kao takvih* krajnja svrha u kojoj su oni ujedinjeni, a iz toga isto tako slijedi da je biti član dražve nešto proizvoljno. – No ona se sasvim drugčije odnosi prema individui; budući da je ona objektivni duh, zato sama individua ima objektivitet, istinu i običajnost samo ukoliko je njen član. *Ujedinjenje* kao takvo slijedi je istinski sadržaj i svrha, pa je određenje individua da žive općim životom; njihovo dalje posebno zadovoljavanje, djelatnost, način držanja ima taj supstancialitet i opću važnost kao svoju polaznu tačku i rezultat. –

Umnost opстоje, apstraktno uzeto, uopće u jedinstvu općenitosti i pojedinačnosti, koje sebe prožimaju, a ovdje konkretno, po sadržaju, u jedinstvu objektivne slobode, tj. opće supstancialne volje i subjektivne slobode kao individualnog znanja i njegove volje, koja traži posebne svrhe – pa stoga, po obliku, u postupanju koje sebe određuje prema *zamišljenim*, tj. *općim zakonima i načelima*. – Ova je ideja po sebi i za sebe vječni i nužni bitak duha. – Sto pak jest ili koje je bilo historijsko postanje države, ili, štaviše, svačake posebne države, njenih prava i određenja, da li je ponajprije proizašla iz patrijarhalnih odnosa, iz straha i povjerenja, iz korporacije itd., i kako se to na čemu se osnivaju takva prava shvatilo i učvrstilo u svijesti kao božansko, pozitivno pravo i ugovor, navika i tako dalje, ne tiče se ideje države same, nego je, s obzirom na znanstveno spoznavanje o kojemu je ovdje jedino riječ, kao pojava

* Tj. samosvijest pojedinca. – Bilj. red.

** Naime zbiljnost. – Bilj. prev.

historijska stvar; s obzirom na autoritet neke zbiljske države, ukoliko on ulazi u razloge, oni su uzeti iz oblika prava koja važe u njoj. – Filozofsko promatranje ima posla samo s onim što je od svega toga unutrašnje, s *pomišljenim pojmom*. U pogledu istraživanja ovog pojma bila je *Rousseauova* zasluga što je princip koji je ne samo po svojem obliku (kao otprilike socijalni nagon, božanski autoritet) nego i po sadržaju *misao*, i to *mišljenje* само, naime *volju* postavio kao princip države. No time što je on volju shvaćao samo u određenom obliku *pojedinačne volje* (kao kasnije i Fichte), a opću volju ne kao ono po sebi i za sebe umno volje, nego samo kao ono *zajedničko*, što proizlazi iz ove pojedinačne volje kao *svjesne*: zato ujedinjenje pojedinaca u državi postaje *ugovorom*, koji ima tako za temelj njihovu hotimičnost, mnenje i proizvoljno, izričito pristajanje, a zatim slijede dalje, prosto razumske konzekvencije, koje razaraju ono božansko što po sebi i za sebe bitkuje i njegov apsolutni autoritet i veličanstvo. Došavši do vlasti, te su apstrakcije zbog toga proizvele, dakako, s jedne strane priči, otkad znamo za ljudski rod, čudesni prizor da ustav jedne velike zbiljske države započne sasvim ispočetka i od *misli* prevratom svega opstojećega i danoga, i da mu hoće da dade kao bazu samo ono *tobože umno*, s druge strane, budući da su to samo bezidejne apstrakcije, one su taj pokušaj učinile najstrašnjim i najoštijim događajem. – Protiv principa pojedinačne volje valja podsjetiti na osnovni pojam da je objektivna volja ono po sebi u svom *pojmu umno*, spoznali je i htjeli je u svom nahodenju pojedinci ili ne: – da ono suprotno, znanje i htijenje, subjektivitet slobode, koji¹¹ je *jedino* zadržan u onom principu, sadržava samo *jedan*, a time jednostran moment *ideje umne* volje, koja je to samo time što je isto tako *po sebi* kao što je *za sebe*. – Druga opreka misli da se država shvati u spoznaji kao nešto po sebi umno jest da se *spoljašnjost* pojave, slučajnosti nužde, potrebnosti zaštite, snage, bogatstva itd. ne uzimaju kao momenti historijskog razvoja, nego kao *supstancija* države. Ovdje je također pojedinačnost

¹¹ A: »koji« (su). Lessoa i Hoffmeister: »ono suprotno, znanje i htijenje, subjektivitet slobode, koji...«

individua koja sačinjava princip spoznaje, ali čak ni *misao* ove pojedinačnosti, nego, naprotiv, empirijske pojedinačnosti po svojim slučajnim svojstvima, snazi i slabosti, bogatstvu i siromaštvu itd. Takva pomisao da se previdi po sebi i za sebe *beskonačno* i *umno* u državi i da se *misao protjera* iz shvaćanja njene unutarnje prirode zacijelo se nikada nije pojavila tako čisto kao u »*Restauraciji znanosti o državi*« gospodina pl. Hallera – često, jer u svim pokušajima da se shvati bit države – bili principi koliko mu draga jednostrani ili površni – sama ta namjera da se država *pojmi*, dovodi sa sobom misli, opća određenja; ali ovdje se svjesno ne samo odustalo od umnog sadržaja, koji je država, i od oblika misli, nego se na jedno i na drugo južiša sa strastvenom žestinom. Jedan dio, kako uvjerava gospodin pl. Haller, proširenog djelovanja njegovih načela zahvaljuje ta *Restauracija*, dakako, okolnosti da se on znao u prikazu riješiti *svih* misli i da je tako bez misli u *jednom* komadu znao držati cjelinu; jer na ovaj način otpada zamršenost i smetnja, koji slabe dojam nekog prikaza, u kojem je sa slučajnim pomiješano opominjanje na supstancialno, s prosto empirijskim i spoljašnjim sjećanje na opće i umno, pa se tako u sferi oskudnog i besadržajnog prisjeća onoga višega, beskonačnoga. – Taj je prikaz stoga također *konzekventan*, jer kako se umjesto supstancialnoga uzima sfera slučajnoga kao bit države, zato se konzekvencija pri takvom sadržaju sastoje upravo u potpunoj nekonzekvenciji jedne besmislenosti, koja bez osvrta-nja neprestano teče i koja se, u protivnome od onoga što je upravo odobrila, isto tako dobro osjeća*.

* Fusnotu », str. 348.

* Navedena je knjiga zbog označenog karaktera originalne vrste. Zlovolja pišečeva mogla bi za sebe imati nešto plemenito ukoliko se on ražestio na malo prije navedene krive teorije, koje potječu naročito od *Rousseaua*, a uglavnom na pokušaj njihova realiziranja. No gospodin pl. Haller, da bi se spasio, bacio se u nešto protivno, što je potpuni nedostatak misli i pri čemu zbog toga ne može biti riječi o nekom sadržaju; – naime, u najžešću mržnju spram svih zakona, zakonodavstva, svakog formalno i zakonski određenog prava. Mržnja prema zakonu, zakonski određenom pravu jest šibot po kojem se očituju i po kojem se nepogrešivo mogu spoznati u tome što su fanatizam, slaboumnost i licemjerstvo dobrih namjera, obukli se oni u što im drago. – Originalnost, kao što je ova hallerovska, uvijek je pažnje vrijedna pojava, pa ču za one svoje čitaoce koji još ne poznaju knjigu navesti ponešto za ogled. Pošto je gosp. pl. Haller (atr. 242 i da-

se realizira kao samostalna moć u kojoj su pojedinačne individue samo momenti: da država postoji, to je kretanje Boga u svijetu, njegov osnov je moć umu koji se ozbiljuje kao volja. U ideji države ne moraju se u vidu imati posebne države, ne posebne institucije, štaviše, mora se posmatrati ideja za sebe, ovaj zbiljski bog. Svaka država, - smatrali je mi, prema zakonima koje ima, lošom, prepoznali mi u njoj ove ili one nedostatke, - uvijek ima, osobito ako pripada obrazovanim državama našeg doba, bitne momente svoje egzistencije u sebi. Ali pošto je lakše pronaći nedostatke nego shvatiti ono afirmativno, lako se zapada u grešku da se zaborave pojedine strane unutarnjeg organizma same države. Država nije nikakvo umjetničko djelo, ona stoji u svijetu a time u sferi samovolje, slučaja, zablude; rđavo ponašanje ja mogu desfigurirati po mnogim stranama. Ali najružniji čovjek, zločinac, bolesnik i bogalj, još je uvijek živući čovjek; ovo afirmativno, život, postoji uprkos nedostatka, a ovdje se radi o ovom afirmativnom.

§ 259.

Ideja države ima

- a) neposrednu zbiljnost, pa je individualna država kao organizam koji se odnosi na sebe – *ustav* ili *unutarnje državno pravo*;
- b) ona prelazi u odnos pojedinačne države prema drugim državama – *spoljašnje državno pravo*;
- c) ona je opća ideja kao rod i absolutna moć spram individualnih država, duh koji sebi u procesu *svjetske povijesti* daje svoju zbiljnost.

Dodatak. Država kao zbiljska bitno je individualna država a osim toga i posebna država. Individualitet se treba razlikovati od posebnosti: on je moment same ideje države, dok posebnost pripada povijesti. Države kao takve su nezavisne jedna od druge a odnos, dakle, može biti samo spoljašnji, tako da nešto treće što povezuje mora biti iznad njih. Ovo treće sada je duh koji sebi daje zbiljnost u svjetskoj povijesti i jest njihov absolutni sudac. Mnoge države mogu, doduše kao savez u neku ruku obrazovati sud za druge, mogu se uspostaviti savezi kao, na primjer,

Sveta alijansa, ali su oni uvijek samo relativni i ograničeni, kao vječni mir. Svejedini absolutni sudac koji uvijek važi i protiv onog posebnog, jest po sebi i za sebe bivstvujući duh koji se u svjetskoj povijesti prikazuje kao ono općenito i kao djelatni rod.

A. Unutarnje pravo države

§ 260.

Država je zbiljnost konkretnе slobode: a konkretna sloboda sastoji se u tome da osobna pojedinačnost i njeni posebni interesi isto tako imaju svoj potpuni razvoj i priznanje svog prava (u sistemu porodice i građanskog društva), kao što s pomoću sainih sebe djelomice prelaze u interes općega, a djelomice sa znanjem i voljom priznaju to opće kao svoj vlastiti supstancialni duh, pa su za nj djelatni kao za svoj konačni cilj, tako da ni ono opće ne važi i ne izvršava se bez posebnog interesa, znanja i htijenja, niti individue žive kao privatne osobe samo za ovo potonje, a da im htijenje nije ujedno u općemu i za opće, imajući djelatnost koja je svjesna te svrhe. Princip modernih država ima tu nečuvenu snagu i dubinu da daje da se princip subjektiviteta dovrši do samostalnog ekstrema osobne posebnosti, a istovremeno može ga vratiti u supstancialno jedinstvo i da tako u njemu održi samo to jedinstvo.

Dodatak. Ideja države u novije vrijeme ima osobenost da država nije ozbiljenje slobode po subjektivnoj proizvoljnosti nego po pojmu volje, to jest, po svojoj općenitosti i božanskosti. Nesavršene države su one u kojima je ideja države još skrivena i gdje njena posebna određenja nisu došla do slobodne samostalnosti. U državama klasične starine svakako se već nalazi općenitost, ali partikularitet još nije bio odriješen i oslobođen i za općenitost, to znači, još nije vraćen općoj svrsi cjeline. Bit nove države je to da je ono općenito povezano sa punom slobodom posebnosti i dobrobiti individua, da se, dakle, interes porodice i građanskog društva mora sabrati u državi, ali da općenitost svrhe ne može napredovati bez vlastitog znanja i htijenja posebnosti koja mora sačuvati svoje pravo. Ono općenito mora biti

potvrđeno na djelu, ali subjektivitet na drugoj strani biti posve živo razvijen. Kao raščlanjena i istinski organizirana država se treba posmatrati samo kroz to da oba momenta postoje u njihovoj snazi.

§ 261.

Spram sfera privatnog prava i privatne dobrobiti, porodice i građanskog društva, država je, s jedne strane, *spoljašnja* nužnost i njihova viša moć, čijoj su prirodi podvrgnuti i od koje zavise njihovi zakoni, kao i njihovi interesi; ali, s druge strane, ona je njihova *imanentna* svrha, pa joj je snaga u jedinstvu nje ne opće konačne svrhe i posebnog interesa individuâ, u tome da oni utoliko imaju spram nje dužnosti ukoliko istovremeno imaju prava (§ 155).

Već je gore u § 3, primjed., primijećeno da je misao o zavisnosti napose i privatnopravnih zakona od određenog karaktera države i filozofski nazor da se dio promatra samo u svom odnosu prema cjelini, uzeo na oko naročito *Montesquieu* u svom glasovitom djelu *Duh zakona*, pokušavajući da to u pojedinostima i izvede. – Budući da je dužnost ponajprije držanje spram nečega što je za mene *supstancialno*, po sebi i za sebe opće, a pravo, naprotiv, opstanak uopće toga supstancialnoga, dakle strana njegove posebnosti i moje posebne slobode, zato se oboje na formalnim stupnjevima pojavljuje podijeljeno na različite strane ili osobe. Država, kao ono običajnosno, kao prožimanje supstancialnoga i posebnoga, sadržava da je moja obavezatnost spram onoga supstancialnoga ujedno opstanak moje posebne slobode, tj. da su u njoj dužnost i prava ujedinjeni u jednoj te istoj vezi. No kako, nadalje, u državi različiti momenti ujedno dolaze do svog *osebujnog* obličja i realiteta, a time ponovo nastupa razlikovanje prava i dužnosti, to su oni time što su *po sebi*, tj. formalno identični, ujedno po *svom sadržaju različiti*. U onome privatnome i moralnome nedostaje *zbiljska* nužnost veze pa je, prema tome, opstojeća samo apstraktna jednakost sadržaja; što je u tim apstraktnim sferama jednomo pravo, treba da bude pravo i drugome, a što je jednomo dužnost, treba da

bude dužnost i drugome. Onaj apsolutni identitet dužnosti i prava zbiva se samo kao jednaki identitet *sadržaja*, u određenju da je ovaj sadržaj sam posve općenit, naime, princip dužnosti i prava, osobna sloboda čovjekova. Robovi nemaju stoga nikakve dužnosti, jer nemaju prava; i obratno (ovdje nije riječ o religioznim dužnostima). – No u konkretnoj ideji, koja se razvija u sebi, razlikuju se njeni momenti, a njena određenost postaje ujedno različiti sadržaj; u porodici nema sin prema ocu prava *istog sadržaja* kao što ima dužnosti, a građanin spram vladara i vladavine nema prava *istog sadržaja* kao što ima dužnosti. – Onaj pojam ujedinjenja dužnosti i prava jest jedno od najvažnijih određenja i sadržava unutarnju snagu država. – Apstraktna strana dužnosti ostaje kod toga da posebni interes treba previdjeti i izagnati kao nebitan, čak kao nedostojan moment. Konkretno promatranje, ideja, pokazuje moment posebnosti isto tako bitnim, a prema tome, njegovo zadovoljenje upravo nužnim; individua mora u svom ispunjavanju dužnosti na bilo koji način naći svoj vlastiti interes, svoje zadovoljenje ili račun, a iz njegova odnosa u državi mora mu izrasti neko pravo, čime opća stvar postaje *njegova vlastita posebna* stvar. Posebni interes uistinu ne treba da se stavlja na stranu ili čak suzbija, nego ga treba staviti u suglasnost s onim općim, čime se održava on sam i ono opće. Individua, po svojim dužnostima podanik, nalazi kao građanin u njihovu ispunjenju zaštitu svoje osobe i vlasništva, uzimanje u obzir svoje posebne dobrobiti i zadovoljenje svoje supstancialne biti, svijest i samoosjećaj da je član ove cjeline, a u tom izvršavanju dužnosti kao djela i poslova za državu ova se održava i opstoji. Po apstraktnoj strani bio bi interes onoga općega samo taj da se njegovi poslovi, djela koja ono zahtijeva, izvršavaju kao dužnosti.

Dodatak. U državi je po srijedi jedinstvo općenitosti i posebnosti. U starim državama subjektivna svrha je uopće bila jedno sa htijenjem države, u modernim vremenima, naprotiv, zahtijevamo vlastiti nazor, vlastito htijenje i savjest. Stari nisu imali ništa u ovom smislu, ono posljednje njima je bila državna volja. Dok u azijskim despotijama individua u sebi nema nikakvu

unutarnjost i nikakvo opravdanje, u modernom svijetu čovjek hoće da bude poštovan u svojoj unutarnjosti. Povezanost dužnosti i prava ima podvostručene strane u tome da ono šta država iziskuje kao dužnost, jest neposredno pravo individue pošto nije baš ništa drugo nego organizacija pojma slobode. Određena individualne volje su kroz državu dovedena do objektivnog postojanja i tek kroz nju dolaze do svoje istine i ozbiljenja. Država je jedini uslov postizanja posebne svrhe i dobroti.

§ 262.

Zbiljska ideja, duh, koji se sam razdvaja u dvije idealne sfere svog pojma, porodicu i gradansko društvo, kao i svoju konačnost, da bi iz njihova idealiteta za sebe bio beskonačni zbiljski duh, da dodjeljuje, dakle, tim sferama materijal ove svoje konačne zbiljnosti, individue kao *mnoštvo*, tako da se to dodjeljivanje u pojedincu pojavljuje *posredovanjem* okolnosti, proizvoljnosti i vlastitog obzira njegova određenja (§ 185. i primed.).

Dodatak. U Platonovoj državi subjektivna sloboda još ne važi jer vlast individuama još dodjeljuje poslove. U mnogim orientalnim državama ovo dodjeljivanje se događa rođenjem. Subjektivna sloboda koja se mora uzeti u obzir, zahtijeva međutim slobodni izbor individua.

§ 263.

U ovim sferama, u kojima njegovi momenti*, pojedinačnost i posebnost, imaju svoj neposredni i reflektirani realitet, duh je kao njihova objektivna općenitost što u *njih sjaji*, kao moć onoga umnoga u nužnosti (§ 184), naime, kao u predašnjemu razmotreni *institucije*.

* Tj. momenti duha. – Primj. red.

Dodatak. Država kao duh razdvaja se u posebna određenja svoga pojma, u posebne načine postojanja. Ako hoćemo nvesti primjer iz prirode onda je to nervni sistem koji osjeća na osebujan način: apstraktni je moment biti kod sebe i u tome imati identitet samoga sebe. Analiza osjeta sada, pak, pokazuje dvije strane i dijeli se tako da se razlike pojavljuju kao cijeli sistemi: prvi je apstraktno osjećanje, ono držanje kod samoga sebe, prigušeno kretanje u sebi, reproducija, unutarnje samohranjenje, produciranje i probava. Drugi moment je da ovaj bitak kod samoga sebe ima moment diferencije, ima nasuprot sebe ono izlaženje vani. Ovo je iritabilitet, ono izlaženje osjeta vani. Ovo sačinjava vlastiti sistem, a postoje niže životinske klase koje su obrazovale samo ovo a ne duševno jedinstvo osjeta u sebi. Ako ove prirodne odnose uporedimo sa odnosima duha, onda se porodica može povezati sa senzibilitetom a gradansko društvo sa iritabilitetom. Ono treće je država, nervni sistem za sebe, organizam u sebi; ali on je živ samo ukoliko su oba momenta, ovdje porodica i gradansko društvo, u njemu razvijeni. Zakoni koji njima upravljaju jesu institucije onoga umnog koje u njima sija. Ali, temelj, posljednja istina ovih institucija jeste duh koji im je opća svrha i svjesni predmet. Porodica je doduše i običajna, samo svrha nije kao znana; u gradanskom društvu je, naprotiv, razdvajanje ono što je određujuće.

§ 264.

Individue mnoštva, budući da su one same duhovne prirode i time sadržavaju u sebi dvostruki moment, naime ekstrem *pojedinačnosti*, koja za sebe zna i hoće, te ekstrem *općenitosti*, koja zna i hoće ono supstancialno, pa stoga dolaze do prava ovih obiju strana samo utoliko ukoliko su isto tako zbiljske i kao privatne osobe i kao supstancialne osobe – postižu u onim sferama dijelom neposredno ono prvo, dijelom ovo drugo na taj način da oni u institucijama, kao onome po sebi bitkujućemu općemu svojih posebnih interesa, imaju svoju bitnu samosvijest, a dijelom da one njima pružaju na opću svrhu upravljen posao i djelatnost u korporaciji.

§ 265.

Te institucije u posebnome sačinjavaju *ustav*, tj. razvijenu i ozbiljnu umnost, pa su zato čvrsta baza države, kao i povjerenja i nastrojenosti individua prema njoj te kameni temelji javne slobode, jer je u njima posebna sloboda realizirana i umna, pa time u njima samima *po sebi* opстојi ujedinjenje slobode i nužnosti.

Dodatak. Već je ranije primijećeno da svetost braka i institucije, u čemu se građansko društvo pojavljuje kao običajno, sačinjava čvrstinu cjeline, to znači, da je ono opće ujedno stvar svakog, kao onog posebnog. Ono o čemu se radi jeste to da se zakon uma i posebne slobode prožimaju i da moja posebna svrha postaje identična sa onim općim, inače država stoji u zraku. Samosjećaj individua sačinjava njihovu zbiljnost a njihova čvrstina je identitet onih dviju strana. Često se govorilo da je svrha države sreća gradana; to je svakako istina: ako njima nije dobro, njihova subjektivna svrha nije zadovoljena; ako ne nalaze da je posredovanje ovog zadovoljenja država kao takva, onda ona stoji na slabim nogama.

§ 266.

No duh nije sebi objektivan i zbiljski samo kao ova nužnost i kao carstvo pojave nego kao njihov *idealitet* i kao ono njihovo unutarnje; tako je ta supstancialna općenitost *sama sebi* predmet i svrha, a time je isto tako ona nužnost sebi u liku slobode.

§ 267.

Nužnost u idealitetu je razvoj ideje unutar nje same; ona je kao subjektivni supstancialitet političko *uvjerenje*, a kao objektivni, za razliku od onoga, *organizam* države, prava *politicka* država i *njen ustav*.

Dodatak. Jedinstvo slobode koja sebe hoće i zna, jest najprije kao nužnost. Ono supstancialno ovdje je sada kao subjektivna egzistencija i individua; ali drugi način nužnosti je organizam, to znači, duh je proces u samom sebi, raščlanjuje se u sebi, postavlja razlike u sebi kroz koje sačinjava svoje kruženje.

§ 268.

Političko *uvjerenje*, *patriotizam* uopće, kao izvjesnost koja je *istinita* (puka subjektivna izvjesnost ne proizlazi iz *istine*, pa je samo mnenje), te htijenje koje je postalo *navikom* samo je rezultat u državi opstojećih institucija, u kojima umnost zbiljski egzistira, kao što se ona, postupanjem koje je njima prikladno, potvrduje. – Ovo je uvjerenje uopće *povjerenje* (koje može prijeći u manje ili više obrazovani uvid) – svijest da je moj supstancialni i posebni interes u interesu i svrsi nekoga drugoga (ovdje države) sačuvan i sadržan kao u odnosu prema meni kao pojedincu – čime taj drugi za mene upravo nije više neposredno drugi, pa sam »ja« u ovoj svijesti slobodan.

Pod patriotizmom često se razumijeva samo raspoloženje za *izvanredne* žrtve i postupke. On je, međutim, u bitnosti uvjerenje koje je u običnim stanjima i životnim odnosima naviklo da zajednicu zna kao supstancialni temelj i svrhu. Ova svijest, koja se pri običnom životnom toku sačuvala u svim odnosima, upravo je ona na kojoj se zatim osniva i raspoloženje za neobične napore. No kako su ljudi često radije velikodušni nego pravedni, to se oni lako uvjерavaju da imaju onaj izvaredni patriotizam da bi sebi tu istinsku nastrojenost uštedjeli ili da bi opravdali njezin nedostatak. Ako se nadalje *nastrojenost* smatra onim što za sebe može učiniti početak i proizaći iz subjektivnih predstava i misli, onda se nastrojenost zamjenjuju s mnenjem, jer je ono uz taj nazor lišeno svog istinskog temelja objektivnog realiteta.

Dodatak. Neobrazovani ljudi uživaju u rezoniranju i kuđenju jer pokuda je laka ali je teško poznavati dobro i njegovu

unutarnju nužnost. Početničko obrazovanje uvijek počinje sa kudenjem, potpuno obrazovanje, pak, u svakom vidi ono pozitivno. U religiji je isto tako skoro rečeno da je ovo ili ono sujevjerje, ali je beskrajno teže pojmiti istinu o tome. Pojavna politička nastrojenost treba se, dakle, razlikovati od onog što ljudi istinski hoće, jer oni zapravo hoće stvari iznutra ali se drže za jedinstveni i uživaju u taštini onoga htijenja razumjeti – bolje. Ljudi imaju povjerenje u to da država mora postojati i da se samo u njoj može ostvariti posebni interes, ali navika čini nevidljivim ono na čemu počiva naša cijela egzistencija. Ako neko noću izlazi na ulicu siguran, ne pada mu na pamet da bi to moglo biti drugačije jer je navika sigurnosti postala drugom prirodnom i upravo se ne razmišlja o tome da je ovo djelo posebnih institucija. Često se pomišlja da je država povezana sa nasiljem; ali ono što je postojano samo je temeljni osjećaj poretka kojeg imaju svi.

§ 269.

Svoj posebni određeni *sadržaj* uzima nastrojenost iz različitih strana organizma države. Taj *organizam* jest razvoj ideje u njene razlike i njihovu objektivnu zbiljnost. Te razlučene strane tako su različite *vlasti* i njihovi poslovi i djelatnosti, čime se neprestano na nužni način, i to time što su one odredene *prirodnom pojma, proizvodi i održava* ono opće time što je ono isto tako pretpostavljeno njegovoj proizvodnji; – ovaj organizam je *politički ustav*.

Dodatak. Država je organizam, to znači, razvitak ideje prema njenim razlikama. Ove različite strane jesu različite vlasti i njihovi poslovi i djelatnosti, čime se ono opće neprestano proizvodi na nužan način i sebe održava tako što je pretpostavljeno baš u svojoj produkciji. Ovaj organizam je političko uredenje; ono vječno proizlazi iz države, kao što se kroz nju održava. Ako se oboje raspada, ako se različite strane oslobođaju, onda nije postavljeno jedinstvo koje ih proizvodi. Njima prista je bajka o stomaku i ostalim organima. Priroda organizma je ta da ako svi dijelovi ne prelaze u identitet, ako se jedan postavlja kao samostalan, sve mora propasti. Sa predikatima, načelima itd., ne stiže se daleko u prosuđivanju države koja mora biti shvaćena kao

organizam, kao što je kroz predikate jednako malo shvaćena priroda Boga, čiji život ja, štaviše, moram opažati u samome sebi.

§ 270.

Da je svrha države opći interes kao takav, a u tome, kao svojoj supstanciji, održanje posebnih interesa, jest: 1. njena *abstraktna zbiljnost* ili supstancialitet; ali ovaj je 2. njena *nužnost* kad se on dirimira u pojmovne *razlike* njene djelatnosti koje su po onom supstancialitetu isto tako zbiljska *čvrsta određenja*, sile itd.; i 3. ali upravo je taj supstancialitet duh koji je *prošao kroz oblik obrazovanja*, duh koji sada zna i hoće. Država stoga zna što hoće, i zna to u svojoj *općenitosti*, kao *mišljeno*; ona riječju i postupa stoga po znanim svrhama, poznatim načelima i po zakonima koji te nisu samo *po sebi* nego i *za svijest*; te isto tako, ukoliko se njeni postupci odnose na opstojeće okolnosti i odnošaje, po njihovu određenom poznavanju.

Ovdje je mjesto da se dotaknemo *odnosa države prema religiji*, jer se u novije vrijeme tako često ponavlja da je religija temelj države i jer se to tvrdi također i s pretenzijom kao da bi s njome bila iscrpena znanost države – a nije jedna tvrdnja nije više podesna da proizvede tako mnogo zbrke, štaviše, da zbrku uzdigne čak do uredenja države, do oblika koji bi trebalo da ima spoznaja. Prijе svega može se činiti sumnjivim da se religija preporučuje i traži poglavito i za razdoblja javne bijede, rastrojenosti i ugnjetavanja, pa da se na nju upućuje kao utjehu zbog *nepravde* i kao *nadu* za naknadu *gubitka*. Ako se onda, nadalje, smatra uputstvom religije da se bude ravnodušan spram svjetskih interesa, toka i poslova zbiljnosti, a država je, međutim, duh *koji stoji u svijetu*: onda se čini da upućivanje na religiju ili nije podesno da interese i posao države uzdigne do bitne ozbiljne svrhe, ili se, s druge strane, čini da u državnoj upravi sve valja prikazati kao stvar ravnodušne proizvoljnosti, bilo da se samo govori kao da su u državi svrhe strasti, nepravedne sile itd., ono što vlada, ili da takvo upućivanje na religiju hoće dalje da vrijedi samo za se-

be, i da zahtijeva određivanje i rukovanje pravom. Kao što bi se smatralo porugom kad bi se sav osjećaj protiv tiranije odbacio time što potlačeni nalazi svoju utjehu u religiji,isto tako ne treba zaboraviti da religija može poprimiti oblik koji ima za posljedicu najsurovije robovanje pod okovima predrasude i degradaciju čovjeka ispod životinje (kao kod Egipćana i Indijaca koji poštuju životinje kao svoja viša bića). Ta pojava može, u najmanju ruku, upozoriti na to da ne treba govoriti o religiji sasvim očenito i da je spram nje, kakva je u izvjesnim likovima, naprotiv potrebna moć koja spasava i koja se zauzima za pravouma i samosvijesti. – No bitno određenje o odnosu religije i države nameće se samo ukoliko se podsjetimo njenog pojma. Religija ima kao svoj sadržaj apsolutnu istinu, a time pada u nju i ono najviše uvjerenja. Kao zor, čuvstvo, predstavljajuća spoznaja koja se bavi bogom kao bezgraničnim temeljem i uzrokom, o kojemu sve ovisi, sadržava ona zahtjev da se i shvati u tom odnosu i da u njemu postigne njegovu potvrdu, opravdanje, uvjerenje. Država i zakoni, kao i dužnosti, zadobivaju u ovom odnosu za svijest najviše obistinjenje i najvišu obveznost; jer čak država, zakoni i dužnosti u svojoj su zbiljnosti nešto određeno, što prelazi u višu sfjeru kao u svoj temelj (Enciklop. filozof. znanosti [1817], § 453).²³ Stoga religija sadržava također mjesto koje u svim promjenama i u gubitku zbiljskih svrha, interesa i posjeda pruža svijest o nepromjenljivome i najvišoj slobodi i zadovoljstvu.* Ako sad religija tako sačinjava *temelj* što sadržava ono običajnosno uopće i pobliže prirodu države kao božansku volju, onda je to ujedno samo *temelj* što ona jest, a ovdje je ono u čemu se obje razilaze. Država je božanska volja kao prisutan duh, koji se *razvija* u zbilj-

* 3. izdanie. § 553 Bilj. njem. izd.

* Religija ima poput spoznaje i znanosti za svoj princip vlastiti oblik, različit od oblika države. Oni stoga ulaze u državu, djelomice u odnosu sredstva obrazovanja i uvježbanja, djelomice ukoliko su bitno samosvrhe, s te strane da imaju spoljašnji opstanak. U ova pogleda principi se države na njih primjenjuju; u potpunoj konkretnoj raspredi o državi moraju se razmotriti one sfere, kao umjetnost, puki prirodni odnosi itd., također u vezi i položaju koje oni imaju u državi; ali ovdje, u ovoj raspredi, gdje se princip države u svojoj vlastitoj sfieri provodi po svojoj ideji, može se samo uzgred govoriti o njihovim principima i primjeni po avu države na njih.

ski lik i organizaciju svijeta. – Oni koji žele ostati kod oblike religije spram države drže se kao oni koji misle da u spoznaji imaju ono pravo, samo ako uvijek ostanu pri *biti* i ako od te apstrakcije ne idu dalje do opstanka, ili kao oni (vidi gore § 140, primjed.) koji hoće samo *apstraktno dobro*, pa pridržavaju za samovolju da ona odredi što je dobro. Religija je odnos prema apsolutnome u obliku čuvstva, predstave, vjere, a u njezinu centru koji sadržava sve, jest sve samo kao nešto akcidentalno, također i kao nešto što nestaje. Ako se tako tog oblika čvrsto držimo i u pogledu države da je on i za nju ono što bitno određuje i važi, onda je ona, kao organizam koji je razvijen do opstojećih razlika, zakona i ustanova, izvrgnut na milost i nemilost kolebanju, nesigurnosti i poremećenjju. Ono objektivno i opće, zakoni, umjesto da budu određeni kao opstojeći i važeći, dobivaju određenje nečega negativnoga spram onog oblika, koji obavlja sve ono određeno i koji upravo time postaje ono subjektivno, a za vladanje ljudi proizlazi posljedica: pravedniku nije dan nikakav zakon; budite po-božni, pa možete inače činiti što god vas volja – možete se prepustiti vlastitoj proizvoljnosti i strasti, a druge, koji od toga trpe nepravdu, možete uputiti na utjehu i nadu religije, ili još gore, odbaciti ih i prokleti kao nereligiozne. Ukoliko, međutim, to negativno držanje ne ostane samo unutarnje uvjerenje i nazor, nego se obrati zbiljnosti pa u njoj počinje važiti, nastaje religiozni *fanatizam*, koji, kao i politički, progoni sve državne ustanove i zakonski red kao grance koje stješnjavaju i koje su neprimjerene onome unutarnjem, beskonačnosti duše, smatrajući, prema tome, privatno vlasništvo, brak, odnose i poslove gradanskog društva itd. nedostojnima ljubavi i slobode čuvstva. No kako se ipak mora odlučiti za zbiljski opstanak i postupanje, to nastupa isto što i kod subjektiviteta volje uopće, koji sebe zna kao ono apsolutno (§ 140), da se odlučuje na osnovu subjektivne predstave, tj. *mnenja i načinjenja proizvoljnosti*. – Ali istinito spram ovoga istinitoga, koje se obavlja u subjektivitet osjećaja i predstavljanja, jest ogromno prekoračivanje unutarnjega u spoljašnje, mašte uma u realitet, oko čega je radila čitava svjetska povijest i s pomoću kojega je rada obrazovano čovječanstvo zadobi-

lo zbiljnost i svijest umnog opstanka, državnih ustanova i zakona. Od onih koji traže *Gospodina* – pa se u svom neobrazovanom mnjenju uvjeravaju da neposredno imaju sve, mjesto da sebi nametnu posao da svoj subjektivitet uzdignu do spoznaje istine i do znanja objektivnog prava i dužnosti – može proizaći samo razaranje svih običajnih odnosa, ludorija i odvratnosti, – nužne konzekvensije uvjerenja religije koja ostaje isključivo kod svojeg oblika, pa se tako okreće protiv zbilje i istine koja opстоji u obliku onoga općega, zakona. No nije nužno da to uvjerenje tako ide do ozbiljenja; ono sa svojim negativnim stajalištem, na svaki način, može ostati i kao nešto unutarnje, pokoravati se uredbama i zakonima te ostati pri odanosti i uzdisanju ili preziranju i željenju. Ne snaga, nego slabost učinila je u naše vrijeme religioznost polemičkom vrstom pobožnosti, bilo da je povezana s pravom potrebom, ili samo i s nezadovoljenom taštinom. Svakako je – namjesto da se vlastito mnjenje svlada radom studija i vlastito htijenje podvrgne stezi, pa da se ono tako uzdigne do slobodne poslušnosti – najjeftinije odreći se spoznaje objektivne istine, sačuvati čuvstvo potištenosti i time uobraženosti, pa zahtijevati gotovo sve od pobožnosti da bi se prozrela priroda zakona i državnih uređenja i sudilo o njima, te navelo kakvi bi trebali i morali biti, i to zato što to dolazi iz pobožna srca, na nepogrešiv i nepovrediv način; jer time što namjere i tvrdnje religiju čine osnovom, ne može im se ništa zamjeriti ni zbog njihove plitkoće ni zbog njihove nepravednosti. Ukoliko je, međutim, religija, ako je istinska, bez takvog negativnog i polemičkog pravca spram države, pa je, naprotiv, priznaje i potvrđuje, utoliko ona, nadalje, ima za sebe svoje stanje i svoje ispoljavanje. Posao njenog kulta sastoji se u postupanjima i učenju; ona treba za to imanja i vlasništvo, kao i individue posvećene službi zajednice. Time nastaje odnos države i crkvene zajednice. Određenje je tog odnosa jednostavno. U prirodi je stvari da država ispunjava dužnost da ukazuje svaku potporu zajednici za njenu religioznu svrhu i osigura zaštitu, štaviše, budući da je religija moment koji nju integrira kao ono najdublje uvjerenje, ona treba da zahtijeva od svih svojih pripadnika da se drže jedne crkvene zajednice – uostalom, bilo koje,

jer se država ne može upuštati u sadržaj, ukoliko se on odnosi na ono unutarnje predstave. Država, koja je u svojoj organizaciji izgrađena, pa je stoga snažna, može se u tome vladati utoliko liberalnije, te potpuno previdati pojedinstvi koje bi u nju dirale pa i u sebi izdržavati zajednice (pri čemu to, dakako, zavisi od broja) koje religiozno čak i ne priznaju direktne dužnosti spram nje, time što, naime, članove te zajednice prepusta građanskom društvu s njegovim zakonima pa je zadovoljna s pasivnim ispunjavanjem direktne dužnosti spram nje koje je posredovano možda preobražajem i razmjenom.* – Ukođenja, ali to leži u prirodi te strane isto tako spram drugih sasvim građanskih postupaka (vidi gore § 234). Ukoliko se religiozno zajedništvo individuā uzdigne do zajednice, korporacije, stoji ona uopće pod policijskim vrhovnim nadzorom države. – No sâmo učenje ima svoje područje u savjesti, stoji u pra-

* O kvekerima, anabaptistima itd. može se reći da su samo aktivni članovi građanskog društva, a kao privatne osobe stoje samo u privatnom saobraćaju prema drugima, pa su čak u ovom odnosu oprošteni od zakletve; direktne dužnosti spram države ispunjavaju oni na pasivan način, pa se uglavnom pristaje da je jedna od najvažnijih dužnosti, koju oni direktno osporavaju, da se država branii od neprijatelja, ispuni zamjenom s pomoću drugih poslova. Spram takvih sekta država u pravom smislu pokazuje toleranciju, jer kako ne priznaju dužnosti spram nje, one ne mogu zahtijevati pravo da budu njeni članovi. Kad su se jednom u sjeveroameričkom Kongresu jače pozabavili ukiđanjem ropstva crnaca, jedan je delegat iz južnih provincija tačno odvratio: »Priznajte vi nama crnce, mi ćemo vam priznati kvekere.« – Samo inom svojom snagom može država previdjeti i trpjeti takve anomalije pa se pri tome prepustiti osobito moći običaja i unutarnje umnosti svojih institucija da će one, utoliko država u tome ne pribaviti strogo važenje svojim pravima, smanjiti i svladati razliku. Koliko god se možda imalo formalnog prava protiv Židova u pogledu podjetjivanja i samih građanskih prava, budući da bi oni sebe trebali smatrati ne samo kao posebnu religioznu stranku nego i kao pripadnike tudeg naroda, toliko je vika koja se podigla s ovog i drugih gledišta previdjela da su oni prvenstveno ljudi i da to nije samo neki površni, apstraktni kvalitet (§ 209, primjed.) nego da u tome leži to da s pomoću priznatih građanskih prava, štaviše, nastaje samoosjećaj da u građanskom društvu važe kao pravne osobe, a iz tog beskonačnog, od svega drugoga slobodnog korijena zahtijevamo izjednačenje načina mišljenja i uvjerenja. Naprotiv bi se odvajanje koje se predbacuje Židovima održalo, pa bi s pravom postalo krivnjom i prijekorom državi koja ih isključuje; jer bi država time porekla svoj princip, objektivnu instituciju i njenu moć (usporedi § 268, primjedba na koncu). Tvrđnja o tom isključivanju, pošto je mislila da u najvišem stupnju ima pravo, pokazala se i u iskuštu kao najluđa, postupak vlada, naprotiv, kao ono mudro i vrijedno.

vu subjektivne slobode samosvijesti - sfere unutrašnjosti koja kao takva ne sačinjava područje države. Ipak i država ima jedno učenje, jer njene ustanove i ono što u državi važi liko, međutim, crkvena zajednica posjeduje *vlasništvo* i vrši ostale postupke kulta, imajući za to u službi individue, prelazi ona iz onoga unutarnjega u svjetovno, a time na područje države, pa se tako postavlja *neposredno* pod nje-ne zakone. Zakletva, ono običajnosno uopće, kao i odnos braka dovode, doduše, sa sobom unutarnje prožimanje i uzdizanje *uvjerenja*, koje s pomoću religije zadobiva svoju najdublju potvrdu. Budući da su običajnosni odnosi bitno odnosi *zbiljske umnosti*, zato valja u njima prije svega utvrditi prava te umnosti, kojima se pridružuje crkvena potvrda kao samo unutarnja, apstraktija strana. U pogledu daljih izjava, koje polaze od crkvene ujedinjenosti, u *učenju* ono unutarnje više preteže ono spolašnje nego u *postupcima* kulta i drugih s time povezanih ponašanja, gdje se *pravna strana* u najmanju ruku odmah za sebe pojavljuje kao stvar države; (crkve su sebi, dakako, prisvojile također izuzimanje svojih službenika i njihova vlasništva od vlasti i sudske nadležnosti države, čak sudsku nadležnost nad svjetovnim osobama u predmetima u kojima – kao što su stvari rastave braka, stvari zakletve itd. – religija konkurira). – *Policjkska* je strana, s obzirom na takve postupke, dakako, neodre – uopće kao pravno, ustav itd., bitno opstoji u obliku *misli* kao zakon, a kako ona nije mehanizam, nego je umni život samosvesne slobode, sistem običajnosnog svijeta, zato je *uvjerenje*, a zatim i njegova svijest u *načelima*, bitan momenat u zbiljskoj državi. Učenje crkve nije opet prosto nešto unutarnje savjesti, nego je kao učenje, naprotiv *izjava*, i ujedno izjava o nekom sadržaju koji je najuže povezan s običajnosnim načelima i zakonima države ili se neposredno tiče njih samih. Država i crkva ovde se, dakle, direktno *poklapaju* ili su *jedna protiv druge*. Različitost obaju područja crkva može dovesti do oštrey suprotnosti da ona, koja u sebi sadržava absolutni sadržaj religije, promatra *duhovno* uopće, time pak i običajnosni element kao svoj dio, a državu kao mehanički aparat za neduhovne, spolašnje svrhe, sebe kao carstvo božje ili u najmanju ruku kao put ili predvorje za to, a

državu kao carstvo svijeta, tj. onoga promjenljivoga i koničnoga, pa sebe na taj način shvaća kao *samosvrhu*, a državu samo kao puko *sredstvo*. S ovom pretenzijom vezuje se zatim u pogledu naučavanja zahtjev da država u tome dopusti crkvi ne samo potpunu slobodu nego da bezuvjetno poštije njeno naučavanje kao naučavanje ma kakvo ono bilo, jer to određenje pripada samo njoj. Kao što država dolazi do te pretenzije iz širokog razloga da je duhovni element uopće njezino vlasništvo, a kako *znanost* i spoznaja uopće također stoje na tom području izgradjući se za sebe, kao i crkva, u totalitet vlastitog principa, tako se zatim za znanost koja smatra da s još većim pravom stupa i na mjesto same crkve, zahtjeva ona ista neovisnost o državi, koja samo kao sredstvo treba da se brine za nju kao *samosvrhu*. – Za ovaj je odnos, uostalom, svejedno da li su individue i predstojnici koji se posvećuju službi zajednice dotjerali do egzistencije koja je izdvojena iz države, tako da su samo ostali članovi podvrgnuti državi, ili da li inače stoje u državi, pa je njihovo crkveno određenje samo strana njihova staleža koju oni drže odvojeno od države. – Ponajprije valja primijetiti da je takav odnos u vezi s predstavom o državi, po kojoj ona svoje određenje ima samo u zaštiti i sigurnosti života, vlasništva i proizvoljnosti svakoga, ukoliko ne povređuje život, vlasništvo i proizvoljnost drugoga, pa se država tako smatra samo kao ustanova nužde. Element ovoga višega duhovnoga, po sebi i za sebe istinitoga, na taj je način kao subjektivni religiozitet ili kao teorijska znanost postavljena s one strane države koja, kao *laik* po sebi i za sebe, ima samo da respektira, a tako ono pravo običajnosno posve ispada iz nje. Da su opstojala povjesna vremena i stanja barbarstva kad je *svaka* viša duhovnost imala svoje sjedište u crkvi, dok je država bila samo svjetovna vladavina nasilja, proizvoljnisti i strasti, a ona apstraktna suprotnost glavni princip *zbiljnosti* (vidi § 358), to pripada povijesti. No suviše je slijep i plitak postupak da se ovaj položaj označi kao istinski primjerem ideji. Razvoj je te ideje, naprotiv, kao istinu *pokazao* to da je duh, kao slobodan i uman, po sebi običajnosan, a istinska ideja *zbiljska umnost* pa da je to ona koja egzistira kao država. Nadalje je isto tako proizišlo iz te ideje da običaj-

*nosna istina u ideji za misaonu svijest, kao sadržaj prerađen u oblik općenitosti, opstoji kao zakon – da država uopće zna svoju svrhu, da je spoznaje i da je s određenom sviješću i po načelima pokazuje djelom. Kao što je gore primjećeno, religija ima pak ono istinito kao svoj općeniti predmet, ali kao *dani* sadržaj koji u svojim osnovnim određenjima nije spoznat mišljenjem i pojmovima; isto je tako odnos individua prema ovom predmetu obaveza koja se osniva na autoritetu, svjedočanstvo vlastitog duha i srca u kojemu je sadržan moment slobode jest vjera i osjećaj. – Filozofski je uvid ono što spoznaje da crkva i država ne stoje u suprotnosti sadržaja istine i umnosti, nego u razlici oblika. Ako stoga crkva prelazi na naučavanje (ima i bilo je također crkava koje su imale samo kult te drugih kod kojih je on bio glavna stvar, a naučavanje i obrazovanje svijest samo sporedne stvari) pa se njihovo naučavanje tiče objektivnih načela misli običajnosnoga i umnoga, onda ona u tom očitovanju neposredno prelazi na područje države. Prema njenom vjerovanju i njenom autoritetu nad običajnosnim, pravom, zakonima, institucijama, prema njenom subjektivnom uvjerenju, država je, naprotiv, ona koja zna; u njenom principu sadržaj bitno ne ostaje kod oblika čuvstva i vjerovanja, nego pripada određenoj misli. Kao što se sadržaj koji po sebi i za sebe bitkuje, javlja u liku religije kao poseban sadržaj, kao učenja što su svojstvena crkvi kao religioznoj zajednici, tako ona ostaju izvan područja države (u protestantizmu nema ni svećenstva, koje bi bilo isključivi čuvar crkvenog učenja, jer u njemu nema laika). Budući da se običajnosna načela i državni poređak uopće odvlače na područje religije pa se ne samo daju nego i treba da se postave u odnos prema njoj, zato taj odnos, s jedne strane, daje religioznu potvrdu državi; s druge strane državi ostaje pravo i oblik samosvjesne, objektivne umnosti, pravo da joj pribavi važenje i da protiv tvrdnja koje proizlaze iz subjektivnog lika istine, kakvim se god uvjerenjem i autoritetom ona obavijala, odgovori tvrdnjama. Budući da je princip njenog oblika kao ono općenito u bitnosti misao, zato se također zbilo da je s nje ne strane proizašla sloboda mišljenja i znanosti (a jedna je crkva, starije, spalila Dordana Bruna, dok je Galileju dala*

da na koljenima moli oproštenje zbog prikaza kopernikovskog Sunčeva sistema itd.*

Na njenoj strani ima stoga svoje mjesto također i znanost; jer znanost ima isti element oblika kao i država, njoj je svrha spoznavanje, i to misaone objektivne istine i umnosti. Misaono spoznavanje može, doduše, iz znanja također pasti u mnjenje i rezoniranje na osnovu razloga pa se, obraćajući se običajnosnim predmetima i organizaciji države, postaviti u protivurjeće spram njihovih načela, i to možda također s istim pretenzijama kao što crkva čini za ono njoj svojstveno, da u svom mnjenju i uvjerenju буде slobodna kao u umu i pravu subjektivne samosvijesti. Princip tog subjektiviteta znanja gore je (§ 140, primjed.) bio razmotren; ovamo pripada samo primjedba da, s jed-

* *Laplace*, Darstellung des Welt systems[Exposition du système du monde, Paris 1796] V knjiga, 4. gl.: »Kad je Galilej objavio otkrića (kod kojih mu je teleskop bio od pomoći, svjetlosne pojave Venere itd.), pokazao je on ujedno da su ona neporecivo dokazala kretanje Zemlje. No predstavu je tog kretanja skup kardinala proglašio heretičkom, a Galilej, njen najpoznatiji branitelac, pozvan pred Inkviziciju i prisiljen da je oponzove kako bi izmakao strogog zatvora. – Kod tog čovjeka od duha strast je za istinom jedna od najsnažnijih strasti. Galilej, uvjeren na osnovu svojih vlastitih promatranih u kretanje Zemlje, dugo je vremena mislio na novo djelo, u kojemu je odlučio da razvije sve dokaze za to kretanje. No da bi ujedno izmakao progona, čija bi žrtva morao biti, izabralo je on sred two da ih prikaže u obliku dijaloga između tri o obe: vidi se, dakako, da je prednost bila na strani branitelja kopernikanskog sistema; ali kako se Galilej nije između njih odlučio dajući prigovorima Ptolomejevih pristalica toliko važnosti koliko je to samo bilo moguće, zato je dakako smio očekivati da neće biti ometan u uživanju mira, što su ga zasluzili njegova visoka starost i njegovi radovi. U svojoj sedamdesetoj godini bio je ponovo pozvan pred Tribunal Inkvizicije; zatvorili su ga u zavtor, gdje se zahtijevalo drugo opozivanje njegovih mišljenja pod prijetnjom kazne što je odredena za heretika, koji je ponovo otpao. Dana mu je na potpis ova formula zakletve odricanja: »Ja Galilej, što sam se u svojoj sedamdesetoj godini načao osobno pred sudom, klečeći i upravljajući oči na sveto Evanelje, što ga svojim rukama dotičem, zaklinjem se da prokljinjem prokletstvom, s čestitim srcem i istinitom vjerom besmislenost, lažnost i heretičnost učenja o okretanju Zemlje itd.« Kakav je to bio trenutak vidjeti časnog starca, poznatog po dugom životu, posvećenom samo istraživanju prirode, kako protiv uvjerenja svoje vlastite savjesti, na koljenima poriče zakletvom istinu, koju je dokazao s uvjernjivom snagom! Sud Inkvizicije osudio ga je na doživotni zatvor. Godinu dana nakon toga bio je, na zalaganje vojvode od Firence, oslobođen. – Umro je 1642. Njegov gubitak žalila je Evropa koja je bila prosvijećena njegovim radovima i raspršena zbog osude koju je donio omraženi Tribunal protiv jednoga tako velikog čovjeka.« [njemački prevod od 1797]

ne strane, država može biti beskonačno ravnodušna spram *mnenja* – upravo ukoliko je to sâmo mnenje, subjektivni sadržaj i stoga, naduvalo se bilo koliko, nema u себи prave sile i snage – isto kao što slikar koji se na svojoj paleti drži triju osnovnih boja može biti ravnodušan sprat. *Školske mudrosti* o sedam osnovnih boja. No s druge strane, mora država uzeti u zaštitu objektivnu istinu i načela običajnog života spram tog *mnenja* loših načela, ukoliko je ono postalo općim opstankom koji nagriza zbiljnog, bez obzira koliko formalizam bezuvjetnog subjektiviteta²⁶ uzima za svoj osnov znanstveno polazište same naučne ustanove države htio uzdići i okrenuti u pretenziji neke crkve protiv nje,* kao što u cjelini država spram crkve, koja iziskuje bezgranični i bezuvjetni *autoritet*, treba obratno da učini važećim formalno pravo samosvijesti na²⁷ vlastiti uvid, uvjerenje u ono i uopće mišljenje o onome što treba da važi kao objektivna istina.

Može se još spomenuti *jedinstvo države i crkve*, određenje koje se također u novije vrijeme mnogo pretresalo i postavljalo kao najviši ideal. Ako je njihovo bitno jedinstvo jedinstvo istine načela i uvjerenja, onda je isto tako bitno da je tim jedinstvom počela posebno da egzistira razlika između njih u obliku svijesti. U orientalnom despotizmu opстојi ono tako često željeno jedinstvo crkve i države, ali time ne opstoji država – ne samosvjesno, duha jedino dostoјno obilje u pravu, slobodnoj običajnosti i organskom razvoju. – Da bi, nadalje, država, kao običajnosna zbiljnost duha *koji sebe zna*, počela da opstoji, nužno je njeno razlikovanje od oblika autoriteta i vjerovanja; ali ta razlika nastupa samo ukoliko crkvena strana u себи samo počinje da se dijeli; samo je, tako država nad *posebnim* crkvama zadobila *općenitost* misli, princip njihova oblika, pa ga dovodi do egzistencije. Da bi se to spoznalo, mora se znati ne samo što je općenitost *po sebi* nego što je njeni *egzistencijski*. Otuda je utoliko pogrešno da bi bilo ili da je bilo za državu odavanje crkve nesreća, jer je država

* A: »subjektivitet, koji...«

* Protiv države. – Bilj. red.

²⁷ A: »an«

samo s pomoću odvajanja mogla postati ono što je njen određenje, samosvjesna umnost i običajnost. Isto je tako to ono najsretnije što se crkvi moglo desiti za njenu vlastitu slobodu i umnost i što se moglo desiti *misli* za njenu slobodu i umnost.

Dodatak. Država je zbiljska a njeni se zbiljnosti sastoje u tome da se interes cjeline realizira u posebne svrhe. Zbiljnost je uvijek jedinstvo općenitosti i posebnosti, rastavljenost općenitosti u posebnost koja se pojavljuje kao samostalna, premda se nosi i održava samo u cjelini. Ukoliko, ovo jedinstvo ne postoji, nije nešto *zbiljsko*, premda bi *egzistencija* mogla biti prihvaćena. Loša država je ona koja puko egzistira; bolesno tijelo također egzistira ali nema istinski realitet. Ruka koja je zakržljala još izgleda kao ruka i egzistira a da zbiljski ne postoji; istinska zbiljnost je nužnost: ono što je zbiljsko u себи je nužno. Nužnost ruzse sastoje u tome da je cjelina derimirala u razlike pojma i da ovo derimirano predstavlja jedno čvrsto i postojano određenje koje nije mrtvo nego se uvijek proizvodi u razlaganju. Savršenoj državi bitno pripada svijest, mišljenje; država stoga zna šta hoće i to zna kao nešto mišljeno. Budući da znanje svoje mjesto ima u državi, *ovdje ga ima i znanost a ne u crkvi*. Uprkos tome u novijim vremenima se mnogo govorilo o tome da se država treba odvojiti od religije. Država je razvijeni duh i svoje momente iznosi na svjetlo svijesti; kroz to da ono što leži u ideji stupa u predmetnost, država se pojavljuje kao nešto konačno i tako se pokazuje kao jedna oblast svjetovnosti, dok se religija pokazuje kao oblast beskonačnosti. Time država izgleda kao ono što je podređeno a budući da ono što je konačno ne može postojati za sebe, to onda znači da ono ima potrebu za crkvom kao osnovom. Kao konačno ono nema nikakvog opravdanja i tek kroz religiju ono postaje sveto i pripadno onom beskonačnom. Ali ovo posmatranje stvari u najvećoj je mjeri jednostrano. Država je svakako bitno svjetska i konačna, ima posebne svrhe i posebne vladavine, ali to da je država svjetska, samo je jedna strana, i samo bezduhovnom očekivanju država je puko konačna. Jer, država ima oživljujuću dušu a ovo oživotvorene je subjektivitet koji je upravo stvaranje razlika, ali, s druge strane, i održavanje u jedinstvu. U religijskom carstvu također postoji razlike i konačnosti. Kaže se da je Bog trojedin: tu su dakle tri određenja

čije je jedinstvo tek duh. Ali ako se odavde božanska priroda shvati konkretno, onda je to slučaj samo kroz razlike. U božjem carstvu pojavljuju se konačnosti kao i u onom svjetskom, a da je svjetski duh, to znači država, samo konačan, jest jednostrano shvatanje jer zbiljnost nije ništa neumno. Loša država je svakako samo svjetska i konačna ali umna država je beskonačna u sebi. Drugo je kad se kaže da država svoje opravdanje treba da uzme iz religije. Kao i u religiji ideja je duh u unutarnjosti čudi, ali ista ideja je ona koja sebi daje zbiljnost u državi i sebi u znanju i htijenju pribavlja postojanje i zbiljnost. Ako se sada kaže da bi se država morala temeljiti na religiji, to može značiti da ona mora počivati na umnosti i iz nje proizilaziti. Ali ovaj stav se može krivo razumjeti tako kao da bi ljudi čiji je duh vezan nekom neslobodnom religijom, time bili najskečniji poslušnosti. Kršćanska religija je, pak, religija slobode. Ona se svakako može izokrenuti na taj način da se kao slobodna preokreće na neslobodnu, pošto je zarobljena praznovjerjem. Ako sada ovo znači da individue moraju imati religiju da bi njihov vezani duh u državi tim više mogao biti podčinjen, onda je to loši smisao stava; misli li se da ljudi trebaju uvažavati državu, ovu cjelinu čiji su oni ogranci, onda se to svakako dogada kroz filozofski uvid u njenu bit; ali ukoliko on nedostaje onda tome može voditi i religiozna nastrojenost. Tako država može imati potrebu za religijom i vjerom. Ali država se bitno razlikuje od religije time da ono što ona zahtijeva, ima oblik pravne dužnosti i time da je svejedno u kojoj vrsti čudi se ona ispunjava. Polje religije je, naprotiv, unutarnjost, i kao što bi država, ako bi se pozivala na religiozni način, ugrozila pravo unutarnjosti, tako se crkva, koja djeluje kao država i koja nameće kazne, izvrgava u tiransku religiju. Treća razlika koja je s time povezana, jeste da je sadržaj religije skriven i ostaje skriven, a time su čud, osjećanje i predstava, tlo na kojem on ima svoje mjesto. Na ovom tlu sve ima formu subjektiviteta, a država, naprotiv, ozbiljuje i svojim određenjima daje čvrsto postojanje. Ako bi se sada religiozitet htio učiniti važećim u državi, onako kako je uobičajen, da bude na njenom tlu, on bi oborio organizaciju države, jer u državi razlike imaju širinu uzajamne razdvojenosti; u religiji, naprotiv, sve se uvijek odnosi na idealitet. Ako bi sada ovaj totalitet htio zahvatiti sve odnose države, on bi bio fanatizam; on bi htio u svakoj posebnosti imati cjelinu a to ne bi mogao drugačije nego razara-

njem onog posebnog, jer fanatizam je samo u tome da se ne dopuste posebne razlike. Ako se kaže »da pobožnima nije dat nikakav zakon« onda ovo nije ništa drugo nego iskaz onog fanatizma. Jer pobožnost, ondje gdje stupa na mjesto države, ne može izdržati ono određeno i razara ga. S tim je jednak u vezi i to ako pobožnost dopušta da odlučuje savjest, unutarnjost, i nije odredena razlozima. Ova unutarnjost se ne razvija prema razlozima i ne polaze nikakav račun. Ako dakle pobožnost treba da važi kao zbiljnost države, onda su svi zakoni rastureni a zakonodavan je subjektivni osjećaj. Ovaj osjećaj može biti puka samovolja, a da li je samovolja mora se spoznati samo na osnovu radnji; ali ukoliko oni postaju radnjama, zapovijestima, oni dobivaju oblik zakona, što upravo protivreči onom subjektivnom osjećaju. Bog koji je predmet ovog osjećaja mogao bi se također učiniti onim određujućim, ali Bog je opća ideja a u ovom osjećaju je ono neodređeno koje u njemu nije sazrelo da odredi ono što u državi postoji kao razvijeno. Upravo to da je u državi sve čvrsto i osigurano, jeste šansa protiv samovolje i pozitivnog mnjenja. Religija kao takva ne smije, dakle, biti ono što upravlja.

§ 271.

Politički ustav jest pravo: organizacija države i proces njenog organskog života u odnosu prema sebi samoj, u kojemu ona svoje momente razlikuje unutar same sebe pa ih razvija u opstanjanje.

Drugo, ona je kao individualitet *isključno*. Jedno, koje se time odnosi prema drugima, dakle svoje određenje okreće *spram spolja* i po ovom određenju postavlja svoje opstojeće razlike unutar sebe samoga u njihovu *idealitetu*.

Dodatak. Kao što je iritabilitet u životu organizmu samom, po jednoj strani nešto unutarnje, ono što pripada organizmu kao takvom, tako je ovdje odnos prema spoljašnjosti jedan pravac u unutarnjost. Unutarnja država kao takva jest civilna vlast, pravac prema vani militarna vlast, ali koja je u državi određena strana u njoj samoj. Da se sada obje strane nalaze u rav-

noteži, to sačinjava glavnu stvar u nastrojenosti države. Katkada je civilna vlast posve ugašena i počiva samo na militarnoj vlasti, kao u doba rimskih careva i pretorijanaca; katkada, kao u modernim vremenima, vojna vlast proizilazi samo iz civilne vlasti, ako su svi gradani dužni da budu pod oružjem.

I. Unutarnje uređenje za sebe

§ 272.

Ustav je uman ukoliko država svoju djelotvornost u sebi razlikuje i određuje *po prirodi pojma*, i to tako da je svaka od tih *vlasti* sama u sebi *totalitet* time što u sebi djelotvorno ima i sadržava druge momente, te što oni, budući da izražavaju razliku pojma, ostaju upravo u svom idealitetu i sačinjavaju samo *individualnu* cjelinu.

U ustavu je, kao i u samom umu, u novije vrijeme ugledalo svjetlo svijeta bezbroj brbljanja, a u Njemačkoj su to učinili najbllutavije oni koji su bili uvjereni da najbolje razumiju što je ustav, isključujući čak sve druge, a prije svega vlade, pa su smatrali da imaju za to neodbacivo ovlaštenje, jer je trebalo da religija i pobožnost budu temelj svih tih njihovih plitkosti. Nije čudo da je to brbljanje imalo za posljedicu da su umnim ljudima postale odvratne riječi um, prosvijećenost, pravo itd., kao i ustav i sloboda; i valjalo se stidjeti još učestvovanja u razgovoru o političkom ustavu. No čovjek se od te prezasićenosti, u najmanju ruku, može nadati tome da postaje općenitije uvjerenje da filozofska *sposnaja* takvih predmeta ne može proizići iz rezoniranja, iz svrha, razloga i koristi, a još mnogo manje iz čudi, ljubavi i oduševljenja, nego samo iz pojma i da bi se oni koji božansko smatraju nepojmljivim a spoznaju institogu ništavnim poslom morali uzdržati da učešća u razgovoru. Što oni iz svoje čudi i svojeg oduševljenja proizvode u pogledu neprobavlјivih brbljarija ili okrepe, u najmanju ruku ne može imati pretenzije na filozofsku pažnju.

Od predstava koje kurziraju valja spomenuti u vezi s § 269 one o *nužnoj diobi vlasti* države, nadasve važno od-

ređenje koje se s pravom, ukoliko je, naime, bilo shvaćeno u svom pravom smislu, moglo smatrati kao garancija javne slobode – predstava o kojoj, međutim, upravo oni koji misle da valja govoriti iz oduševljenja i ljubavi ništa ne znaju i ništa ne žele znati: – jer u njoj upravo leži moment *umne određenosti*. Princip diobe vlasti sadržava, naime, bitni moment *razlike*, *realne umnosti*; ali kako to apstraktni razum shvaća, leži u tome dijelom krivo određenje međusobne *apsolutne samostalnosti* vlasti, dijelom jednostranost da njihov medusobni odnos treba shvatiti kao negativan, kao međusobno *ograničavanje*. U ovom razgovoru postaje to neprijateljstvo, strahom od svake što jedna proizvodi protiv druge kao protiv nekog zla, s određenjem da joj se suprotstavi i da se tim protivutezima prouzrokuje opća ravnoteža, ali ne živo jedinstvo. Samo *samoodređenje* pojma u sebi, ne neke druge svrhe i koristi, jest ono što sadržava apsolutno postanje različitih vlasti pa je samo zbog toga državna organizacija kao ono što je u sebi umno i odraz vječnog uma. – Kako se *pojam*, a zatim na konkretna način ideja sami po sebi određuju i time apstraktno postavljaju svoje momente općenitosti, posebnosti i pojedinačnosti, valja spoznati iz logike – dakako ne one uobičajene. Uopće uzimati ono negativno za polazište, te htijenje zla i nepovjerenje spram ovoga uzimati kao prvo, pa iz te pretpostavke, koje [kao uslov njihove] djelotvornosti potrebjuju samo uzajamne prepreke,²⁸ karakterizira po misli *negativni razum*, a po uvjerenju nazor ološa (vidi gore § 244). Sa *samostalnošću* vlasti, npr. kako su one bile nazvane – *egzekutivne i zakonodavne* vlasti – neposredno je postavljeno, kako se to također u velikome vidjelo, rušenje države, ili ukoliko se država bitno održava, borba da jedna vlast sebi podvrgava drugu, čime ona ponajprije prouzrokuje jedinstvo, kakvo god ono inače bilo, spasavajući samo tako ono bitno, opstojanje države.

Dodatak. U državi se ne mora htjeti ništa osim onog što je izraz umnosti. Država je svijet koji je sebi napravio duh; on stoga ima određeni tok koji bivstvuje po sebi i za sebe. Koliko čes-

²⁸ Lasson: »da se jedinstvo pojmi samo kao djelatnost međusobnih prepreka«.

to se ne govori o mudrosti boga u prirodi; ali ne mora se vjerovati da je fizički prirodni svijet nešto više nego svijet duha, jer kao što je duh uzvišen iznad prirode tako je država uzdignuta iznad fizičkog života. Država se zato mora poštovati kao nešto zemaljsko-božansko i mora se uvidjeti da ako je teško pojmiti prirodu, neuporedivo teže je shvatiti državu. Od najveće je važnosti da smo u novijim vremenima općenito stekli određene nazore o državi i da smo se veoma zaposlili govorenjem i pravljanjem ustavâ. Ali s time još nije gotovo; nekoj umnoj stvari je potrebno da pribavi i um nazora, da se zna šta je bitno i da ono što nam pada u oči uvijek ne sačinjava ono bitno. Tako državne vladavine svakako moraju biti različite, ali svaka mora po sebi obrazovati cjelinu i u sebi sadržavati i druge momente. Kada se govori o različitoj djelotvornosti vlasti, ne mora se pasti u čudovišnu zabluđu da se ovo razumije tako kao da bi svaka vlast trebala za sebe postojati apstraktно, budući da se vlasti, štaviše, trebaju razlikovati samo kao momenti pojma. Ako, nnaprotiv, razlike postoje apstraktno po sebi, onda je jasno da dvije samostalnosti ne mogu sačinjavati jedinstvo ali svakako moraju proizvesti borbu, čime se ili narušava cjelina ili se putem vlasti ponovo uspostavlja jedinstvo. Tako je u francuskoj revoluciji zakonodavna vlast čas gutala takozvanu egzekutivnu, čas egzekutivna zakonodavnu, pa je ovdje možda neukusno postavljati moralni zahtjev harmonije. Jer ako se stvar baca na čud onda se svakako uštedio svaki trud; ali ako je običajni osjećaj također nužan, onda on ne treba iz sebe određivati vladavine država. Ono o čemu se radi jest, dakle, to da budući da su određenja vlasti po sebi cjelina, sve one u egzistenciji sačinjavaju cijeli pojam. Ako se obično govori o tri vlasti, zakonodavnoj, egzekutivnoj i sudskej, onda prva odgovara općenitosti, druga posebnosti, ali sudska nije ono treće pojma, jer njena pojedinačnost leži izvan onih sfera.

§ 273.

Politička država cijepa se tako u supstancijalne razlike:
a) vlast da se odredi i utvrdi ono opće – *zakonodavna vlast*;

- b) supsumcija *posebnih* sfera i pojedinačnih slučajeva pod* opće – *upravna vlast*;
- c) subjektivitet kao posljednja voljna odluka – kneževska vlast, u kojoj su različite vlasti obuhvaćene u individualno jedinstvo, koje je, dakle, vrhunac i početak cjeline – *konstitucionalna monarchija*.

Izgradnja države u konstitucionalnu monarchiju jest djelo novijeg svijeta, u kojemu je supstancijalna ideja dobila beskonačan oblik. *Povijest* tog produbljivanja duha svijeta u sebi, ili što je isto, ta slobodna izgradnja, u kojoj ideja svoje momente – a to su samo njeni momenti – otpušta iz sebe kao totalitete, sadržavajući ih upravo time u idealnom jedinstvu pojma u kojemu opстоji realna umnost – povijest ovog istinskog lika običajnosnog života stvar je opće svjetske povijesti.

Stara razdioba uređenja u *monarhiju, aristokraciju i demokraciju* ima za svoj temelj još nepodijeljeno supstancijalno jedinstvo, koje još nije došlo do svojeg unutarnjeg razlikovanja (razvijene organizacije u sebi) i time do dubrune i konkretne umnosti. Stoga je za ono stajalište starog svijeta ova razdioba istinita i ispravna; jer razlika, kao u onom još supstancijalnom jedinstvu što u sebi nije napredovalo do apsolutnog razvoja, bitno je *spoljašnja* i pojavljuje se ponajprije kao razlika broja (Enciklop. filozof. znan. § 82*) onih u kojima treba da bude immanentno ono supstancijalno jedinstvo. Ovi su oblici, koji na taj način pripadaju različitim cjelinama, u konstitucionalnoj monarchiji sniženi do momenata; monarch je *jedan*; s upravnom vlašću nastupaju *neki*, a sa zakonodavnom vlašću *mnoštvo* uopće. No takve prosto kvantitativne razlike, kao što je rečeno, samo su površne i ne naznačuju pojam stvari. Isto tako nije bilo podesno kad se u novije vrijeme tako mnogo govorilo o demokratskom, aristokratskom elementu u *monarhiji*, jer ta određenja, koja se pri tome misle, upravo

* U Hoffmeisterovu izdanju (str. 235) stoji namjesto »pod« (unter) »i« (und), ali radi se, vjerojatno, o štamarskoj grešci, jer bi »und« u ovom kontekstu bilo besmisleno, a i u Lassonovu (str. 221) i u Gloknerovu (str. 371) izdanju na tom mjestu stoji »unter«. – Op. prev.

** 3 izdanje, § 132 – Bilj. njem. izd.

ukoliko su u *monarhiji*, nisu više nešto demokratsko i aristokratsko. – Ima predstava o uredenjima gdje je odozgo postavljena samo *apstrakcija države* što vlada i zapovijeda, a ostavlja se neodlučnim i smatra kao sporedno da li na vrhu te države stoji *jedan*, ili više njih, ili *svi*. – »Svi ti oblici«, kaže tako *Fichte* u svom Prirodnom pravu³⁰, I. dio, str. 196. »jesu, ako postoji samo jedan eforat (to je trebala biti protuteža što ju je on iznašao protiv najviše vlasti), u skladu s pravom i mogu proizvesti i održati opće pravo u državi.« – Takav nazor (kao i onaj iznalazak eforata) potječe iz ranije napomenute plitkoće pojma o državi. Pri jednom sasvim jednostavnom stanju društva imaju te razlike, dakako, malo ili nikakvo značenje, kao što *Mojsija* u svom zakonodavstvu za slučaj da narod traži kralja nije dodao dalje nikakve izmjene institucija, nego samo zapovijed za kralja da ne treba da bude mnogobrojno njegovo konjaništvo, njegove žene, te njegovo zlato i srebro (5. Mojsijeva knjiga, 17, 16 i dalje). – Može se, uostalom, u jednom smislu, svakako kazati da su također za ideju ona tri oblika ravnodušna (uključujući i *monarhiski*, u ograničenom smislu, naime u koji se postavlja *pored aristokratskoga i demokratskoga*), ali u suprotnom smislu, jer svi zajedno nisu primjereni ideji u njenom razvoju, te ova ni u jednome od njih ne bi mogla postići svoje pravo i zbiljnost. Stoga je postalo sasvim uzaludno koji bi među njima bio najbolji; – o takvim oblicima može se govoriti samo historijski. – Inače se, međutim, mora i u ovoj stvari, kao i u tako mnogo drugih, priznati duboki *Montesquieuov* pogled u njegovu čuvenu navodenju principa tih oblika vladavine³¹ ali ovo se navodenje, da bi se priznala njegova ispravnost, ne smije krovno razumjeti. Kao što je poznato, on navodi kao princip *demokracije kreposti*, jer doista počiva takvo uredenje na *uvjerenju* kao samo supstancialnom obliku, u kojemu umnost volje, koja po sebi i za sebe bitkuje, u njemu još egzistira. No kad Montesquieu dodaje da je *Engleska* u sedamnaestom stoljeću dala lijep prizor da se pokažu kao nemoćni naporci za podizanje demokra-

³⁰ *Grundlage des Naturrechts*, 1795 (§ 16)

³¹ *De l'esprit des lois* I, I. III

cije, jer da je nedostajala vrlina u voda – te kad on, nadalje, dodaje da jača slavoljublje onih čija je čud za to podobna te gramzljivost svih kad krepost nestane u republici, pa da onda država, opći plijen, ima svoju snagu u moći nekih individua i u raspuštenosti svih – onda treba na to primijetiti da u jednom izgrađenjem stanju društva i u razvoju i oslobađanju moći *posebnosti* nije dovoljna krepost poglavara države, pa je potreban drugi oblik umnog zakona nego što je oblik uvjerenja, kako bi time cjelina imala snagu da se zajedno drži i da se dopusti snagama razvijene posebnosti da pruže svoje pozitivno kao i svoje negativno pravo. Isto tako treba odstraniti krivo razumijevanje, kao da bi time što je u demokratskoj republici uvjerenje kreposti supstancialni oblik, u monarhiji ovo uvjerenje bilo proglašeno nepotrebnim ili čak uvjerenjem koje valja odbaciti, te uz to kao da bi krepost i *zakonski određena* djetotvornost u jednoj *raščlanjenoj* organizaciji bile medusobno suprotstavljene i nepomiirljive. – Da je u *aristokraciji* princip *umjerenosć*, donosi sa sobom ovde započeto odvajanje javne moći i privatnog interesa, što se ujedno tako neposredno dodiruju da je to uredenje u sebi na pragu da neposredno postane najsurovije stanje tiranije ili anarhije (neka se pogleda rimska povijest) i da se uništi. – Odatile što Montesquieu čast spoznaje kao princip *monarhije*, već se po sebi nameće da on ne razumije patrijarhalnu ili uopće antiknu monarhiju, niti onu koja se razvila do objektivnog ustava, nego *feudalnu monarhiju*, i to ukoliko su odnosi njenog unutarnjeg državnog prava utvrđeni u pravnom privatnom vlasništvu i privilegijama individuā i korporacija. Budući da se u ovom uredenju državni život osniva na privilegiranoj ličnosti čijem je nahodenju prepušten velik dio onoga što mora biti učinjeno za opstojanje države, ono objektivno tih izvršavanja nije postavljeno u *dužnost*, nego u *predstavu i mnenje*, pa je tako ono što državu održava, umjesto dužnosti, sama čast.

Drugo se pitanje lako ukazuje: *ko treba da stvori ustav?* Ovo se pitanje čini jasno, ali se ipak pri pobližem razmatranju odmah pokazuje besmislenim. Jer ono pretpostavlja da ne opstoji nikakav ustav i da je, prema tome, na

okupu samo neka puka atomistička gomila individua. Kako gomila, da li s pomoću sebe ili drugih, da li s pomoću dobra, misli ili site, dolazi do ustava, moralno bi njoj ostati prepušteno, jer s gomilom pojam nema nikakva posla. – Ako ono pitanje medutim, pretpostavlja već opstojeći ustav, onda *stvaranje* znači samo promjenu, a sama pretpostavka jednog ustava sadržava neposredno da se promjene mogu zbiti samo na ustavotvoran način. – No uopće je upravo bitno da se ustav, premda je proizašao u vremenu, ne smatra *nešto stvorenog*; jer on je, naprotiv, biće po sebi i za sebe, koje stoga valja smatrati kao ono božansko i postojano, te iznad sfere onoga što je stvoreno.

Dodatak. Princip novijeg svijeta uopće je sloboda subjektiviteta da se sve bitne strane koje su prisutne u duhovnom totalitetu, razvijaju dolazeći do svoga prava. Polazeći od ovog stajališta jedva se može postaviti uzaludno pitanje koja je forma bolja, monarhija ili demokratija. Može se samo reći da su jednostavne forme svih državnih uređenja koje nisu u stanju da u sebi podnesu princip slobodnog subjektiviteta i koje ne znaju da odgovore jednom izobraženom umu.

§ 274.

Budući da je duh samo onako zbiljski kako sebe zna i budući da je država kao duh jednog naroda ujedno zakon koji *prožima sve njene odnose*, običaj i svijest njenih individua, zato ustav nekog određenog naroda uopće zavisi od načina i obrazovanosti njegove samosvijesti; u tome leži njegova subjektivna sloboda i prema tome, zazbiljnost ustava.

Jednom narodu htjeti a priori dati neki, premda po njegovu sadržaju više ili manje uman ustav – ta pomisao predviđa upravo moment po kojem bi on bio nešto više nego stvar misli. Svaki narod ima stoga ustav koji mu je primjerjen i koji mu pripada.

Dodatak. U svom ustavu država mora prožeti sve odnose. Napoleon je, na primjer, htio Špancima a priori dati ustav, što

je, pak, išlo dosta loše. Jer ustav nije neka puka tvorevina: on je rad stoljeća, ideja i svijest onog umnog, ukoliko je ono razvijeno u jednom narodu. Stoga ni jedan ustav puko ne stvaraju subjekti. Ono što je Napoleon dao Špancima bilo je umnije od onoga što su imali ranije a oni su to ipak odbacili kao nešto njima strano, budući da još nisu za to obrazovani. Narod prema svom ustavu mora imati osjećaj svog prava i svoga stanja, on inače može postojati kao nešto spoljašnje ali nema nikakvog značaja i никакve vrijednosti. U pojedincu se, naravno, često može nalaziti potreba i čežnja za boljim ustavom, ali nešto je posve drugo da je cijela masa prožeta jednom takvom predstavom, i to slijedi tek kasnije. Sokratov princip moraliteta, unutarnjost, u njegovim je danima [bio] proizведен ali njegovom postajanju općom samosviješću pripada vrijeme.

a) Kneževska vlast

§ 275.

Kneževska vlast sadržava tri momenta totaliteta u sebi (§ 272), *općenitost* ustava i zakona, savjetovanje kao odnos *posebnoga* spram općega i moment posljednje *odluke* kao *samoodređenja* u koje se sve ostalo vraća i odakle uzima početak zbiljnosti. To apsolutno samoodređenje sačinjava princip razlikovanja kneževske vlasti kao takve, što ga ponajprije valja razviti.

Dodatak. Počinjemo sa kneževskom vlašću, to znači sa momentom pojedinačnosti jer ona sadrži tri momenta države kao totalitet u sebi. Ja je, naime, ono najpojedinačnije i najopćenitije. U prirodi je također najprije nešto pojedinačno, ali realitet, ne-idealitet, razdvajanje, nije ono što bivstvuje po sebi, nego različite pojedinačnosti postoje jedna pored druge. U duhu je, naprotiv, sve ono različito samo kao idealno, kao jedinstvo. Država je tako, kao ono duhovno, izlaganje svih svojih momenata ali je pojedinačnost ujedno duševnost i oživljujući princip, suverenitet koji u sebi sadrži sve razlike.

§ 276.

1. Osnovno je određenje političke države supstancialno jedinstvo kao *idealitet* njenih momenata, u kojemu su

a) posebne vlasti i njihovi poslovi isto tako ukinuti kao i održani i samo tako održani ukoliko nemaju nikakvog nezavisnog ovlaštenja, nego samo takvo i toliko koliko je određeno u ideji cjeline – ukoliko polaze od njene moći pa su njeni članovi kao jednostavnog sopstva onog supstancialnog jedinstva.

Dodatak. Sa ovim idealitetom momenata je isto kao i sa životom organskog tijela: on je u svakoj tački, u svim tačkama postoji samo jedan život i u tome nema nikakve protivrječnosti. Odvojena od toga svaka tačka je mrtva. To je također idealitet svih pojedinačnih staleža, vlasti i korporacija, toliko koliko su oni pozvani da postoje i da budu za sebe. S time je kao i sa stomačkom u onom organskom koji sebe stavlja i za sebe ali ujedno biva ukinut i sakrificiran i prelazi u cjelinu.

§ 277.

β) Posebni poslovi i djelotvornosti države su kao njeni bitni momenti *njoj svojstveni* pa su uz individue s pomoću kojih se vrše i pokazuju vezani ne po njihovoj neposrednoj ličnosti, nego samo po njihovim općim i objektivnim kvalitetima, a stoga su povezani s posebnom ličnošću kao takvom na spoljašnji i slučajan način. Državni poslovi i vlasti ne mogu stoga biti *privatno vlasništvo*.

Dodatak. Djelatnost države je povezana za individue; ali one nisu ovlašćene na prirodan način da se brinu za poslove nego po njihovom objektivnom kvalitetu. Sposobnost, spretnost, karakter pripada posebnosti individue: ona mora biti odgojena i obrazovana za neki posebni posao. Zato neka služba ne može biti niti prodana niti naslijedena. U Francuskoj su se parlamentarna mjesta nekada mogla prodavati, u Engleskoj armiji oficirski položaji mogu se prodavati još i danas u izvjesnoj mjeri, ali to je bilo povezano ili je još povezano i sa srednjovjekovnim ustavom izvjesnih država koji sad postepeno isčeza.

§ 278.

Ova dva određenja, da posebni poslovi i vlasti države nisu ni z sebe ni u posebnoj volji individual samostalni i čvrsti, nego da imaju svoj posljednji korijen u jedinstvu države kao svom jednostavnom sopstvu, sačinjavaju *suverenitet države*.

To je suverenitet prema *unutra*, on ima još i drugu stranu, onu *prema spolja* (vidi dolje). U negdašnjoj *feudalnoj monarhiji* bila je država suverena, dakako, prema spolja, ali prema unutra ne samo da monarh nije bio suveren nego ni država nije bila suverena. Djelomice su bili (usporedi § 273 primjedba) posebni poslovi i vlasti države i građanskog društva obuhvaćeni u nezavisnim korporacijama i zajednicama, pa je cjelina bila stoga više agregat nego organizam, a djelomice bili su oni privatno vlasništvo individua, pa je stoga ono što je trebalo da oni čine s obzirom na cjelinu postavljeno u njihovo mnenje i nahodenje. – *Idealizam* koji sačinjava suverenitet jest isto određenje po kojem animalnom organizmu njegovi takozvani *dijelovi* nisu dijelovi, nego udovi, organski momenti, pa je njihovo izoliranje i opstojanje –za-sebe bolest (vidi Enciklop. filoz. znan., § 293);³² isti princip koji se u apstraktnom pojmu volje (vidi idući §, primjed.) javio kao negativitet koji se odnosi na sebe, a na taj način kao općenitost *koja sebe određuje u pojedinačnost* (§ 7), u kojoj je svaka posebnost i određenost ukinuta, apsolutni osnov koji sam sebe određuje; da bi se ona shvatila, mora se uopće vladati pojmom nonoga što je supstancija i istinski subjektivitet pojma. – Budući da je suveremtet idealitet svakog posebnog ovlaštenja zato je vrlo blizu krivo razumijevanje koje je isto tako vrlo uobičajeno, da se to ovlaštenje smatra pukom moći i praznom proizvoljnošću, a suverenitet istoznačnim s despotizmom. No despotizam označuje uopće stanje bezakonitosti, gdje posebna volja kao takva, bila ona jednog monarha ili jednog naroda (ohlokracija), važi kao zakon ili, štaviše, umjesto zakona, dok naprotiv, suverenitet u zakonskom, konstitucionalnom stanju sačinjava moment

³² 3. izd. § 371. Bilj. njem. izd.

idealiteta posebnih sfera i poslova, da, naime takva sfera nije nešto nezavisno, nešto što je samostalno u svojim svrhama i načinima djelovanja i što se samo u sebe udubljuje, nego da je u tim svrhama i načinima djelovanja određena i ovisna o *svrsi cjeline* (koja je općenito nazvana neodređenim izrazom *dobrobit države*). Ovaj idealitet javlja se na dvostruki način. – U *mirnom* stanju nastavljaju posebne sfere i poslovi put zadovoljavanja svojih posebnih poslova i svrha, pa je to djelomice način nesvesne *nužnosti stvari*, po kojoj njihova sebičnost *prelazi* u prilog međusobnom održavanju i održavanju cjeline (vidi § 183), ali djelomice je *direktno djelovanje* odozgo ono što ih isto tako neprestano vraća k svrsi cjeline i prema tome i ograničava (vidi: upravna vlast § 289), kao što ih i prisiljava da direktno rade za održavanje; ali u *stanju nužde*, bilo unutarnje ili spoljašnje, suverenitet jest onaj u čiji se jednostavni pojam utapa organizam koji ondje postoji u svojim posebnostima, pa je suverenitetu povjeren spas države uz žrtvovanje onoga što je inače opravданo, gdje, dakle, onaj idealizam postaje svoja osebujna zbiljnost (vidi dolje § 321).

§ 279.

2. Suverenitet, ponajprije samo *opća* misao ovog idealiteta, egzistira samo kao samom sebi izvjestan *subjektivitet* i kao apstraktno, te utočište neosnovano *samoodređenje* volje, u kojemu leži ono posljednje odluke. To je ono individualno države kao takve, koja je sama u tome *jedna*. Subjektivitet je, međutim, u svojoj istim samo kao *subjekt*, ličnost samo kao *lice*, a u ustavu koji je uznapredovao do realne umnosti ima svaki od triju momenata pojma svoje *za sebe zbiljsko* odvojeno obliče. Stoga moment cjeline koji apsolutno odlučuje nije individualitet uopće, nego *jedna individua, monarch*.

Imanentni razvoj jedne znanosti, *izvođenje njenog čitavog sadržaja* iz jednostavnog *pojma* (– inače jedna znanost, u najmanju ruku, ne zaslužuje ime filozofske znanosti –) pokazuje ono osebujno da se jedan te isti pojam – ovdje volja koja je isprva, jer je to početak, apstraktna –

održava, a svoja određenja, i to isto tako samo s pomoću sebe samoga, zgušnjava dobivajući na taj način konkretni sadržaj. Tako je to osnovni moment ponajprije u neposrednom pravu apstraktne personalnosti, koji se dalje razvio s pomoću svojih različitih oblika subjektiviteta, a ovdje u apsolutnom pravu, državi, potpuno konkretnom objektivitetu volje, on je *personalnost države*, njena *izvjesnost sebe same* – ovo potonje što sve posebnosti ukida u jednostavnom sopstvu, raskida s odmjeravanjem razloga i proturazloga, između kojih se uvijek može kolebatи, te ih s pomoću onoga: »Ja« hoću, rješava, započinjući svaki postupak i zbiljnost. – Personalnost i subjektivitet uopće, ima, međutim, nadalje, kao ono što se beskonačno odnosi spram sebe, upravo samo *istinu*, i to svoju najbližu neposrednu istinu, kao osoba, subjekt što bitkuje, a biće* za sebe jest isto tako upravo *jedno*. Personalnost je države zbiljska samo kao jedno lice, *monarh*. Personalnost izražava pojam kao takav, lice sadržava ujedno njegovu zbiljnost, a pojam je samo s tim određenjem *ideja, istina*. – Neka takozvana *moralna* osoba, društvo, zajednica, porodica, bila ona ne znam kako u sebi konkretna, ličnost je samo moment, apstraktno u sebi; ona u tome nije dospjela do istine svoje egzistencije. No država je upravo taj totalitet u kojemu momenti pojma postaju zbiljnost po svojoj vlastitoj istini. – Sva ova određenja već su raspravljeni za sebe i u svojim oblikovanjima u čitavom toku** ove rasprave, ali ovdje ih ponavljamo zato što se ona, doduše, lako priznaju kao posebna oblikovanja, ali se ponovo ne spoznaju i ne shvaćaju upravo ovdje gdje dolaze u svojem istinskom položaju, ne pojedinačno nego po svojoj istini, kao *momenti ideje*. – Pojam monarha stoga je najteži pojam za rezoniranje, tj. za refleksivno razumsko promatranje, jer ono ostaje u pojedinačnim određenjima, a stoga, zatim, i poznaje samo razloge, konačna gledišta i *izvođenje iz razloga*. Tako ono,

* U originalu: »... für sich seindes Subjekt, und das für sich Seinde...« Das *Seinde* prevodio sam stalno sa *biće*, pa sam ga tako ostavio i u ovom kontekstu, premda na ovom mjestu ne pokazuje dovoljnu smisleni i jezičku povezanost sa subjektom što »za sebe bitkuje«. – Bilj. prev.

** U prvom izdanju (i kod Lassona – str. 229, ali ne i kod Glocknera – str. 382) mjesto »lok« (*Verlauf*) stoji »Vorlauf« (izmak, preticanje). – Bilj. prev.

zatim, prikazuje dostojanstvo monarha kao nešto što je izvedeno ne samo po svom obliku nego i po svom određenju; naprotiv, njegov je pojam da on ne bude nešto izvedeno, nego upravo *ono što iz sebe započinje*.

Stoga se s time najbliže slaže predstava da se pravo monarha valja smatrati kao osnovano na božanskom autoritetu, jer je u tome sadržano ono njegovo bezuvjetno. No poznato je kakva su se kriva razumijevanja uz to povezala, i zadaća je filozofskog razmatranja da se pojmi upravo ovo božansko.

Suverenitet naroda može se izreći u smislu da je narod uopće *spram spolja* nešto samostalno i da sačinjava posebnu državu, kao narod Velike Britanije, ali da narodi Engleske ili Škotske, Irske ili Venecije, Genove, Ceylona itd. nisu više suvereni narodi otkada su prestali imati za sebe vlastite knezove ili vrhovne vlade. – Može se tako kazati i o *suverenitetu prema unutra* da on rezidira u *narodu* ako se samo uopće govori o *cjelini*, potpuno isto onako kao što je prije (§ 277, 278) pokazano da *državi* pripada suverenitet. No suverenitet naroda, uzet kao u *suprotnosti spram suvereniteta koji egzistira u monarhu*, jest obični smisao u kojem se u novije vrijeme počelo govoriti o suverenitetu naroda – u toj suprotnosti suverenitet naroda pripada zbrkanim mislima kojima u osnovu leži pusta predstava o narodu. *Taj narod*, uzet bez svog monarha i bez raščlanjenosti cjeline koja je s time upravo nužno i neposredno povezana, jest bezoblična masa – koja više nije država i kojoj više ne pripada *nijedno* od određenja što opstoje samo u cjelini u *sebi oblikovanoj*; – suverenitet, uprava, sud, vlast, staleži ili bilo što drugo. Time što se takvi momenti, koji se odnose na neku organizaciju, državni život, pojavljuju u jednom narodu, prestaje on biti ta neodređena apstrakcija što se u zgoljnoj općoj predstavi zove *narodom*. – Ako se pod suverenitetom naroda razume oblik *republike*, i to odredene demokracije (jer se pod republikom shvaćaju ostale raznolike empirijske mješavine, koje ionako ne pripadaju filozofskom razmatranju), onda je djelomice gore (kod § 273, u bilješci) rečeno ono što je potrebno, a djelomice ne može, spram razvijene ideje, biti više riječi o takvoj predstavi. – U jednom narodu

koji nije predstavljen ni kao patrijarhalno *pleme* ni u ne razvijenom stanju, u kojem su mogući oblici demokracije ili aristokracije (vidi ov. prim.j.), niti inače u nekom proizvoljnem i neorganskom stanju, nego koji se umišlja kao u sebi razvijen, istinski organski totalitet, u tom je narodu suverenitet kao ličnost cjeline, a ova u realitetu koji je primijeren njenom pojmu kao *osoba monarha*.

Na malo prije zabilježenom stepenu, na kojem je učinjena razdioba uredenja u demokraciju, aristokraciju i monarhiju, na stajalištu supstancialnog jedinstva koje još u sebi ostaje, koje još nije došlo u sebi do svog beskonačnog razlikovanja i produbljenja, ne istupa moment posljednje *voljne odluke što sama sebe određuje* kao immanentan organski moment države za sebe u *vlastitu zbiljnost*. Uvijek mora, doduše, također i u onim neizgrađenim oblicima države, ili kao u monarhijama koje onamo pripadaju, ili kao što se uzdiže u aristokracijama, a naročito u demokracijama, u državnicima, vojskovodama, biti za sebe opstojeći individualni vrhunac, slučajnošću i posebnom potrebom *okolnosti*: jer svaki postupak i zbiljnost ima svoj početak i svoje izvođenje u odlučujućem jedinstvu jednog vode. No uključen u dalje valjano sjedinjenje vlasti, mora takav subjektivitet odlučivanja biti djelomice slučajan po svom nastanku i nastupanju, a djelomice uopće podređen; stoga nije negdje drugdje nego s one strane takvih uvjetovanih vrhova moglo ležati nepomiješano, čisto odlučivanje, fatum koji odlučuje spolja. Kao moment ideje moralno je to početi da egzistira, ali hvatajući korijena izvan ljudske slobode i njenog kruga koji obuhvaća država. – Ovdje leži podrijetlo potrebe da se *posljednja odluka* o velikim stvarima i za važne momente države potraži od *proročišta, demona* (kod Sokrata), iz utrobe životinja, hrane i leta ptica itd. – odluka koju ljudi, ne shvaćajući još dubinu samosvijesti i ne došavši još iz čistote supstancialnog jedinstva do tog bitka za sebe – još nisu imali snage da vide *unutar* ljudskog bitka. – U *demonu* Sokratovu (usporedi gore § 138) možemo vidjeti početak da se volja, koja se prije toga premješta samo s *one strane* sebe same, premjestila u sebe spoznavši sebe unutar sebe – početak slobode koja *sebe zna*, i time istinske slobode. Ova realna

sloboda ideje, budući da je ona upravo to, da se dade svakom momentu umnosti njegova vlastita, prisutna *samosvjesna* zbiljnost, jest ona što prema tome, funkciji svijesti dodjeljuje izvjesnost koja određuje sebe samu i koja sačinjava vrhunac u pojmu volje. No ovo posljednje samoodređenje može samo utoliko pasti u sferu ljudske slobode ukoliko ima položaj vrhunca, koji je za sebe *izdvojen* i uzvišen nad svako oposebljavanje i uvjet, jer samo tako ono je po svom pojmu zbiljsko.

Dodatak. U organizaciji države, ovdje to znači u konstitucionalnoj monarhiji, pred sobom ne moramo imati ništa drugo nego nužnost ideje u sebi: sva druga gledišta moraju isčeznuti. Država se mora posmatrati kao velika arhitektonska građevina, kao hijeroglif uma koji se pokazuje u zbilnosti. Sve što se, dakle, odnosi samo na korisnost, spoljašnost itd., treba da se isključi u filozofskom razmatranju. Pretstava lako poima da država koja je volja koja sebe određuje i koja je savršena volja, sada jest ono posljednje sebe-odlučivanje. Ono što je teže jeste da se ovo »ja hoću« shvati kao ličnost. Time se ne želi reći da monarh smije djelovati samovoljno: štaviše, on je vazan za konkretni sadržaj sâvjeta, a ako je konstitucija čvrsta, onda on više nema šta da čini nego da potpiše svoje ime. Ali ovo *ime* je važno: to je vrh iznad kojeg se ne može izaći. Moglo bi se reći da je organsko rasčlanjivanje već prisutno u lijepoj demokraciji Atene, ali mi isto tako vidimo da su Grci posljednju odluku uzimali iz posve spoljašnjih pojava, iz proročanstava, iz utroba žrtvenih životinja, iz krila ptica, i da su se držali prirode kao moći koja objavljuje i izgovara šta je ljudima dobro. U ovom dobu samosvijest još nije došla do apstrakcije subjektiviteta, još nije došla do tle da o onome o čemu treba odlučiti sam, čovjek mora izgovoriti jedno »ja hoću«. Ovo »ja hoću« sačinjava veliku razliku starog i modernog svijeta i tako svoju vlastitu egzistenciju mora imati u velikoj građevini države. Ali ovo određenje se posmatra nažalost samo kao spoljašnje i proizvoljno.

§ 280.

Ovo posljednje sopstvo državne volje je u toj svojoj apstrakciji jednostavna i otuda *neposredna pojedinačnost*, u sa-

mom njenom pojmu leži određenje *prirodnosti*, monarch je stoga bitno kao ova individua apstrahiran od svakog drugog sadržaja, a ta je individua na neposredan prirodni način, po prirodnom *rođenju*, odredena za čast monarha.

Ovaj prijelaz od pojma čistog samoodređenja u neposrednost bitka i time u prirodnost čisto je spekulativne prirode, njegova spoznaja pripada stoga logičkoj filozofiji. To je, uostalom, u svemu onaj isti prijelaz koji je uopće poznat kao priroda volje i proces da se sadržaj iz subjektiviteta (kao predstavljene svrhe) prevede u opstanak (§ 8). No posebujni oblik ideje i prijelaza koji se ovdje promatra jest *ne posredno preobraćanje* čistog samoodređenja (jednostavnog pojma samoga) u jedno *Ovo* [ein Dieses] i prirodni opstanak, bez posredovanja *posebnog* sadržaja – (svrhe u postupanju). – U takozvanom *ontoološkom dokazu o opstanku boga* isto preobraćanje apsolutnog pojma u bitak jest ono što je u novije vrijeme sačinjavalo dubinu ideje, a što se u najnovije vrijeme prikazuje kao ono *nepojmljivo* – čime se, međutim, budući da je istina samo jedinstvo pojma i opstanka (§ 23), odustalo od spoznavanja *istine*. Time što svijest razuma nema tog jedinstva u sebi i što ostaje pri rastavljanju obaju momenata istine, priznaje ona možda u ovom predmetu još neku *vjeru* u ono jedinstvo. No time što se smatralo da predstava monarha sasvim pripada običnoj svijesti, razum ovdje utoliko više ostaje pri svom rastavljanju i posljedicama koje iz toga protističu, svojoj pameti što rezonira te poriče onda da je moment posljednje odluke u državi *po sebi i za sebe* (tj. u umnom pojmu) povezan s neposrednom prirodnosću; odatile ponajprije slijedi *slučajnost* te veze, a otuda što se apsolutna različitost onih momenata tvrdi kao ono umno slijedi, nadalje, neumnost takve veze, tako da se uz to povezuju i druge konzekvensije što narušavaju ideju države.

Dodatak. Kada se često protiv monarha tvrdi da ono što ide preko njega zavisi od slučajnosti, kao što se događa u državi, budući da monarch može biti loše obrazovan, budući da možda nije vrijedan da stoji na njenom vrhu i da je besmisleno da jedno takvo stanje egzistira kao umno, – onda ovdje baš nije ništavna prepostaka da se radi o posebnosti karaktera. U jednoj

savršenoj organizaciji radi se samo o vrhu formalnog odlučivanja, i jednom monarhu treba samo jedan čovjek koji kaže »Da« i koji stavlja tačku na 1; jer vrh treba biti takav da posebnost karaktera nije ono što je od značaja.³³ Ono šta monarh još ima u ovoj posljednjoj odluci jest nešto što, pripada partikularitetu kojega se to ne smije ticati. Svakako mogu postojati stanja u kojima ovaj partikularitet nastupa sâm, ali tada država još nije potpuno izobražena ili još nije dobro konstruirana. U nekoj dobro uređenoj monarhiji, zakon samom pripada objektivna strana, a monarh mu treba pridodati samo ono subjektivno »Ja hoću«.

§ 281.

Oba momenta u svojem nepodijeljenom jedinstvu, posljednje bezrazložno sopstvo volje i time tako bezrazložna egzistencija, kao određenje prepušteno prirodi – ova ideja onog proizvoljnošću nepokrenutoga sačinjava veličanstvo monarha. U tom jedinstvu leži zbiljsko jedinstvo države, koje je samo tom svojom unutarnjom i spoljašnjom neposrednošću izuzeto iz mogućnosti da bude povučeno u sferu posebnosti, njene proizvoljnosti, svrhâ i nazorâ da bude izuzeto iz borbe fakcijâ protiv fakcijâ oko prijestolja, te slabljenja i razbijanja državne sile.

Pravo koje se stjeće rođenjem i naslijedno pravo sačinjavaju temelj legitimiteta, ne kao temelj pukog pozitivnog pava, nego ujedno u ideji. – Da je čvrsto utvrđenim naslijedivanjem prijestolja, tj. prirodnom sukcesijom, one mogućena borba stranaka u slučaju upražnjenosti prijestolja, jest strana koja je s pravom odavna učinjena važećom za njegovu naslijednost. Ova je strana ipak samo posljedica, a učinjena razlogom, povlači veličanstvo u sferu rez-

³³ U drugom izdanju ovo mjesto glasi: »U jednoj potpunoj organizaciji države, radi se samo o vrhu formalne odluke i o prirodnoj čvrstini protiv strasti. Stoga se sa nepravom od monarha zahtijeva objektivno svojstvo: on treba samo da kaže Da i da stavi tačku na I. Jer vrh treba da bude takav da posebnost karaktera nije ono što je značajno. Ovo određenje monarha je umno jer je primjeren pojam; ali budući da se ono teško može shvatiti, često se događa da se ne uviđa umnost monarhije. Monarhija mora u samoj sebi biti čvrsta, i šta monarh...«

niranja pa ona njemu, čiji je karakter ova bezrazložna neposrednost i posljednji bitak-u-sebi [Insichsein], ne daje za njegovo obrazloženje njemu immanentnu ideju države, nego nešto izvan njega, jednu od njega različitu misao, možda dobrobit države ili naroda. Iz takvog određenja može, dakako, slijediti s pomoću terminusa mediusa nasljednost, ali ono dopušta druge mediuse terminuse i time druge zaključke – pa valja samo imati na umu kakvi su se zaključci izvukli iz te dobrobiti (salut du peuple). – Stoga i smije samo filozofija misaono razmatrati to veličanstvo, jer svaki drugi način istraživanja, a ne onaj spekulativni beskonačne, u sebi samoj zasnovane ideje ukida po sebi i za sebe prirodu veličanstva. Lako se pričinja da je izborna država najprirodnija predstava, tj. ona je najbliža plitkosti misli; budući monarh treba da se brine za stvar i interes naroda, zato bi također moralno biti prepušteno izboru naroda komе on želi staviti u dužnost brigu za svoju dobrobit, i samo iz tog stavljanja u dužnost nastaje pravo upravljanja. Ovaj nazor, kao i predstave o monarhu kao najvišem činovniku države, predstave o ugovornom odnosu između njega i naroda itd. polazi od volje kao nahodenja, i menjanja i proizvoljnosti mnogih – od određenja koje, kao što je odavna razmotreno, u građanskom društvu važi kao prvo ili, štaviše, sebe samo želi učiniti važećim, ali nije ni princip porodice, a još manje države, pa uopće stoji nasuprot ideji običajnosti. – Da je izborna država, naprotiv, najlošija institucija, proizlazi za rezoniranje već iz posljedica koje se za nju, uostalom, pojavljuju samo kao nešto moguće i vjerojatno, ali uistinu bitno leže u ovoj instituciji. Po prirodi odnosa, naime, da je u izbornej državi partikularna volja ona koja posljednja odlučuje, ustav postaje izbornom kapitulacijom, tj. državne vlasti na diskreciju partikularne volje, odakle proizlazi pretvaranje posebnih državnih vlasti u privatno vlasništvo, slabljenje i gubljenje suverentiteta države, a time njeno unutarnje raspadanje i spoljašnje rušenje.

Dodatak. Ako želimo shvatiti ideju monarha, onda se ne možemo zadovoljiti time da kažemo da je Bog postavio kraljeva, jer je on napravio sve pa i ono najlošije. I sa gledišta koristi

se ne dolazi daleko pa se uvijek nanovo mogu pokazivati nedostaci. Jednako malo pomaže ako monarha posmatramo kao pozitivno pravo. Da imam vlasništvo jest nužno ali ovaj posebni posjed je slučajan pa se onda javlja i pravo da jedan mora stajati na vrhu, ako se pravo posmatra kao apstraktno i pozitivno. Ali ovo pravo postoji po sebi i za sebe kao potreba koja se osjeća i kao potreba stvari. Monarsi se baš ne odlikuju tjelesnom snagom ili duhom, a ipak milioni dopuštaju da oni njima vlastaju. Ako sada kažemo da su ljudi dopustili da se upravlja protiv njihovih interesa, svrha, namjera, onda je ovo besmisленo jer ljudi nisu tako glupi: to je njihova potreba, to je unutarnja moć ideje koja ih same na to prisiljava protiv njihove prividne svijesti i odražava u ovom odnosu. Ako tako monarh nastupa kao vrh i kao dio ustava, onda se mora reći da jedan narod koji je pokoren, u ustavu nije identičan sa knezom. Ako se u nekoj provinciji, kojom se zavladalo u ratu, dogodi ustanak, onda je to nešto drugo nego pobuna u nekoj dobro organiziranoj državi. Oni koji su porobljeni, ustanakom nisu protiv njihovih kneževa, oni ne vrše nikakav zločin protiv države, jer sa gospodarom oni nisu u sklopu ideje, nisu u unutarnjoj nužnosti ustava, – postoji samo ugovor a nikakav državni savez. »Je ne suis pas votre prince, je suis votre maître«, odvratio je Napoleon izaslanicima Erfurčana.

§ 282.

Iz suvereniteta monarha proističe *pravo pomilovanja* zločinaca, jer samo njemu pripada ozbiljenje moći duha da učinjeno pretvori u neučinjeno te da u oprاشtanju i zaboravljanju ponisti zločinstvo.

Pravo pomilovanja jedno je od najviših priznanja veličanstva duha. – To pravo pripada, uostalom, primjenama ili refleksima određenja više sfere na jednu prethodnu. – Isto takvim primjenama pripadaju, međutim, posebne znanosti, koje svoj predmet treba da rasprave u njegovu empirijskom opsegu (usporedi § 270, primjed.). – Takvim primjenama pripada također da se povrede države uopće, ili suvereniteta, veličanstva ili ličnosti vladara, supsumiraju pod pojmom zločinstva, s kojim smo se prije

(§§ 95 do 102) sreli, i to da se odrede kao najviša zločinstva, [kao i] posebni način postupanja [protiv njih] itd.*.

Dodatak. Pomilovanje je oprost kazne koje ipak ne ukida pravo. Ono štaviše, ostaje a pomilovani je i sada kao i prije zločinac; milost ne kazuje da on nije počinio nikakav zločin. Ovo ukidanje kazne može se dogoditi kroz religiju jer se ono što se dogodilo može od duha u duhu učiniti onim što se nije dogodilo. Ali ukoliko se ovo događa u svijetu, ono svoje mjesto ima samo u veličanstvu i može pripadati samo bezrazložnoj odluci.

§ 283.

Ono drugo što je sadržano u kneževskoj vlasti moment je posebnosti ili određenog sadržaja i njegove supsumcije pod opće. Ukoliko to počne posebno da egzistira, najviši savjetodavni položaj i individue su ono što monarhu donose na odlučivanje sadržaj tekućih državnih poslova ili zakonskih određenja – koja postaju nužna iz opstojecih potreba – s njihovim objektivnim stranama, razlozima odluke, zakonima koji se na to odnose, okolnostima itd. Odabiranje individua za ovaj posao, kao i njihovo odstranjivanje, budući da one imaju posla s neposrednom osobom monarha, pada u njegovu neograničenu proizvoljnost.

§ 284.

Ukoliko je ono objektivno odluke, poznavanje sadržaja i okolnosti, zakonski i ostali određeni razlozi, jedino sposobno za odgovornost, tj. za dokazivanje objektiviteta i ukoliko otuda može pripasti savjetu koji se razlikuje od monarhove lične volje kao takve, ovi su savjetodavni položaji ili individue podložni sa-

* Sva tri standardna izdanja razlikuju se u završetku ove rečenice. Hofmeister (str. 250) umjesto »Verfahrungsart« (način postupanja) stavlja »Verfahrensart«. On, kao i Lasson (str. 235), dodaje riječi koje su stavljene u uglate zgrade »sowie« (kao i) i »dagegen« [protiv njih]. Tih umetnutih riječi nema u Glocknerovu izdanju (str. 392). – Bilj. prev.

mo odgovornosti; ali vlastito veličanstvo monarha, kao posljednji odlučujući subjektivitet, uzvišeno je nad svaku odgovornost za upravne postupke.

§ 285.

Treći moment kneževske vlasti tiče se onoga po sebi i za sebe općeg, koje u subjektivnom pogledu opстоји u savjesti monarha, a u objektivnom u cjelini ustava i u zakonima; kneževska vlast pretpostavlja utoliko druge momente, kao što i svaki od ovih pretpostavlja nju.

§ 286.

Objektivna garancija kneževske vlasti, pravne sukcesije prema nasljednosti prijestolja itd., leži u tome da isto tako kao što ova sfera ima svoju zbiljnost izdvojenu iz drugih momenata određenih s pomoću uma, imaju i druga za sebe osebujna prava i dužnosti svojih određenja. Svaki član, održavajući se za sebe, održava u umnom organizmu upravo time druge u njihovoj osebujnosti.

Da se monarhijsko uredjenje uždiglo do nasljednosti prijestolja, utvrđene prvorodstvom, tako da je ono time svedeno na patrijarhalni princip iz kojega je historijski proizašlo, ali u višem određenju kao absolutni vrhunac organski razvijene države, to je jedan od kasnijih rezultata povijesti, koji je za javnu slobodu i umno uredjenje najvažniji, premda se, kao što je prije rečeno, možda poštivao, ali se često najmanje razumijeva. Negdašnje puke feudalne monarhije, kao i despocije, pokazuju stoga u povijesti tu mijenu pobuna, nasilja vladara, unutarnjih ratova, propasti kneževskih individua i dinastija, te unutarnju i spoljašnju opću pustoš i razaranje što iz toga proizlazi, jer je u takvom stanju dioba državnog posla, budući da se njihov dio prenosi na vazale, paše itd., samo mehanička, pa nije

razlika u određenju i obliku, nego je samo razlika u većoj ili manjoj vlasti. Tako održava i stvara svaki dio, time što sebe održava, *samo sebe*, te u tome ne ujedno druge, pa ima za nezavisnu samostalnost sve momente potpuno u sebi samome. U organskom odnosu, u kojemu međusobno stoe članovi a ne dijelovi, svaki održava druge time što on ispunjava *svoju vlastitu sferu*; svakome je za *vlastito* sa-moodržavanje supstancijalna svrha i proizvod isto tako održanje *drugih članova*. Garancije za koje se pita, bilo za učvršćenje nasljednosti prijestolja, kneževske vlasti uopće, za pravdu, javnu slobodu itd., jesu osiguranja s poinoću *institucija*. Kao *subjektivne* garancije mogu se smatrati ljubav naroda, karakter, zakletve, vlast itd., ali čim se govori o *ustavu*, riječ je o objektivnim garancijama, institucijama, tj. o organski ukrštenim momentima, koji se međusobno uvjetuju. Tako su javna sloboda uopće i naslijedivanje prijestolja međusobne garancije i stoje u apsolutnoj vezi, jer je javna sloboda umni ustav, a naslijedivanje vladarske vlasti, kako je pokazano, moment koji leži u njegovu pojmu.

b) Upravna vlast

§ 287.

Od odluke različno je izvođenje i primjena kneževskih odluka, uopće produžavanje i održavanje u istom stanju onoga što je već odlučeno, opstajećih zakona, ustanova, zavoda za zajedničke svrhe i sl. Ovaj posao *supsumcije* uopće obuhvaća u sebi *upravna vlast*, pod kojom su isto tako obuhvaćene i *sudske i političke vlasti*, koje se neposredno odnose na ono posebno građanskog društva, te čine važećim opći interes u tim svrhama.

§ 288.

Zajednički posebni interesi koji pripadaju građanskom društvu, ležeći izvan po sebi i za sebe bitkujuće općenitosti sa-

me države (§ 256), imaju svoju upravu u korporacijama (§ 251) zajednica i ostalih zanimanja i staleža, te njihovih poglavarstva, starješina, upravitelja i tome slično. Ukoliko su ti poslovi, za koje se oni brinu, s jedne strane, *privatno vlasništvo i interes tih posebnih sfera*, pa se s te strane njihov autoritet osniva također na povjerenju njihovih staleških drugova i građanstva, a s druge strane moraju ti krugovi biti podređeni višim interesima države, utoliko će za popunjene tih mesta proizaći općenito prianje izbora tih interesenata i neke više potvrde tih određenja.

§ 289.

Pridržavati se općeg interesa države i pridržavati se onoga zakonskoga u tim posebnim pravima, te svoditi ih na ono, zahtjeva staranje s pomoću poslanika upravne vlasti, egzekutivnih državnih činovnika i viših savjetodavnih, utoliko kolegialno konstituiranih nadleštava, koja se sastaju u najvišim vrhovima, koji se dotiču monarha.

Kako je građansko društvo poprište individualnog privatnog interesa svih protiv svih, tako ovdje opstoji konflikt tog interesa sa zajedničkim posebnim poslovima, te konflikt ovih poslova zajedno s onim interesom protiv viših gledišta i naredaba države. Duh korporacije, koji se stvara u ovlaštenju posebnih sfera, prelazi u sebi samome ujedno u duh države time što mu je država sredstvo održavanja posebnih svrha. Ovo je tajna patriotizma građana ste strane što oni državu znaju kao svoju supstanciju, jer ona održava njihove posebne sfere, njihovo ovlaštenje i autoritet, kao i njihovo blagostanje. U duhu korporacije, budući da on neposredno sadržava ukorijenjenost posebnoga u opće, jest utoliko dubina i snaga države što ih ona ima u uvjerenju. Upravljanje poslovima korporacije s pomoću njihovih vlastitih predstojnika – budući da oni, doduše, poznaju i imaju pred sobom svoje vlastite interese i poslove, ali nepotpuni vezu udaljenijih uvjeta i opća gledišta – bit će često nevješto, osim što tome pridonose dalje okolnosti, npr. bliži privatni dodiri i ina jednakost pred-

stojnika onima koji treba da im budu podređeni, njihova raznovrsnija ovisnost itd. No ova vlastita sfera može se smatrati kao prepuštena momentu *formalne slobode*, gdje vlastito spoznavanje, zaključivanje i izvođenje, kao i male strasti i uobražavanja imaju svoje poprište da se pokažu – i to utoliko više ukoliko je za ono općenitije države manje važan sadržaj posla, koji se time kvariti, manje dobro, mučnije obavlja itd. te ukoliko mučno ili glupo staranje za takav tričav posao po sebi više stoji u direktnom odnosu prema zadovoljenju i mnjenju o sebi što se iz toga crpe.

§ 290.

U poslu upravljanja nalazi se istovremeno *podjela rada* (§ 198). Organizacija oblasti ima utoliko formalnu, ali tešku zadaću da se odozdo gdje je građanski život konkretan ovaj upravlja na konkretan način, ali da je taj posao podijeljen na svoje *abstraktne grane*, s kojima postupaju posebne oblasti kao različita središta, čija se djelotvornost prema dolje, kao i u najvišoj upravnoj vlasti, ponovo stapa u konkretan pregled.

Dodatak. Glavna tačka o kojoj se radi u upravnoj vlasti je podjela poslova: ona se tiče prijelaza od onog općenitog u ono posebno i pojedinačno a njene poslove treba razdvojiti na različite ogranke. Ali ono što je teško jest to da se oni prema gore i prema dolje ponovo spajaju. Jer, policijska i sudska vlast, na primjer, se doduše razilaze ali se ponovo susreću u nekom poslu. Izvještaj koji se ovdje primjenjuje često se sastoji u tome da se imenuje državni kancelar, predsjednik vlade, ministarski savjet, da bi se time pojednostavila vrhovna uprava. Ali time također sve će opet polaziti odozgo i od ministarske vlasti a poslovi će, kako se kaže, biti centralizirani. Sa ovim je povezana najveća lakoća, brzina, djelotvornost za ono šta se treba događati za opće državne interese. Ova uprava bila je uvedena u francuskoj revoluciji, razrađena u Napoleona i danas još postoji u Francuskoj. Tome nasuprot, Francuskoj nedostaju korporacije i komune, to znači krugovi u kojima se susreću posebni i opći interesi. U srednjem vijeku ovi su krugovi svakako dobili isuviše veliku

samostalnost, bili su države u državi i ponašali su se kruto kao za sebe postojeće korporacije; ali ako ovo i ne mora biti slučaj, ipak se može reći da u zajednicama leži jedinstvena snaga država. Ovdje vlada udara na opravdane interese koje mora respektirati i ukoliko administracija takvim interesima može biti samo korisna, ali ih mora i nadzirati, individua nalazi zaštitu ostvarenja svojih prava, pa se tako njen partikularni interes povezuje sa održanjem cjeline. Od izvjesnog vremena organizacija je uvek postavljana odozgo a ovo organiziranje je bilo glavno nastojanje, ali ono niže, ono masovno cjeline je manje ili više lako pušteno kao neorgansko; a ipak je od najveće važnosti da to postane organskim, jer samo tako je ono moć, vlast, inače je samo gomila, mnoštvo raspršenih atoma. Opravdana vlast postoji samo u organskom stanju posebnih sfera.

§ 291.

Poslovi su upravljanja *objektivne*, za sebe po svojoj supstanciji već odlučene prirode (§ 287), pa treba da se izvode i ozbiljuju s pomoću *individua*. Između poslova upravljanja i individua ne opstoji nikakva neposredna prirodna veza, individue stoga nisu odredene za njih prirodnom ličnošću i rođenjem. Kao njihovo određenje za te poslove objektivni je moment spoznaja i dokaz njihove sposobnosti – dokaz koji državi osigurava njenu potrebu i kao jedini uvjet ujedno svakom građaninu osigurava mogućnost da se posveti općem stanju.

§ 292.

Subjektivna strana, da se ova individua između više njih – kojih, budući da ovdje ono objektivno ne leži u genijalnosti (kao npr. u umjetnosti), nužno ima neodređeno više, među kojima davanje prvenstva nije ništa apsolutno određljivo – izabere i imenuje za neki položaj i opunomoći za vodenje jednog posla, ova veza individue i službe, kao dviju za sebe međusobno uvek slučajnih strana, pripada kneževskoj vlasti, kao i najsuverenijoj državnoj vlasti koja odlučuje.

§ 293.

Posebni poslovi države koje monarhija predaje oblastima sačinjavaju jedan dio *objektivne* strane suvereniteta, koji se nalazi u monarhu; njihova odredena razlika isto je tako dana prirodom stvari; pa kako je djelatnost oblasti ispunjavanje dužnosti, tako je njihov posao također pravo koje je uzeto iz slučajnosti.

§ 294.

Individua koja je suverenim aktom (§ 292) vezana uz jedan službeni poziv upućena je na svoje ispunjavanje dužnosti, ono supstancialno svog odnosa, kao na uvjet ove veze u kojoj individua *kao posljedicu* tog supstancialnog odnosa nalazi imovinu i osigurano zadovoljstvo svoje posebnosti (§ 264), te oslobođenje svojeg spoljašnjeg položaja i službene djelatnosti od ine subjektivne ovisnosti i utjecaja.

Država ne računa na samovoljna, proizvoljna djela (npr. pravosude što su ga vršili vitezi latalice), upravo zato što su proizvoljna i samovoljna, pridržavajući za sebe izvođenje djela po subjektivnim nazorima, isto kao i proizvoljno neizvršavanje i izvođenje subjektivnih svrha. Drugi ekstrem prema vitezu latalici bio bi u pogledu državne službe ekstrem *državnog sluge*, koji bi bio vezan uz svoju službu prosto po nuždi, bez istinske dužnosti i isto tako bez prava. – Državna služba zahtjeva, štaviše, žrtvovanje samostalnog i proizvoljnog zadovoljavanja subjektivnih svrha dajući upravo time pravo da se ono nade u djelu koji je primjereno dužnosti, ali samo u njemu. U tome leži s te strane povezanost općeg i posebnog interesa, koja sačinjava pojам i unutarnju čvrstoću države (§ 260). – Službenički odnos također nije nikakav *ugovorni* odnos (§ 75), premda opstoji dvostruka suglasnost i izvršavanje obiju strana. Službenik nije pozvan za neko pojedinačno izvršavanje službe kao opunomočnik, nego stavlja u ovaj odnos glavni interes svoje duhovne i posebne *egzistencije*. Isto

tako nije to po svom kvalitetu spoljašnja, samo posebna stvar koju bi on imao da izvršava i koja bi njemu bila povjerena, *vrijednost* je jedne takve stvari kao ono unutarnje različita od njene spoljašnjosti pa se još ne povređuje pri neizvršavanju stipuliranoga (§ 77). No ono što državni službenik treba da izvršava jest, onako kako je to neposredno, vrijednost po sebi i za sebe. Nepravo neizvršavanjem ili pozitivnom povredom (postupak koji je suprotan službi, a to su i jedno i drugo) stoga je povreda samog općeg sadržaja (uspor. § 95, negativno beskonačni sud), a stoga prijestup ili također zločinstvo. – Osiguranim zadovoljavanjem posebnih potreba otklonjena je spoljašnja nevolja, koja može izazvati da se sredstva za to potraže na račun službene djelatnosti i dužnosti. U općoj državnoj vlasti nalaze oni koji su opunomoćeni za njene poslove zaštitu spram druge subjektivne strane, spram privatnih strasti onih kojima se upravlja i čiji se privatni interes itd. naprotiv vrijeđa pridavanjem važnosti onome općemu.

§ 295.

Osiguranje države i upravljača spram zloupotrebe vlasti od strane oblasti i njihovih činovnika leži, s jedne strane, neposredno u njihovoј hijerarhiji i odgovornosti a, s druge strane, u ovlaštenju zajednica, korporacija, s pomoću kojih se sprečava miješanje subjektivne proizvoljnosti u vlast, koja je povjerena činovnicima, te s pomoću kojih se u pojedinačnom ponašanju nedovoljna kontrola odozgo dopunjava odozdo.

U ponašanju i obrazovanju činovnika nalazi se tačka gdje zakoni i odluke uprave dotiču pojedinačnost, dobivajući važenje u zbiljnosti. To je, dakle, mjesto od kojeg zavisi zadovoljstvo i povjerenje građana prema upravi, kao i izvršavanje ili slabljenje i sprečavanje njenih namjera s te strane da osjećaj i uvjerenje, vrstu i način izvođenja isto tako lako visoko cijene koliko i sam sadržaj onoga što treba da se izvede, sadržaj koji već za sebe može sadržavati teret. U neposrednosti i ličnosti tog doticaja leži da kon-

trola odozgo s te strane postiže nepotpunije svoju svrhu, koja također u zajedničkim interesu činovnika kao staleža koji se zbijaju protiv potčinjenih i protiv pretpostavljenih, može naći teškoće, čije otklanjanje – naročito kod uglavnom inače još nesavršenih institucija – zahtijeva i opravdava više miješanje suvereniteta (kao npr. Fridrika II u ozloglašenom slučaju Müllera Arnolda).

§ 296.

No da nestrastvenost, pravednost i blagost ponašanja postane *običajem*, stoji u vezi djelomice s direktno *običajnosnim** i *misaonim obrazovanjem*, koje s onim što uvježbavanje takozvanih znanja o predmetima te sfere – potrebna poslovna vježba, zbiljski rad itd. – ima u sebi mehaničkoga, održava ravnotežu; *veličina* je države glavni moment kojim se isto tako slabi važnost porodičnih i drugih privatnih veza, kao što i osveta, mržnja i druge takve strasti postaju nemoćnije i time tuplje; u bavljenju s velikim interesima, koji opstoje u velikoj državi, propadaju za sebe te subjektivne strane i stvara se navika općih interesa, nazora i poslova.

§ 297.

Članovi uprave i državni činovnici sačinjavaju glavni dio *srednjeg staleža*, kojemu pripada obrazovana inteligencija i pravna svijest mase jednog naroda. Da taj srednji stalež ne zauzme izolirani položaj neke aristokracije, i da obrazovanje i vještina ne postanu sredstvom proizvoljnosti i gospodstva, postiže se institucijom suvereniteta odozgo prema dolje i pravima korporacije odozdo prema gore.

Tako se nekad pravosuđe, čiji je objekt vlastiti interes svih individua, pretvorilo u instrument dobitka i gos-

* U originalu... *Sitt... hängt mit der...sittlichen*. Ovdje je također vidljivo zašto sam »sittlich« prevodio kao *običajnosno*, a ne, kako je kod nas uobičajeno, *čudoredno*, ili čak, što je suprotno Hegelovu shvaćanju tog pojma a prema tome i neispravno, *moralno*. – Bilj. prev.

podarenja time što se poznavanje prava sakrilo u učenost i strani jezik, a poznavanje pravnog postupka u zamršeni formalizam.

Dodatak. U srednjem staležu kojemu pripadaju državni službenici, jest svijest države i istaknuto obrazovanje. Stoga on čini i njen temeljni stub u odnosu na pravičnost i inteligenciju. Država u kojoj ne postoji srednji stalež, stoga još ne стоји ni na kakvom visokom stupnju. Tako je, na primjer, u Rusiji koja ima jednu robovsku masu i drugu koja vlada. Jedan od glavnih interesa države jest da se obrazuje ovaj srednji stalež, ali ovo se može dogoditi samo u organizaciji koja je onakva kakvu smo je vidjeli, naime pomoću ovlaštenja posebnih krugova koji su relativno nezavisni, i kroz jedan svijet službenika čija se samovolja lomi na onima koji su ovlašteni na taj način. Djelovanje prema općem pravu i navika ovog djelovanja je posljedica suprotnosti koju obrazuju za sebe samostalni krugovi.

c) Zakonodavna vlast

§ 298.

Zakonodavna vlast tiče se zakonâ kao takvih ukoliko potrebju dalje određivanje, te unutarnjih poslova koji su po svom sadržaju posve općeniti. Ova je vlast sama dio ustava, koji joj je prepostavljen, a utoliko po sebi i za sebe leži izvan njenog direktnog određivanja, ali se dalje razvija u usavršavanju zakona i u progresivnom karakteru općih upravnih poslova.

Dodatak. Ustav mora po sebi i za sebe biti na čvrstom tlu na kojemu stoji zakonodavna vlast i on stoga ne mora biti tek sačinjen. Ustav dakle *jest*, ali on isto tako bitno *postaje*, to znači, on napreduje u obrazovanju. Ovo napredovanje jedno je mijenjanje koje je neupadljivo i nema formu promjene. Kad je, na primjer, imovina kneževa i njihovih porodica u Njemačkoj najprije bila privatno dobro i kada se, pak, bez borbe i otpora pretvorila u državno dobro, to znači u državnu imovinu, to je došlo otuda što su kneževi osjetili potrebu *nadjeljivosti* dobara i što su

zahtijevali garanciju za nju od pokrajina i pokrajinskih skupština i tako je upleli u način postojanja imovine nad kojom sad više nisu imali dispoziciju. Na sličan način je ranije car bio sudac i lutao je carstvom izričuti pravo. Kroz puko prividno napredovanje obrazovanja postalo je krajnje nužno da car sve više i više ovu sudačku službu prepusta drugima, pa se tako napravio prelaz sudske vlasti od osobe kneza na kolegije. Tako je, dakle, daje obrazovanje nekog stanja prividno mirno i neprijetno. Nakon dugog vremena ustav na ovaj način dolazi do jednog posve drugog stanja nego ranije.

§ 299.

Ovi se predmeti u pogledu individue određuju pobliže s dvije strane: α) kakvu korist one imaju s pomoću države i što imaju da uživaju i β) što one njoj treba da čine. Pod onim su obuhvaćeni privatopravni zakoni uopće, prava zajednicâ i korporacija i sasvim općenite ustanove, te indirektno (§ 298) cjelina ustava. No ono što treba da se čini može se samo time što se to reducira na *novac* kao egzistentnu opću *vrijednost* stvari i djela, odrediti na pravedan način i ujedno tako da *posebni* poslovi i službe koje može da izvrši pojedinac idu posredovanjem njegove proizvoljnosti.

Što je predmet općeg zakonodavstva i što treba da bude prepušteno određenju administrativnih oblasti i reguliranju uprave uopće, dade se, doduše, općenito tako razlikovati da u prvo pripada samo ono što je po sadržaju posve općenito, zakonska određenja, a u drugo posebnost, te vrsta i način *egzekucije*. No to razlikovanje nije potpuno određeno već zbog toga što zakon, da bi bio zakon a ne puka zapovijest uopće (kao: »ne ubij«, uspor. s bilj. k § 140, s. 131. itd.), mora u sebi biti *određen*; ali što je on određeniji, utoliko se njegov sadržaj više približava sposobnosti da se takav kakav jest izvrši. Međutim, određenje koje bi išlo tako daleko ujedno bi zakonima dalo empirijsku stranu koja bi u zbiljskom izvršavanju morala biti podvrgnuta promjenama, što bi naškodilo karakteru zakona. U samom organskom jedinstvu državnih vlasti leži da je to

jedan duh koji utvrđuje ono opće, te da ga on dovodi i izvodi do njegove određene zbiljnosti. – U državi prije svega može udariti u oči da od mnogih vještina, dobara, djeplatnosti, talenata i beskonačno raznolikih živih *moći*, koje u njima leže i koje su ujedno povezane s uvjerenjem, država ne zahtijeva neko direktno izvršavanje, nego traži za sebe samo *jednu moć*, onu što se javlja kao *novac*. – *Djela* koja se odnose na obranu države od neprijatelja pripadaju tek dužnosti idućeg odjeljka. No uistinu novac nije *posebna moć* pored drugih, nego je on njihova općenitost, ukoliko one sebe proizvode u spoljašnjost opstanka, u kojoj se mogu shvatiti kao *stvar*. Samo na ovom najspoljašnjem vrhuncu moguća je *kvantitativna određenost* i time pravednost i jednakost *djelâ*. – *Platon* daje u svojoj Državi da starješine dodjeljuju individue posebnim staležima i da im određuju njihove *posebne poslove* (uspor. § 185. bilj.); u feudalnoj monarhiji morali su vazali isto tako izvršavati neodređene službe, ali takoder u njihovoј *posebnosti*, npr. sudsko zvanje itd.: radovi na Orijentu, u Egiptu za ogromne arhitekture itd. isto su tako *posebnog kvaliteta* itd. Tim odnosima nedostaje princip *subjektivne slobode* da je stacionalno činjenje individue, koja je u takvim poslovima, po svom sadržaju, ionako posebnost, posredovano njenom *posebnom voljom*; – pravo koje je moguće samo s pomoću zahtjeva izvršavanja u obliku opće vrijednosti i koje je osnov što je prouzrokovao taj preobražaj.

Dodatak. Dvije strane ustava odnose se na prava i poslove individua. Što se tiče poslova, oni se gotovo svi reduciraju na novac. Vojna dužnost sada je gotovo jedini lični posao. U ranijim vremenima ono konkretno individuâ daleko više se uzimalo u obzir a one su pozivane na rad prema njihovoј umješnosti. Kod nas država *kupuje* ono što joj treba a ovo se najprije može pojaviti kao apstraktno, mrtvo i bezdušno, pa može izgledati kao da bi država pala budući da se zadovoljava apstraktnim poslovima. Ali u principu nove države leži to da je sve što individua čini, posredovano njenom voljom. Ali pravednost jednakosti može daleko bolje biti ostvarena novcem. Onaj ko je talentiran bio bi inače više oporezovan nego onaj ko talenta nema, kada bi se radilo u konkretnoj sposobnosti. Sada je, pak, upravo

time na vidjelo stavljen respekt pred subjektivnom slobodom da se nekoga može uzeti u onome u čemu on može biti uzet.

§ 300.

U zakonodavnoj su vlasti kao totalitetu prije svega djelotvorna dva druga momenta: *monarhijski*, kao onaj kojemu pripada najviša odluka – *upravna vlast* kao savjetodavni moment, s konkretnim poznavanjem i pregledom cjeline u njenim mnogosstrukim stranama i zbiljskim načelima, koja su se u tome ustalila, kao i s poznavanjem potreba poglavito državne vlasti, – konačno *staleški element*.

Dodatak. Pogrešnim shvatanjima države pripada i to da se član vlade, kao što čini konstituirajuća skupština, želi isključiti od zakonodavnih tijela. U Engleskoj ministri moraju biti članovi parlamenta a ovo je ispravno utoliko što članovi vlade trebaju stajati u vezi a ne u suprotnosti sa zakonodavnom vlašću. Predstava takozvane nezavisnosti vlasti u sebi nosi temeljnu zabludu nezavisne vlasti ipak trebaju ograničavati jedna drugu. Ali kroz ovu nezavisnost ukida se jedinstvo države, koje treba zahtijevati prije svega.

§ 301.

Staleškom je elementu određenje da opća stvar ne samo *posebi* nego i *za sebe*, tj. da u njoj dođe do egzistencije moment *fornalne slobode*, javna svijest kao *empirijska općenitost* nazora i misli mnogih.

Izraz: *mnogi* oīpołłoi označuje empirijsku općenitost ispravnije nego onaj uobičajeni: *svi*. Jer ako će se reći da se po sebi razumije kako se prije svega pod tim *svi*, u najmanju ruku, nije mislilo na djecu, žene itd., onda se time još više po sebi razumije da nije trebalo upotrebljavati sasvim određen izraz: *svi*, gdje je riječ još o nečemu sasvim neodređenome. – Uopće kruži tako neizrecivo mnogo

neispravnih i krivih predstava i izreka o narodu, ustavu i staležima da bi bila uzaludna muka htjeti ih prikazati, raspraviti i ispraviti. Predstava koju prosta svijest prije svega obično ima pred sobom o nužnosti ili korisnosti konkurenčije staleža otprilike je prvenstveno ta da bi poslanici iz naroda, ili čak narod, *najbolje morali razumjeti* ono što njemu najbolje služi, i da on nesumnjivo ima najbolju volju za to najbolje. Što se tiče prvoga, to je mnogo više slučaj da riječ narod, ukoliko se njome označuje poseban dio članova jedne države, izražava dio koji ne zna što hoće. Znati što se hoće, te, još više, što hoće po sebi i za sebe bitkujuća volja, um, jest plod dublike spoznaje i uvida, što upravo nije stvar naroda. – Jamstvo, koje u staležima leži za ono opće najbolje i za javnu slobodu, ne nalazi se, kad se malo razmisli, u njegovu posebnom uvidu – jer najviši državni činovnici imaju nužno dublji i sveobuhvatniji uvid u prirodu ustanova i potreba države, kao i veću vještinsku i naviku za te poslove, pa mogu bez staleža činiti ono najbolje, kao što također na staleškim skupštinama neprestano moraju činiti najbolje – nego ono leži djelomice, dakako, u nekom dodatku uvida poslanika, poglavito u djelovanju činovnika koji stoje podalje od nadzora viših mjeseta i naročito u prijekim i specijalnim potrebama i oskudicama što ih imaju pred sobom u konkretnom zoru, a djelomice da se u onom djelovanju što ga dovodi sa sobom cenzura mnogih, i to javna cenzura koju treba očekivati, već unaprijed upotrijebi najbolji uvid u poslove i planove, koje treba predočiti pa da se urede u skladu samo s najčistijim motivima – prinuda, koja je isto tako djelotvorna za same članove staleža. No što se tiče posebno *dobre volje* staleža za ono opće dobro, već je gore (§ 272, primjed.) primjećeno da pripada nazoru ološa, stajalištu onoga negativnoga uopće, da se kod uprave pretpostavlja zla ili manje dobra volja; – pretpostavka koja bi ponajprije, ako bi trebalo da se na nju odgovori u istom obliku, imala za posljedicu rekriminaciju da su staleži, budući da proizlaze iz pojedinačnosti, privatnog stajališta i posebnih interesa, skloni da upotrijebi svoju djelatnost za te interese na štetu općih interesa, jer su, naprotiv, drugi momenti državne vlasti već za sebe postavljeni na stajalište države i posvećeni općoj

svrsi. Što se, prema tome, uopće tiče *garancije* koja naročito treba da leži u staležima, i svaka druga državna institucija dijeli to s njima da bude garancija javne dobrobiti i umne slobode, a među njima opстоje insititucije kao što su suverenitet monarhov, naslijednost prijestolja, sudske upravštvo itd., u kojima ta garancija leži još u mnogo jačem stupnju. Osebujno pojmovno određenje staleža valja stoga tražiti u tome što u njima subjektivni moment opće slobode, vlastiti uvid i vlastita volja sfere, koja je u ovom prikazu nazvana građanskim društvom, počinje *egzistirati u odnosu prema državi*. Da je ovaj moment određenje ideje razvijene do totaliteta, ova unutarnja nužnost, koja se ne smije zamijeniti sa spoljašnjom nužnošću i korisnošću, sledi, kao svuda, iz filozofskog gledišta.

Dodatak. Položaj uprave prema staležima ne treba biti bitno neprijateljski, a vjera u nužnost ovog neprijateljskog odnosa tužna je zabluda. Uprava nije nikakva partija kojoj je suprostavljena druga, tako da bi obje trebale mnogo izgubiti i iscrpititi se, a ako neka država dođe u jedno takvo stanje onda je to nesreća i ne može se računati kao zdravlje. Nadalje, poreze koje odobravaju staleži ne treba smatrati poklonom koji se daje državi, nego oni se odobravaju kao ono najbolje samih onih koji daju pristanak. Ono šta sačinjava osebujni značaj staleža jeste da država time stupa u subjektivnu svijest naroda i da počinje sudjelovati u njoj.

§ 302.

Promatrani kao *posredni organ*, staleži stoje, s jedne strane, između uprave uopće i, s druge strane, naroda razlučenoga u posebne sfere i individue. Njihovo određenje zahtijeva od njih isto tako *smisao i uvjerenje države i uprave*, kao i *interesa posebnih krugova i pojedinaca*. Taj položaj ima ujedno značenje posredništva, koje je zajedničko sa organiziranim upravnom vlasti, da se ni kneževska vlast ne pojavi izolirana i time kao purka vladarska moć i proizvoljnost, niti da se izoliraju posebni interesi zajednica, korporacija i individua, ili još više, da pojedinci ne bi došli do toga da predstavljaju *mnoštvo i gomilu*, a time

do neorganskog mnjenja i htijenja i puke masovne vlasti protiv organske države.

Najvažnijim logičkim uvidima pripada da jedan određeni moment koji, stojeći u suprotnosti, ima položaj ekstrema prestaje to biti time što je on ujedno *sredina pa je organski moment*. Kod predmeta koji se ovdje promatra utoliko je važnije da se istakne ova strana, jer najčešće, ali najopasnijim predrasudama pripada da se stalež predstavlju s gledišta *suprotnosti* spram vlade, kao da bi to bio njihov bitni položaj. Organski, tj. primljen u totalitet, staleški se element pokazuje samo s pomoću funkcije posredovanja. Time je sama suprotnost snižena na privid. Kad se ona ne bi, ukoliko se pojavljuje, ticala samo površine, nego kad bi zbiljski bila supstancialna suprotnost, tada bi država počela propadati. Znak da protivurječe nije ove vrste, proizlazi po prirodi stvari na taj način ako se njegovi predmeti ne tiču bitnih elemenata državnog organizma, nego specijalnih i sporednjih stvari, a strast, koja se ipak vezuje uz taj sadržaj, postaje strančarstvom zbog prostog subjektivnog interesa, možda zbog viših državnih položaja.

Dodatak. Ustav je bitno sistem posredovanja. U despotskim državama gdje postoje samo kneževi i narod, narod djeluje, ako djeluje, kao razaranjača masa protiv organizacije. Ali nastupajući organski, gomila svoje interesne prožima na način koji je primjeren pravu i poretku. Ako, naprotiv, ovo sredstvo ne postoji, onda će ono sebe – iskazivanje mase uvijek biti divlje. U despotskim državama despot stoga poštuje narod, a njegov bijes pogoda uvijek samo okolinu. U njoj narod također plaća samo male dažbine koje se u jednoj ustavnoj državi daju vlastitom svješću naroda. Ni u jednoj zemlji se ne plaćaju tolike dažbine kao upravo u Engleskoj.

§ 303.

Općem staležu, koji se pobliže daje na službu upravljanja, neposredno je određenje da ono opće ima za svrhu svoje bitne

djelatnosti; u staleškom elementu zakonodavne vlasti dolazi *pri-vatni stalež do političkog značenja* i djelotvornosti. On se stoga pri tome ne može pojaviti ni kao puka nerazlučena masa niti kao mnoštvo razriješeno o njegove atome, nego kao ono što on već jest, naime *stalež* koji je različit s obzirom na supstancialni odnos i koji se osniva na posebnim potrebama i radu kojim se one namiruju (201 i dalje). Samo se tako u tom pogledu istinski vezuje ono u državi zbiljsko *posebno* uz opće.

To se ne slaže s jednom drugom uobičajenom predstavom da bi se privatni stalež, budući da se u zakonodavnoj vlasti uzdiže do učešća u općoj stvari, morao kod toga pojaviti u obliku *pojedinaca*, bilo to da biraju zamjenike za tu funkciju, bilo da čak svaki treba da kod toga dade jedan glas. Ovaj atomistički, apstraktni nazor nestaje već u porodici, kao i građanskom društvu, gdje se pojedinac pojavljuje samo kao član nečega općega. A država je bitno organizacija takvih članova koji su *za sebe krugovi*, i u njoj ne treba nijedan momenat da se pokaže kao neorgansko mnoštvo. *Mnogi* kao pojedinci, što se rado razumijeva pod narodom, jesu dakako neki *skup*, ali samo kao *mnoštvo* – neoblikovana masa, čije bi gibanje i djelanje upravo time bilo samo elementarno, bezumno, divlje i strašno. Čim se u pogledu ustava još čuje kako on govori o *narodu*, toj neorganskoj cjelokupnosti, može se već unaprijed znati da se mogu očekivati samo općenitosti i krive deklamacije. – Predstava koja u onim krugovima već opstojeće zajednice – gdje one stupaju u ono političko, tj. na stajalište *najviše konkretnе općenitosti* – opet razrješuje u mnoštvo individua upravo time rastavlja međusobno građanski i politički život, pa stavlja ovaj, tako reći, u zrak, jer bi njegova baza bila samo apstraktna pojedinačnost proizvoljnosti i mnjenja, dakle ono slučajno, a ne jedan po sebi i za sebe čvrsti i opravdani temelj. – Premda su u predstavama takozvanih teorija *staleži gradanskog društva* uopće i *staleži** u političkom značenju dalje razdvojeni, jezik je ipak još zadržao to sjedinjenje, koje je prije i onako opstojalo.

* Misle se staleži i skupština. – Bilj. prev.

§ 304.

Razliku staleža, koja opстоји већ у предањним сферама, садрžava политичко-staleški елемент уједно у свом властитом одређењу. Нјегов испрва апстрактни положај, наиме положај екстрема empirijske općenitosti spram kneževskog ili monarhijskog principa uopće – у којему** једно лежи mogućnost suglasnosti, а према томе исто тако mogućnost neprijateljskog suprotstavljanja – тај апстрактни положај постаје само на тај начин умним односом (zaključkom, usporedи бил. уз § 302) што његово posredništvo почиње да egzistira. Како са стране kneževske власти управна власт (§ 300) већ има то одређење, тако мора također са стране staleža један нђихов момент бити окренут према одређењу да битно egzistira као момент средине.

§ 305.

Jedan od staleža грађanskог друштва садрžава принцип који је за себе подобан да се конституира у тај политички однос, наиме у stalež природне обичајности, чија је база породични живот, и с обзиром на subzistenciju, земљишни посјед, те тако с овим zajedničко, с обзиром на његову посебност, htijenje, које на себи почиња, и природно одређење, које у себи садрžава kneževski елемент.

§ 306.

Za политички положај и значење он се поближе конституира уколико је његова имовина исто тако не зависна од државне имовине као и од нesigurnosti заната, од поžude за добитком и промjenljivosti посједа уопće – како од blagonaklonosti управне моћи тако и од blagonaklonosti gomile, па čak уколико је и против властите proizvoljnosti utvrđена time da za to određenje pozvani članovi tog staleža nemaju pravo drugih грађана, дјелом

** Tj. u апстрактном положају. – Bilj. red.

da slobodno disponiraju cijelim svojim власништвом, дјелом да ga po jednakosti ljubavi prema djeci znadu kao prijelazno na njih; – имовина постаје тако neotudivo, majoratom opterećeno наслједно добро.

Dodatak. Ovaj stalež има htijenje које постоји више за себе. У цijelosti se stalež posjednika dobara razlikuje na njegov образовани dio i na seljački stalež. Uz то, objema staležima je suprotstavljen stalež заната као описан од потребе и upućen на њу, и опći stalež као bitno описан од државе. Sigurnost i čvrstina ovog staleža може бити још увећана institucijom majorata која је, pak, поželjna само у политичком pogledу jer је с time за политичку svrhu povezana jedna žrtva, да bi prvorodenи могao nezavisno да живи. Utемељење majorata лежи у tome да држава не треба да računa само на puku mogućnost uvjerenja nego na nešto što je nužno. Uvjerenje sada svakako nije povezano sa imovinom ali relativno nužna povezanost je u tome da onaj ко има samostalnu imovinu nije ograničen vanjskim okolnostima i tako može nastupati neometano i raditi за државу. Ondje gdje u tome nedostaju političke institucije, ustanovljavanje i potpomaganje majorata nije ništa drugo nego lanac који је стављен slobodi privatnog prava којој мора приступити или политички smisao ili koja ide ususret svom poništenju.

§ 307.

Pravo ovog dijela supstancialnog staleža на тај je начин, doduše, с једне стране utemeljeno на природном principu porodice, ali ovaj je уједно teškim žrtvama preokrenut за političku svrhu, чиме је ovaj stalež bitno upućen на djelatnost за ту svrhu, i zbog тога također, bez slučajnosti nekog izbora, rođenjem pozvan i ovlašten за то. Time on има čvrsti supstancialni положај измеđu subjektivne proizvoljnosti ili slučajnosti обају ekstrema, и како он (види предањни §) у себи nosi usporedbu momenta kneževske власти, tako, uostalom, s другим ekstremom također dijeli iste потребе и иста права, te tako постаје уједно oslonac prijestolja i društva.

§ 308.

U drugom dijelu staleškog elementa pripada *pokretna strana građanskog društva*, koja može, spoljašnje zbog mnoštva njegovih članova, ali bitno zbog prirode njihova određenja i zaposlenja, nastupiti s amo s pomoću *poslanika*. Ukoliko su ovi opunomoćeni od građanskog društva, neposredno je jasno da građansko društvo to čini *kao ono što ono jest* – dakle ne kao atomistički raščlanjeno na pojedince, koji se ne okupljaju bez daljeg održanja na jedan čas samo za neki pojedinačni i privremeni akt, nego kao raščlanjeno u svoje ionako konstituirane zadruge, općine i korporacije, koje na taj način dobivaju političku vezu. U njihovu ovlaštenju za takvo izaslanstvo, koje saziva kneževska vlast, kao i u ovlaštenju prvog staleža da se pojavi (§ 307), nalazi egzistencija staleža i njihove skupštine konstituiranu, osebujnu garanciju.

Da svaki pojedini treba da učestvuje u vijećanju i rješavanju u općim poslovima države, jer su oni svi članovi države, a njeni su poslovi poslovi *svih*, u kojima oni imaju pravo da budu sa svojim znanjem i voljom – ta predstava, koja je *demokratski element bez ikakvog umnog oblika htjela postaviti u državni organizam*, koji je to samo s pomoću takvog oblika, tako je bliska zato što ona ostaje pri *apstraktnom* određenju da se bude član države, a površno mišljenje drži se apstrakcije. Umno promatranje, svijest ideje, jest *konkretno*, pa se utolikо poklapa s istinskim *praktičkim* smisлом, koji sam nije ništa drugo nego umni smisao, smisao ideje – ali koji ipak ne valja zamjeniti pukom poslovnom rutinom i horizontom neke ograničene sfere. Konkretna je država u svoje posebne krugove raščlanjena cjelina; član države jest član jednog takvog staleža; samo u tom svom objektivnom određenju može on u državi doći u obzir. Njegovo opće određenje uopće sadržava dvostruki moment, da bude *privatna osoba*, te, kao onaj koji misli, da bude isto tako svijest i htijenje onoga općega; ova svijest i htijenje, međutim, samo tada nisu prazni, nego *ispunjeni* i zbiljski živi ako su ispunjeni posebnošću – a ova je posebni stalež i određenje; ili: individua jest rod, ali ona ima svoju *imenentnu opću zbiljnost*.

kao *najblži rod*. – Svoje zbiljsko i živo određenje za ono opće postiže ona otuda ponajprije u svojoj sferi korporacije, općine itd. (§ 251), pri čemu joj je ostalo otvoreno da svojom vještinom stupi u svaku korporaciju za koju se opusobi, pod što spada takoder i opća stalež. Druga pretpostavka, koja leži u predstavi da *svi* treba da učestvuju u državnim poslovima, pretpostavka da se, naime, *svi razumiju u te poslove*, jest isto tako neslana kao što se ona, bez obzira na to, često može čuti. No u javnom je mnjenju (vidi § 316) svakome otvoren put da ispolji i traži pravo za svoje subjektivno mišljenje o općem.

§ 309.

Budući da se izaslanstvo šalje za savjetovanje i rješavanje o *općim poslovima*, smisao mu je da se, s pomoću povjerenja, odrede za nj takve individue koje se bolje razumiju u te poslove nego poslanici, kao i to da ne traže pravo za posebni interes jedne općine, korporacije, protiv općeg interesa, nego uglavnom za ovaj potonji. Stoga nije njihov odnos da budu mandatari koji su opunomoćeni ili koji prenose instrukcije, utolikо manje ukoliko je određenje zbora da bude živa skupština, koja se međusobno obavještava i uvjerava, te zajednički savjetuje.

Dodatak. Ako se uvodi reprezentacija onda u tome leži to da se pristajanje ne treba dogoditi preko svih nego preko opunomoćenika, jer pojedinac više ne konkurira kao beskonačna osoba. Reprezentacija se temelji na povjerenju; ali povjerenje je nešto drugo nego kad ja kao ovaj dajem svoj glas. Majoritet glasova je isto tako protivan načelu da u onom šta me mora obvezivati, ja kao ovaj trebam biti prisutan. Povjerenje prema nekom čovjeku imamo tako što se njegov uvid smatra takvim da on sa mojom stvari postupa kao sa svojom stvari po svom najboljem znanju i savjesti. Princip pojedinačne subjektivne volje, dakle, otpada, jer se povjerenje tiče stvari, načela nekog čovjeka, njegovog ponašanja, njegovog djelovanja njegovog konkretnog smisla uopće. Zato se radi o tome da onaj ko stupa u staleški element, ima jedan karakter, jedan uvid i jednu volju koja odgo-

vara njegovoj zadaći da bude pozvan općim poslovima. Ne radi se, naime, o tome da individua dolazi do riječi kao apstraktno pojedinačna, nego da se njeni interesi učine važećim u jednoj skupštini u kojoj se razmatra ono općenito. Da bi izaslanik ovo ispunio i prenio, potrebna je garancija birača.

§ 310.

Garancija svojstava i uvjerenja, koja odgovaraju toj svrsi – jer nezavisna imovina zahtijeva svoje pravo već u prvom dijelu staležā – pokazuje se kod drugog dijela, koji proizlazi iz pokretnog i promjenljivog elementa građanskog društva, naročito po *zbiljskom* vodenju poslova u poglavarskim ili državnim službama stečenom i *djelom* potvrđenom uvjerenju, vještini i poznavanju ustanovā i interesā države te time obrazovanom i iskušanom *poglavarskom razumijevanju i razumijevanju države*.

Subjektivno mnjenje po sebi lako nalazi zahtjev takve garancije ako je, s obzirom na takozvana narod, učinjen nepotrebnim, štaviše, možda čak utvrdljivim. No država ima kao svoje određenje ono što je objektivno, a ne subjektivno mnjenje i njegovo samopovjerenje; individue mogu za nju biti samo ono što je kod njih objektivno spoznatiivo i iskušano, a ona kod ovog dijela staleškog elementa utoliko više treba da pazi ukoliko ovaj ima svoj korijen u interesima i poslovima koji su upravljeni na ono posebno, gdje slučajnost, promjenljivost i proizvoljnost imaju svoje pravo da se pokažu. – Spoljašnji uvjet, izvjesna imovina, pojavljuje se, uzeta prosti za sebe, kao jednostrani ekstrem spoljašnjosti spram drugoga, isto tako jednostrano ga samo subjektivnog povjerenja i mnjenja birača. Jedan, kao i drugi sačinjava u svojoj apstrakciji kontrast spram konkretnih svojstava, koja su potrebna za savjetovanje o državnim poslovima i koja su sadržana u određenjima što su naznačena u § 302. – Iznako je pri izboru za poglavarske i druge službe zadugā i općinā svojstvo imovine već sfera gdje je ona mogla izvršiti svoje djelovanje, naro-

čito ako se neki od tih poslova vrše besplatno, a direktno s obzirom na staleški posao ako članovi ne primaju plaću.

§ 311.

Izaslanstvu koje polazi od građanskog društva nadalje je smisao da poslanici poznaju njegove potrebe, teškoće, posebne interese i da njima samima pripadaju. Budući da ono po prirodi građanskog društva polazi od njegovih različitih korporacija (§ 308), a jednostavni način ovog toka nije smetan apstrakcijama i atomističkim predstavama, izaslanstvo ispunjava neposredno ono gledište, a biranje je ili uopće nešto suvišno, ili se reducira na neznatnu igru mnjenja i proizvoljnosti.

Sam po sebi pokazuje interes da se među poslanicima nalaze individue za svaku posebnu veliku granu društva, npr. za trgovinu, za tvornice itd., koje ju temeljito poznaju pa joj sami pripadaju; – u predstavi praznog neordenog biranja prepuštena je ta važna okolnost samo slučajnosti. Svaka takva grana ima, međutim, spram druge isto pravo da bude reprezentirana. Ako se poslanici smatraju kao reprezentanti, onda to ima organski umni smisao samo u tom slučaju ako nisu *reprezentanti pojedinaca*, nego mnoštva, *reprezentanti* jedne od bitnih sfera društva, reprezentanti njegovih velikih interesa. Time reprezentiranje također nema više to značenje da jedan bude *na mjestu nekoga drugoga*, nego je sam interes u svom reprezentantu *zaista prisutan*, kao što je reprezentant tu za svoj vlastiti objektivni element. – O biranju s pomoću mnogo pojedinaca može se još primijetiti da nužno, naročito u velikim državama, nastupa *ravnodušnost* spram davanja svog glasa, koji u mnoštву ima neznatan učinak, pa se oni koji imaju pravo glasa, ma kako im veličali i visoko pripisivali to pravo, ne pojavljuju na glasanju – tako da iz takve institucije, naprotiv, slijedi suprotnost njenog određenja, a izbor pada u vlast malobrojnih, jedne stranke, dakle posebnog, slučajnog interesa, koji je upravo trebalo neutralizirati.

§ 312.

Od dvije strane koje su sadržane u staleškom elementu (§§ 305, 308) iznosi svaka na vijećanje posebnu modifikaciju, a kako osim toga jedan moment ima osebujnu funkciju posredovanja unutar tih sfera, i to između onih koje egzistiraju, to za taj moment proizlazi i odvojena egzistencija, staleška se skupština tako dijeli u *dve komore*.

§ 313.

Tim razdvajanjem ne samo da zrelost odluke s pomoću većine *instancija* postaje sigurnija pa se odstranjuje slučajnost raspoloženja momenta, kao slučajnost koja može da primi odluku većinom broja glasova, nego staleški element naročito manje dolazi u priliku da stoji direktno nasuprot upravi, ili u slučaju da se posrednički moment također nalazi na strani drugog staleža, važnost se njegova nazora utoliko pojačava ukoliko se pojavljuje kao nestранаčiji, a suprotnost tog staleža kao neutralizirana.

§ 314.

Budući da institucija staleža nije određenje da se s pomoću nje o poslu države *po sebi* najbolje posavjetuje i zaključuje s koje strane oni sačinjavaju samo neki priraštaj (§ 301), nego kako se njihovo različno određenje sastoji u tome da u njihovu suznanju, suradnji i suodlučivanju o općim poslovima, s obzirom na članove gradanskog društva koji ne učestvuju u upravi, postigne svoje pravo moment formalne slobode, zato prije svega moment *općeg* znanja dobiva svoje proširenje *javnošću* staleških raspravljanja.

§ 315.

Otvaranje te prilike za upoznavanje ima tu općenitiju stranu da *javno mnenje* tako tek dolazi do *istinskih misli* i do uvida u stanje i pojam države i njezine poslove, a tek na taj način do *sposobnosti da o tome razumnije sudi*; zatim da također upozna i poštuje poslove, talente, vrline i okretnost državnih oblasti i činovnika. Kao što ti talenti u takvoj javnosti dobivaju snažnu priliku za razvoj i poprište visoke časti, tako je ona opet lijek spram uobraženosti pojedinaca i gomile, te sredstvo obrazovanja za njih, i to jedno od najznačajnijih.

Dodatak. Javnost staleških skupština jedan je veliki pozorišni prizor koji izvrsno obrazuje građane a narod u njemu najčešće upoznaje ono istinito svojih interesa. U pravilu vlada prestatava da svi već znaju šta bi bilo dobro za državu i da to u staleškoj skupštini samo dolazi do riječi, ali se uistinu događa upravo suprotno: tek tu se razvijaju vrline, talenti, spremnosti, koje treba da služe kao obrasci. Takve skupštine su svakako opterećujuće za ministre koji sami moraju biti spremni na vic i obdareni rječitošću da bi predusreli napade koji su ovdje usmjereni protiv njih; ali javnost je ipak najveće sredstvo obrazovanja za državne interese uopće. U jednom narodu gdje se ovo zbiva, pokazuje se jedna posve drugačija životnost u odnosu na državu u kojoj nema staleške skupštine ili koja nije javna. Tek upoznavanjem svakog od njihovih koraka, skupštine su povezane sa onom širinom *javnoga* mnenja, pa se pokazuje da je ono što neko kod kuće sa svojom ženom ili priateljima uobražava, nešto drugačije od onoga šta se događa u velikoj skupštini gdje jedna visprenost proždire drugu.

§ 316.

Formalno, subjektivna sloboda da pojedinci kao takvi imaju i ispoljavaju svoje *vlastite* sudove, mnenja i savjete o općim poslovima javlja se u zajedništvu, koje se zove *javno mnenje*. Ono po sebi i za sebe opće, *supstancialno i istinito* vezano je u tome sa svojom suprotnošću, onim za sebe *osebujnim i po-*

sebnim mnjenja mnogih; taje egzistencija stoga opstojeće protiv ječe sebi samoj, spoznavanje kao *pojava*: bitnost isto tako neposredno kao i nebitnost.

Dodatak. Javno mnjenje je neorganski način kako se ono što misli i hoće jedan narod, može spoznati. Ono što se zbilja čini važećim u državi, svakako se mora postići na organski način, a ovo je slučaj u ustavu. Ali u svim vremenima javno mnjenje je bila velika moć a to je posebno u našem vremenu u kojemu princip subjektivne slobode ima ovu važnost i značaj. Ono šta sada treba da važi više ne važi pomoću sile, manje kroz naviku i običaje, ali svakako kroz uvid i razloge.

§ 317.

Javno mnjenje sadržava stoga u sebi vječne supstancialne principe pravednosti, istinski sadržaj i rezultat čitavog ustava, zakonodavstva i općeg stanja uopće, u obliku *zdravog ljudskog razuma*, kao običajnosne osnove koja prolazi kroz sve u liku predrasuda, kao što sadržava i istinske potrebe i ispravne tendencije zbiljnosti. – Jedno kao što ovo unutrašnje stupa u svijest, dolazeći do predstave u općim stavovima, djelomice za sebe, djelomice u svrhu konkretnog rezoniranja o dogadajima, propisima i odnosima države, te o osjećanim potrebama, tako nastupa čitava slučajnost mnjenja, njegovo neznanje i preokretanje, krivo poznavanje i prosudivanje. Budući da se pri tome radi o svijesti o *osebujnosti* nazora i poznavanja, to je neko mnjenje to osebujnije što je lošiji njegov sadržaj; jer ono loše jest ono u svom sadržaju posve posebno i osebujno, dok jeumno, naprotiv, po sebi i za sebe opće, a osebujnost ono u čemu mnjenje *sebi nešto uobražava*.

Stoga ne valja smatrati za različitost subjektivnih nazora ako se jednom kaže:

Vox populi, vox dei;
a drugi put (kod Ariosta,* npr.):

* Ili kod Goethea (»Poslovice«)
Zuschlagen kann die Masse,
Da ist sie respektabel;
Urteilien gelingt ihr miserabel.

Doslovan prijevod:
Udarati zna masa
Tu je ona respektabilna
Sudjenje joj jadno uspijeva.

Che'l Volgare ignorante ogn' un riprenda
E parli più di quel che meno intenda.^{**}

Oboje leži osobito u javnom mnjenju; budući da su u njemu tako neposredno ujedinjeni istina i beskonačna zabluda, to se ili jedno ili drugo ne uzima istinski *ozbiljno*. Čini se da je teško razlikovati što se uzima ozbiljno; a tako će i doista biti ukoliko se držimo *neposrednog ispoljavaњa* javnog mnjenja. Budući da je, međutim, supstancialitet ono njegovo unutarnje, samo se on uzima istinski ozbiljno; ali on se ne može iz njega spoznati, nego se upravo zato što je supstancialitet spoznaje samo iz sebe i sam za sebe. Koliko se god u ono što se misli unijelo strasti i kako se god ozbiljno tvrdilo ili napadalo i osporavalo, to nije nikakav kriterij za ono o čemu se doista, radi; ali ovo mnjenje bi se najmanje dalo složiti u tome da njegova ozbiljnost nije ništa ozbiljno. – Jedan je veliki duh^{***} postavio pitanje za javni odgovor: *da li je dopušteno varati narod*. Moralo se odgovoriti da se narod ne da prevariti u pogledu svojeg supstancialnog temelja, *biti*, i odredenog karaktera svog duha, ali u pogledu načina kako on duh zna i kako po tom načinu prosuđuje svoje postupke, događaje itd. – biva od samoga sebe prevaren.

Dodatak. Princip modernog svijeta zahtijeva da se, ono što svako treba da prizna, njemu pokazuje kao nešto opravданo. Ali osim toga svako još hoće da ima pravo iznijeti svoje mišljenje i imati uspjeha. Ako je on izvršio svoju dužnost, to znači odražao riječ, onda on po ovom zadovoljenju svoga subjektiviteta čak puno podnosi. U Francuskoj se sloboda govora uvijek činila daleko manje opasnom nego šutnja, jer šutnja proizvodi strah da ćemo ono što imamo protiv neke stvari zadržati u sebi, dok rasudivanje sadrži izlaz i zadovoljenje prema onoj strani na kojoj, uostalom, stvar lakše može razvijati svoj tok.

** Orlando furioso XXVIII, I: »Da narod neznačica kudi svakog /I najčešće govori o onome u šta se najmanje razumije«. – Prim. njem. izd.

*** Fridrik Veliki.; Nagradno pitanje Berlinske akademije 1778, koje je podstakao d'Alamber

§ 318.

Javno mnjenje zaslužuje stoga da se isto tako *poštuje* kao i da se *prezire*, ovo potonje zbog njegove konkretnе svijesti i ispoljavanja, ono prvo zbog njegova bitnog osnova, koji se, više ili manje pomućen, u onom konkretnom samo pričinja. Budući da javno mnjenje u sebi nema mjerilo razlikovanja ni sposobnosti da supstancialnu stranu u sebi uzdigne do odredenog znanja, nezavisnost od njega prvi je formalni uvjet za nešto veliko iumno (u zbiljnosti kao i u znanosti). Ovo može, sa svoje strane, biti sigurno da će se javno mnjenje kasnije s njime pomiriti, priznati ga i učiniti jednom od svojih predrasuda.

Dodatak. U javnom mnjenju je sve, i ono loše i ono istinito, ali, nači u njemu ono istinito stvar je velikog čovjeka. Onaj ko kaže i ispunjava ono što njegovo vrijeme hoće i iskazuje, veliki je čovjek vremena. On čini ono što je unutarnje i bit vremena, on je ozbiljuje, – i ko ne razumije da javno mnjenje, onako kako ga ovdje-ondje čuje, nije za prezir, nikad neće postići ono veliko.

§ 319.

Sloboda javnog priopćivanja (čije je sredstvo, *štampa*, ispred drugoga usmenog govora, ima prednost po dalekosežnom doticanju, dok, naprotiv, zaostaje iza njega po živosti) – zadovoljavanje onog zajedljivog nagona da se kaže i da se kazalo svoje mnjenje direktno je zaštićeno policijskim i pravnim zakonima i propisima, koji njegove pretjeranosti djelomice sprečavaju, a djelomice kažnjavaju; indirektno je, pak, zaštićeno u neškodenju koje se naročito osniva na umnosti uredenja, čvrstoći uprave, a zatim takoder i javnosti staleških skupština – na ovome posljednjemu, ukoliko se u tim skupštinama izriče valjan i obrazovan uvid u interes države a prepušta drugima da kažu ono manje značajno, oduzima im se uglavnom mnjenje da bi takvo kazivanje bilo od osobite važnosti i učinka: ali nadalje u ravndušnosti i preziru spram plitkog i pakosnog govorenja u koje se nužno uskoro srozava.

Definirati slobodu štampe kao slobodu da se govori i piše *što se hoće*, bilo bi paralelno tome kao da se sloboda uopće označi kao sloboda *da se čini što se hoće*. – Takvo govorenje pripada još sasvim neobrazovanoj sirovosti i površnosti predstavljanja. Uostalom, po prirodi stvari nije nigdje slučaj da se formalizam tako uporno drži i da se tako malo dade poučiti kao u ovoj materiji. Jer predmet je ono najprolaznije, najposebnije, najslučajnije mnjenja u beskonačnoj raznolikosti sadržaja i obrata; iznad direktnog pozivanja na kradu, umorstvo, bunu itd. leži umjetnost i obrazovanje očitovanja, koje se za sebe pojavljuje kao posve opće i neodređeno, ali dijelom ujedno skriva jedno sasvim određeno značenje, a dijelom povezano je s konzervacijama koje nisu doista izražene i za koje ne samo da se ne može odrediti to da li su ispravno izvedene nego ni to da li je u onom izjavljivanju trebalo da budu sadržane. Ova neodredljivost grade i oblika ne da da zakoni o tome postignu onu određenost koja se zahtijeva od zakona, pa čini od suda, budući da ovdje prijestup, nepravda, povreda imaju najposebniji *najsubjektivniji* lik, ujedno posve *subjektivnu* odluku. Osim toga je povreda upravljena na misli, mnjenje i volju drugih i oni su element u kojem se ona ozbiljuje; ali ovaj element pripada slobodi drugih, i otuda ovisi o njima da li je postupak, koji oštećuje, zbiljski čin. – Spram zakona može se stoga isto tako pokazati njihova neodređenost kao što se za izjavu mogu iznaći obrati i oblikovanja izraza, čime se zaobilaze zakoni ili tvrdi da su sudačka odluka subjektivan sud. Nadalje se može nasuprot tome, ako se izjavljivanje smatra *činom* koji povreduje, ustvrditi da to nije čin, nego isto tako samo *mnjenje i mišljenje* kao samo *kazivanje*; tako se u jednom dahu iz pukog subjektiviteta sadržaja i oblika, iz *beznačajnosti i nevažnosti* pukog mnjenja i kazivanja, zahtijeva njegova *nekažnjivost*, pa se upravo za ovo mnjenje kao za moje, i to *najduhovnije* vlasništvo, i za kazivanje kao za izjavljivanje i upotrebljavanje ovog mog vlasništva zahtijeva *visoko poštovanje i pažnja!* – Ono supstancialno, međutim, jest i ostaje da su zločinstva greške s najraznolikijim stupnjevima: povreda časti individua uopće, kleverte, pogrda, preziranje uprave, njenih službenika i činov-

nika, naročito kneževe osobe, ruganje zakonima, pozivanje na pobunu itd. Veća neodređljivost što je takvi postupci dobivaju elementom u kojemu su izjavljeni ne ukida onaj njihov supstancialni karakter, pa ima stoga samo za posljedicu da *subjektivno tlo* na kojemu su oni izvršeni određuje i *prirodu i lik reakcije*; ovo tlo prijestupa upravo je ono koje u reakciji, bilo ona odredena kao policijsko sprečavanje ili kao naročita kazna, čini subjektivitet nazora, slučajnost i sl. nužnošću. Formalizam je ovdje, kao i uvjek, prionuo uz to da iz *pojedinačnih* strana koje pripadaju spoljašnjoj pojavi i iz apstrakcija koje on odatile crpe mudrovanjem ukloni supstancialnu i konkretnu prirodu stvari. – *Znanosti* ipak, budući da se one, ako su, naime, inače znanosti, isto tako ne nalaze na tlu mnjenja i subjektivnih nazora, kao što se ni njihovo prikazivanje ne sastoji u umijeću obrata, aluzija, polovičnih izraza i skrivanja, nego u nedvosmislenom, određenom i otvorenom izražavanju značenja i smisla – ne potпадaju pod kategoriju onoga što sačinjava javno mnenje (§ 316). – Uostalom, budući da su inteligencija, načela, mnenja *drugih*, kako je maloprije primjećeno, element u kojemu nazori i njihove izjave kao takvi postaju *izvršen postupak* i počinju zbiljski da egzistiraju, ova strana postupka, njeno istinsko djelovanje i *opasnost* za individue, društvo i državu (usporedi § 218), zavisi i od kakvoće tog tla, kao što je iskra bačena na hrpu baruta od sasvim drugčije opasnosti nego bačena na čvrstu zemlju, gdje netragom nestaje. – Kako otuda znanstvena izjava ima svoje pravo i svoje osiguranje u svojoj gradi i sadržaju, nepravu izjave također može postati osigurano, ili u najmanju ruku biti podnošeno u preziranju u koje je ono sebe prebacilo. Jedan dio takvih, za sebe također zakonski kažnjivih prijestupa može doći na račun one *Nemezine** vrste koju je prisiljena da vrši unutarnja nemoc, što se osjeća pritisnuta nadmoćnim talentima i vrlinama, kako bi spram takve nadmoći došla do same sebe i vlastitoj ništavnosti ponovo pribavila samosvijest, kao što su rimski vojnici svojim imperatorima u trijumfalnom ulasku, za surovu službu i poslušnost, a naročito zato što

* Nemeza – božica osvete. – Bilj. prev.

se njihovo ime nije ubrajalo u onu čast, porugljivim pjesama izigravali bezazleniju Nemezu, pa su se s njima stavljali u neku vrstu ravnoteže. Ona loša i pakosna Nemeza lišava se svog efekta preziranjem pa se time, kao i publika koja sačinjava jedan krug oko takvog posla, ograničava na beznačajnu zluradost i vlastito prokletstvo, što ga ima u sebi.

§ 320.

Subjektivitet koji se kao razrješenje opstojećeg državnog života *najspoljašnije* pojavljuje u mnenju i rezoniranju, koje hoće da učini važećom svoju slučajnost i koje upravo tako sebe ruši, istinski je zbiljan u svojoj protivnosti, *subjektivitetu* kao identičnom sa supstancialnom voljom, koji sačinjava pojam kneževske vlasti i koji, kao *idealitet cjeline*, još nije do sada stekao svoje pravo i počeo da opstoji.

Dodatak. Subjektivitet smo već jednom posmatrali kao vrh države u monarhu. Druga strana je ona u kojoj se subjektivitet pokazuje samovoljno u javnom mnenju kao spoljašnjoj pojavi. Subjektivitet monarha po sebi je apstraktan, ali on treba biti nešto konkretno i kao takvo idealitet koji se izliva preko cjeline. Država mira je tamo gdje postoje sve grane gradanskog života, ali ovo postojanje imaju jedna pored druge i jedna izvan druge, proizilazeći iz ideje cjeline. Ovo proizilaženje mora doći do pojave i kao idealitet cjeline.

II. Suverenitet prema vani

§ 321.

Suverenitet prema unutra je taj idealitet utoliko ukoliko su momenti duha i njegove zbiljnosti, države, *razvijeni* u svojoj nužnosti i ukoliko opстоje kao njegovi članovi. No duh kao u

slobodi *beskonačno negativni odnos prema sebi* je upravo tako bitno *bitak-za-sebe*. [Für-sich-sein], koji je opstojeću razliku u *sebe primio*, pa je time isključiv. Država ima u ovom određenju *individualitet* koji je bitno kao individua, a u suverenu je kao zbiljska neposredna individua (§ 279).

322.

Individualitet kao isključivi bitak-za-sebe pojavljuje se kao *odnos prema drugim državama*, od kojih je svaka samostalna spram drugih. Budući da u toj samostalnosti bitak-za-sebe zbiljskog duha *opstoji*, on je prva sloboda i najviša čast njihova naroda.

Oni koji govore o željama neke ukupnosti, koja sačinjava jednu više ili manje samostalnu državu, te ima vlastiti centar – o željama da se izgubi ovo središte i njegova samostalnost da bi s nekim drugim sačinjavala jednu cjelinu, znaju malo o prirodi ukupnosti i samoosjećaju koji ima narod u svojoj nezavisnosti. – Prva vlast u kojoj države povijesno nastupaju jest zato ova samostalnost uopće, premda je i sasvim apstraktna pa nema nikakav dalji unutarnji razvoj; stoga pripada ovoj izvornoj pojavi da na njemom vrhu stoji individua, patrijarh, plemenski poglavar itd.

§ 323.

U *opstanku* pojavljuje se tako ovaj *negativni odnos države spram sebe* kao odnos nečega *drugoga* prema nečemu *drugome* i kao da bi ono negativno bilo nešto *spoljašnje*. Egzistencija ovog negativnog odnosa imala stoga lik nekog dogadaja i isprepleteneosti sa slučajnim dogadjajima koji dolaze *spolja*. No ona je njegov najviši *vlastiti moment* – njegova zbiljska beskonačnost, kao idealitet svega konačnoga u njemu – strana u kojoj supstancija, kao absolutna moć spram svega pojedinačnoga i posebnoga, spram života, vlasništva i njegovih prava, kao i spram daljih krugova, dovodi njihovu ništenost do opstanka i svijesti.

§ 324.

Ovo određenje, kojim su interes i pravo pojedinca postavljeni kao moment koji nestaje, jest ujedno *ono pozitivno*, naime, njihova ne slučajnog i promjenljivog, nego *po sebi i za sebe bitkujucег individualiteta*. Ovaj odnos i njegovo priznanje otuda je njihova supstancialna dužnost – dužnost da se, už opasnosti i žrtvovanje svog vlasništva i života, bez obzira na njihovo mnjenje i na sve ono što je po sebi obuhvaćeno u opsegu života – odriže ovaj supstancialni individualitet, nezavisnost i suverenitet države.

Veoma je pogrešno kad se pri zahtijevanju tog žrtvovanja država promatra samo kao gradansko društvo, a kao njena konačna svrha samo *osiguranje života i vlasništva* individua; jer to se osiguranje ne postiže žrtvovanjem onoga što treba da se *osigura*; – naprotiv. – U naznačenome leži običajnosti *moment rata*, koji ne valja smatrati kao apsolutno zlo i kao puku spoljašnju slučajnost, koja, prema tome, ima sama svoj slučajni razlog u bilo čemu; u strasti ma vlastodržaca ili naroda, u nepravednostima itd., uopće u nečemu što ne treba da bude. Onome što je od prirode slučajno događa se ono slučajno, i upravo ta sudba upravo jest, prema tome, nužnost, kao što uopće pojам i filozofija čine da gledište puke slučajnosti iščezne, pa u njoj, kao *prividu*, spoznaju njenu bit, nužnost. *Nužno je da se ono konačno, posjed i život, postavlja* kao ono slučajno, jer je to pojam onoga konačnoga. Ova nužnost ima, s jedne strane, lik prirodne sile, a sve konačno je smrtno i prolazno. No u običajnosnom biću, državu, oduzeta je prirodi ova sila, a nužnost je uzdignuta do djela slobode, do noćega običajnosnoga; – ona prolaznost postaje *prolaženjem*, koje se želi, a negativitet, koji leži u osnovu, supstancialnim vlastitim individualitetom običajnosne biti. – Rat kao stanje u kojem je ispravnost prolaznih dobara i stvari postaje ozbiljna, ispravnost koja inače običava biti neka spasonosna fraza, jest na taj način moment u kojem je idealitet posebnoga dobiva svoje pravo i postaje zbiljnost; – on ima više značenje da s pomoću njega, kao što sam to jednom dru-

gom prilikom³⁶ izrazio, »država održava običajnosno zdravlje narodâ u njihovoj indiferenciji spram učvršćivanja konačnih određenja, kao što kretanje vjetrova čuva more od truleža u koji bi ga stavilo trajno mirovanje, kao što bi i narode stavio u nj trajni ili čak vječni mir«. – Da to je to, uostalom, samo filozofska ideja, ili kao što se običava drukčije izraziti, opravdanje *providnosti*, a da je za zbiljske ratove potrebno još jedno drugo opravdanje, o tome kasnije. – Da su jedan te isti idealitet onaj koji u ratu dolazi na vidjelo kao da u nekom slučajnom odnosu leži prema spolja, i onaj po kojemu su unutrašnje državne moći organski momenti cjeline, javlja se u povijesnoj pojavi, između ostalog, u liku da su sretni ratovi spriječili unutrašnje nemire i učvrstili unutrašnju državnu moć. Pojave koje upravo ovamo pripadaju jesu: da narodi koji ne žele podnijeti ili koji se boje suvereniteta prema unutra bivaju od drugih podjavljeni, pa su se s toliko manje uspjeha i časti potrudili za svoju nezavisnost što su manje mogli doći prema unutra do prvog uređenja državne vlasti (njihova je sloboda umrla od straha pred umiranjem); – da države koje nemaju garancije svoje samostalnosti u svojoj oružanoj moći, nego u drugim pogledima (kao npr. države koje su prema susjedu nesrazmerno male), mogu opstojati uz unutarnje uređenje koje za sebe ne bi jamčilo ni mir spram unutra ni spram spolja itd.

Dodatak. U miru se građanski život više širi, sve sfere se učauruju a to je za dugi period jedno propadanje ljudi; njihove partikularnosti postaju sve čvršće i okoštavaju. Ali zdravlju pripada jedinstvo tijela, a ako dijelovi u sebi postaju kruti, onda je smrt tu. Vječni mir se često zahtijeva kao ideal u koji bi čovječanstvo moralo dospjeti. Kant je tako predlagao jedan savez vladara koji bi trebalo izgladiti sporove država, a Sveta alijansa je imala namjeru da bude otprilike takav institut. Samo država je individua a u individualitetu je bitno sadržana negacija. Ako se, dakle, jedan broj država i učini porodicom, onda ovo udruženje kao individualitet mora sebi kreirati jednu suprotnost i proizvesti neprijatelja. Narodi iz ratova ne izlaze samo ojačani

³⁶ U: »O znanstvenim obradama prirodnog prava«, svaz. 2, tamo lako odstupanje od doslovног teksta. - Bilj. njem. izd.

nego nacije koje su u sebi nesnošljive, ratom prema vani dobivaju mir u onom unutarnjem. Kroz rat je vlasništvo svakako ugrozeno, ali ova *realna* nesigurnost nije ništa drugo nego kretanje koje je nužno. Sa propovjedaonice čujemo kako se mnogo govori o nesigurnosti, taštinu i nepostojanosti vremenskih stvari, ali svako pri tom misli, ma kako bio pogoden: ja ću ipak zadržati ono moje. Ali ako ova nesigurnost sada zbiljski dolazi do riječi u formi husara sa sjajnim sabljama, i ako je to ozbiljno, onda se ona ganuta okrepa duše koja je sve pretskazala, okreće tome da baci kletvu na osvajače. Ali uprkos tome, ratovi se vode tamo gdje leže u prirodi stvari; države ponovo provaljuju a govorkanje postaje nijemo pred ozbiljnim ponavljanjima povijesti.

§ 325.

Budući da je žrtvovanje za individualitet države supstancialni odnos svih i time *opća dužnost*, ono ujedno sâmo, kao jedna strana idealiteta spram realiteta posebnog opstojanja, postaje jednim posebnim odnosom, pa je njemu posvećen jedan vlastiti stalež, *stalež hrabrosti*.

§ 326.

Međusobne razmirice između država mogu imati kao predmet bilo koju posebnu stranu njihova odnosa; posebni dio koji je posvećen obrani države i ima svoje glavno određenje za te razmirice. Ukoliko, međutim, država kao takva, njena samostalnost, dođe u opasnost, dužnost poziva sve njene građane na njenu obranu. Ako je tako cjelina postala moć, pa je iz svog unutarnjeg života u sebi istrgnuta prema napolje, onda time obrambeni rat prelazi u osvajački rat.

Da oružana sila države, *redovna vojska*, i određenje za posebni posao njene obrane postane *staležom*, jest ista nužnost kojom drugi posebni momenti, interesi i poslovi, postaju brakom, zanatskim, državnim, trgovinskim itd., staležima. Rezoniranje koje, vrludajući po razlozima amo-

tamo, razmatra veću prednost ili veću štetnost uvođenja redovne vojske, a mnenje se rado odlučuje za ovo poto- nje, jer je teže shvatiti i pojam stvari nego pojedinačne i spoljašnje strane, a zatim, jer se interesi i svrhe posebnosti (troškovi sa svojim posljedicama, većim nametima itd.) u svijesti građanskog društva više cijene nego ono što je po sebi i za sebe nužno, što na taj način važi samo kao sredstvo za one interese i svrhe posebnosti.

§ 327.

Hrabrost je za sebe formalna *vrlina*, jer je ona najviša apstrakcija od svih posebnih svrha, posjeda, užitka i života u slobodi, ali ona je ova negacija na *spoljašnji zbiljski način*, pa pospoljavanje, *kao ispunjenje*, nije po sebi samome duhovne prirode, ne može unutarnje uvjerenje biti ovaj ili onaj razlog, pa ni njegov zbiljski rezultat također ne može biti *za sebe*, nego samo za druge.

Dodatak. Vojnički stalež je stalež općenitosti kojemu pripada odbrana države i koji ima dužnost da do egzistencije doveđe idealitet po sebi, to znači da sebe žrtvuje. Hrabrost je svakača različita. Odvažnost životinje, razbojnika, hrabrost radi časti, viteška hrabrost, još nisu prave forme. Istinska hrabrost obrazovanih naroda je spremnost na žrtvovanje u službi države, tako da individua čini samo jednog među mnogima. Ne lična odvažnost nego uključivanje u ono općenito jeste ono što je ovdje važno. U Indiji je pet stotina ljudi pobijedilo dvadeset hiljada koji nisu bili sposobni, ali koji nisu bili raspoloženi da djeluju povozano u jedinstvu sa drugim.

§ 328.

Sadržaj hrabrosti kao uvjerenje leži u istinski absolutnoj konačnoj svrsi, *suverenitetu* države; – *zbiljnost* te konačne svrhe, kao djelo hrabrosti, postaje posredovanjem predanosti osobne *zbiljnosti*. Taj lik sadržava stoga oštrinu najviših suprot-

nosti: *odricanje* samo, ali kao *egzistenciju* slobode; najvišu *samostalnost* *bitka za sebe*, čija je egzistencija ujedno u *mehaničnosti* nekog *spoljašnjeg reda i službe* – potpunu poslušnost i odbacivanje vlastitog mnenja i rezoniranja, dakle *odsutnost vlastitog duha*, i najintenzivniju opsežnu trenutnu *prišutnost* duha i odlučnosti – na jneprijateljske, a pri tome najsobnije postupanje protiv individua, pri potpuno ravnodušnom, štavište, dobrom raspoloženju spram njih kao individuā.

Staviti život na kocku, dakako da je više nego samo bojati se smrti, ali po tome je to puko negativno, i nema stoga za sebe nikakvog određenja i vrijednosti; – ono pozitivno, svrha i sadržaj, daje tek značenje toj odvažnosti: razbojnici, ubojice, sa svrhom koja je zločinstvo, pustolov sa svrhom koju je u svom mnenju sebi stvorio itd. imaju također onu odvažnost da stave život na kocku. – Princip modernog svijeta, *misao* i ono *opće*, dao je hrabrosti viši lik, tako da se čini da je njeno ispoljavanje mehaničke i kao da nije čin ove *posebne osobe*, nego samo kao čin *člana cjeline* – isto tako da se ona ne pričinja kao upravljenja protiv pojedinih osoba, nego protiv neprijateljske cjeline uopće, dakle osobna odvažnost pričinja se kao neosobna. Onaj je princip zato pronašao *vatreno oružje*, pa nije neko slučajno pronalaženje tog oružja izmijenilo prosto osobni lik hrabrosti u apstraktiji.

§ 329.

Spoljnja je usmjerenošć države u tome što je ona individualni subjekt. Njen odnos prema drugima pripada *kneževskoj vlasti*, kojoj stoga neposredno i jedino pripada da zapovijeda oružanom moći, da održava odnose s drugim državama putem poslanika itd., da zaključuje rat i mir i druge ugovore.

Dodatak. U gotovo svim evropskim zemljama individualni vrh je kneževska vlast koja se brine za odnose prema vani. Tamo gdje su staleški ustavi može se postaviti pitanje, ne bi li rat i mir trebali zaključivati staleži, a u svakom slučaju, da li će oni zadržati svoj uticaj naročito u pogledu novčanih sredstava. U

Engleskoj, na primjer, ne može se voditi nikakav nepopularan rat. Ali ako se misli da su kneževi i kabineti podređeni strasti više nego skupštine, i stoga teže da odluku o ratu i miru stave u ruke skupština, onda se mora reći da često cijele nacije više nego njihovi kneževi mogu biti oduševljene i ostrašćene. U Engleskoj je narod više puta navaljivao na rat i u izvjesnoj mjeri prinudio ministre da ga vode. Pittova popularnost došla je otuda što je on znao pogoditi ono što je nacija tada htjela. Tek kasnije je raslijadivanje ovde proizvelo svijest o tome da je rat bio beskoristan i nepotreban i da je započet bez proračuna sredstava. Država, osim toga nije u odnosu samo sa jednim nego sa mnogim; a ozbiljenja odnosâ postaju tako delikatna da se mogu obavljati samo sa vrha.

B. Spoljašnje pravo države

§ 330.

Spoljašnje pravo države polazi od odnosa samostalnih država; ono što u njemu jest po sebi i za sebe dobiva stoga oblik onoga »treba da« (Sollen), jer na različitim suverenim voljama počiva da je ono zbiljsko.

Dodatak. Države nisu privatne osobe nego potpuno samostalni totaliteti po sebi, pa se tako njihov odnos postavlja drugaćije nego puko moralni i privatnopravni. Često se države žele imati privatnopravno i moralno, ali kod privatnih osoba položaj je takav da one iznad sebe imaju sud koji realizira ono što je prvo po sebi. Sada doduše neki državni odnos treba biti pravan i po sebi, ali u svjetovnosti ono po sebi bivstvujuće treba da ima i vlast. Budući da sada ne postoji nikakva vlast koja odlučuje protiv države što je pravo po sebi, i koja ozbiljuje ovu odluku, onda se u ovom odnosu mora uvijek ostati kod trebanja. Odnos država je odnos samostalnosti koje se međusobno stipuliraju; ali ujedno stoje iznad ovih stipulacija.

§ 331.

Narod kao država je duh u svojoj supstancialnoj umnosti i neposrednoj zbiljnosti, stoga apsolutna moć na zemlji; neka je država, dakle, spram druge u suverenoj samostalnosti. Da bude kao takva za drugu, tj. da bude od nje priznata, jest njeno prvo apsolutno pravo. No to je pravo ujedno samo formalno, pa je zahtjev tog priznanja države, prosti što je ona država, apstraktan. Da li je ona tako doista nešto što po sebi i za sebe bitkuje, zavisi od sadržaja, ustava, stanja, a priznanje kao ono koje sadržava identitet obaju počiva isto tako na nazoru i volji druge.

Kao što pojedinac nije zbiljska osoba bez relacije prema drugim osobama (§ 71 i inače), isto tako ni država nije zbiljska individua bez odnosa prema drugim državama (§ 322). Legitimitet jedne države i pobliže njene kneževske vlasti, ukoliko je država okrenuta prema vani, s jedne je strane odnos koji se odnosi sasvim prema unutra (jedna država ne treba da se miješa u unutrašnje poslove druge države) - a s druge strane, mora se on isto tako bitno upotpuniti priznavanjem drugih država. No to priznanje zahtijeva garanciju da država također treba da priznaje druge koje nju treba da priznaju, tj. da će ih poštivati u njihovoj samostalnosti, a utoliko njima ne može biti ravnodušno što se zbiva u njenoj unutrašnjosti. Čak se postavlja pitanje, npr. kod nomadskog naroda, uopće kod takvoga koji стоји на nižem stupnju kulture, ukoliko se on može smatrati državom. Religiozno gledište (nekad kod židovskog naroda, muhamedanskih naroda) može sadržavati još jedno dublje suprotstavljanje, što ne dopušta opći identitet koji pripada priznavanju.

Dodatak. Kad je Napoleon prije mira kod *Campoformia* rekao: »Francuska Republika ne treba nikakvo priznavanje, kao što ni Sunce nema potrebu da bude priznato«, onda u ovim riječima ne leži ništa više nego upravo snaga egzistencije koja već sa sobom nosi jamstvo priznavanja a da ono i nije izgovoreno.

§ 332.

Neposredna zbiljnost u kojoj se države jedna spram druge specificira se u mnoge odnose, čije određenje proizlazi iz obostrane samostalne proizvoljnosti, pa time ima formalnu prirodu *ugovora uopće*. Građa je tih ugovora ipak beskonačno manje raznolika nego u građanskom društvu, u kojemu pojedinci u najranogostrikijem pogledu stoje u međusobnoj ovisnosti, dok su, naprotiv, samostalne države cjeline koje se prvenstveno u sebi zadovoljavaju.

§ 333.

Načelo je *međunarodnog prava*, kao općeg prava koje po sebi i za sebe treba da važi između država, za razliku od posebnog sadržaja pozitivnih traktata, da treba da se *održavaju traktati* na kojima se osnivaju međusobne obaveze država. No kako njihov odnos ima kao princip njihov suverenitet, one su utoliko u prirodnom stanju jedna spram druge, a njihova prava nemaju svoju *zbiljnost* u jednoj općoj volji, koja se konstituira u moć nad njima, nego u njihovoj posebnoj volji. Ono opće određenje ostaje stoga pri onome »treba da« (Sollen) pa stanje postaje izmjenjivanje odnosa koji je u skladu s traktatima i njegova ukinjanja.

Između države ne opстоji nikakav pretor nego, u najbolju ruku, izabrani sudac i posrednik, a ovaj također slučajno, tj. po posebnim voljama. Kantova predstava nekog *vječnog mira* putem saveza država, koji izravnava svaki spor, i koji kao moć, priznata od svake pojedine države, otklanja svaku nesložnost, pa time onemogućuje odluku ratom, prepostavlja *suglasnost* država, koja bi se osnivala na moralnim, religioznim ili drugim temeljima i obzirima, uopće uvijek na posebnim suverenim voljama, a na taj način ostala bi opterećena slučajnostima.

§ 334.

Stoga se spor država, ukoliko posebne volje ne nadu sporazum, može odlučiti samo *ratom*. No koje povrede – koje mogu lako i mnogo puta nastupiti na svom vrlo širokom području i pri mnogostranim odnosima svojih pripadnika – valja smatrati određenim raskidom ugovora ili povredom priznanja i časti, ostaje nešto *po sebi* neodređljivo, jer jedna država svoju beskonačnost i čast može staviti u svaku od svoje pojedinačnosti, pa je utoliko više sklona toj razdražljivosti ukoliko se jedan snažni individualitet dugim unutarnjim mironi više nagoni na to da sebi potraži i stvori građu djelovanja prema napolje.

§ 335.

Osim toga ne može država kao ono duhovno uopće ostati pri tome da želi voditi računa samo o *zbiljnosti* povrede, nego tome pridolazi *predstava* jedne takve povrede kao *opasnosti* koja prijeti od jedne druge države, s povezivanjem i opadanjem većih ili manjih vjerodostojnosti, naslućivanja namjera itd. kao uzrok razdorima.

§ 336.

Time što su države u svojem odnosu samostalnosti jedna spram druge kao *posebne volje* i što se na tome osniva važenje samog traktata, dok je *posebna volja* cjeline, *po svom sadržaju*, njena *dobrobit* uopće, zato je ovo najviši zakon u njenom držanju prema drugima, utoliko više što je ideja državne uprave to da je u njoj ukinuta suprotnost prava, kao apstraktne slobode, i ispunjavajućeg posebnog sadržaja, dobrobiti, a prvo priznanje državā (§ 331) odnosi se na njih kao *konkretnе cjeline*.

§ 337.

Supstancialna dobrobit države je njena dobrobit kao *posebne* države u njenom posebnom interesu i stanju, te isto tako u osebujnim spoljašnjim okolnostima s posebnim odnosom traktata; upravljanje je time *posebna mudrost*, a ne opća pravdinstvo (usporedi § 324, primjedba) – kao što svrha u odnosu prema drugim državama i princip za pravednost ratova i traktata nije opća (filantropska) misao, nego zbiljski povrijedena ili ugrožena dobrobit u svojoj određenoj posebnosti.

Svojevremeno se mnogo govorilo o suprotnosti morača i politike i o zahtjevu da ova druga treba da bude u skladu s prvim. Ovamo pripada samo da se o tome općenito primijeti da dobrobit neke države ima sasvim drugo opravdanje nego dobrobit pojedinca, a običajnosna supstancija, država, nema svoj opstanak, tj. svoje pravo, neposredno u apstraktnoj, nego u konkretnoj egzistenciji, te da samo ta konkretna egzistencija može biti princip njenog postupanja i ponašanja, a ne jedna od mnogih općih misli, koje se smatraju moralnim zapovijedima. Nazor o tobožnjem nepravu, što ga politika uvijek ima u toj tobožnjoj suprotnosti, osniva se još mnogo više na plitkosti predstava o moralitetu, o prirodi države i njenim odnosima prema moralnom gledištu.

§ 338.

U tome da se države kao takve međusobno priznaju ostaje *također i u ratu*, stanju bespravlja, sile i slučajnosti, nekavez u kojoj one, bitkujući po sebi i za sebe, jedna za drugu važe, tako da je u samom ratu rat određen kao nešto što treba da bude prolazno. On sadržava time međunarodno pravno određenje da se u njemu odredi mogućnost mira, tako npr. da se poštiju poslanici, i uopće da se on ne vodi protiv unutarnjih institucija i mirnog porodičnog i privatnog života, ne protiv privatnih osoba.

Dodatak. Noviji ratovi zato se vode ljudski a osoba nije u mržnji naspram osobe. Lična neprijateljstva se najviše javljaju u

predstražama, ali u vojsci kao vojsci, neprijateljstvo je nešto neodređeno koje uzmiče pred dužnošću, koju svako poštuje u drugom.

§ 339.

Inače se međusobni odnosi u ratu (npr. da se zarobljava), te ono što u miru neka država priznaje pripadnicima druge države u pravima za privatno ophođenje, itd., prvenstveno osniva na *običajima* nacija kao unutarnjoj općenitosti ponašanja koja se održava pod svim okolnostima.

Dodatak. Evropske nacije obrazuju jednu porodicu po općem principu njihovog zakonodavstva, njihovim običajima, njihovom obrazovanju, i tako se po ovome modifcira narodnopravno ponašanje u jednom stanju u kojem je inače uzajamno nanošenje zla ono vladajuće. Odnos država prema državama je kolebljiv: ne postoji pretor koji vrši pomirenje; viši pretor je samo opći i po sebi i za sebe bivstvujući duh, svjetski duh.

§ 340.

Međusobnom odnosu država, jer one u tome jesu kao *posebne*, pripada vrlo burna igra unutarnje posebnosti strasti, interesa, svrha, talenata i vrlina, sile, neprava i poroka, kao i spoljašnje slučajnosti, koji se pojavljuju naјvećim dimenzijama – igra u kojoj se sama običajnosna cjelina, samostalnost države, izlaže slučajnosti. Principi su *narodnih duhova*, zbog svoje posebnosti u kojoj su kao egzistencijalne individue objektivno zbiljske i samosvjesne – uopće ograničeni, a njihove su sudsbine i djela u svojem međusobnom odnosu pojavna dijalektika konačnosti tih duhova, iz koje opći duh, *duh svijeta*, proizvodi isto tako sebe kao neograničenoga kao što upravo on svoje pravo – a njegovo je pravo najviše – na njima vrši u *svjetskoj povijesti* kao u *posljednjem sudu*.

C. Svjetska povijest

§ 341.

Elementi opstanka *općeg duha*, koji je u umjetnosti zor i slika, u religiji čuvstva i predstava, u filozofiji čista slobodna misao, jest u *svjetskoj povijesti* duhovna zbiljnost u svom potpunom opsegu unutrašnjosti i spoljašnjosti. Ona je sudište, jer u njenoj po sebi i za sebe bitkujućoj *općenitosti* jesu *ono posebno*, penati, građansko društvo i duhovi naroda u svojoj raznolikoj zbiljnosti samo kao *ono idealno*, a kretanje duha u tom elemen- tu jest da to prikaže.

§ 342.

Svjetska povijest, nadalje, nije puki sud njegove* moći, tj. apstraktna i bezumna nužnost neke slijepo sADBINE, nego, jer je duh po sebi i za sebe um, a bitak-za-sebe um u duhu jest znanje, ona je sama iz pojma njegove slobode nuždan razvoj *momenata* umu i time njegove samosvjesti i njegove slobode – izlaganje i ozbiljenje *općeg duha*.

§ 343.

Povijesti je duha njegov *čin*, jer on je samo ono što čini, a njegov *čin* jest da sebe, i to ovdje kao duh, učini predmetom svoje svijesti, da sebe, izlažući se za sebe, samoga shvati. Ovo je shvaćanje njegov bitak i princip, a dovršavanje nekog shvaćanja ujedno je njegovo oposebljavanje i njegov prijelaz. Duh koji, formalno izraženo, *iznova* shvaća ovo shvaćanje, i što je isto, koji iz oposebljavanja ide u sebe, duh je višeg stupnja prema sebi nego što je bio u onom prvom shvaćanju.

* Tj. duha. – Bilj. prev.

Ovamo pripada pitanje o *perfektibilitetu i odgoju ljudskog roda*. Oni koji su tvrdili taj perfektibilitet nešto su naslućivali o prirodi duha, o njegovoj prirodi da je ljudski osavrtov zakon njegova bitka, pa da je shvaćajući što on jest viši lik nego onaj koji sačinjava njegov bitak. A onima koji odbacuju tu misao duh je ostao prazna riječ, kao i povijest – površna igra *slučajnih*, takozvanih *samo mehaničkih* težnja i strasti. Ako oni pri tome izrazima *providnost i plan* providnosti također izražavaju vjeru u neko više upravljanje, onda to ostaju neispunjene predstave, jer i izričito smatraju plan providnosti nečim njima nespoznatljivim i nepojmljivim.

§ 344.

Države, narodi i individue u tom poslu svjetskog duha podižu u svom *posebnom određenom principu*, koji u njihovu *uredjenju i cijeloj širini* njihova stanja ima svoje izlaganje i zbiljnost koje su svjesni, a zadubeni u njen interes, oni su ujedno ne-svjesno oruđe i članovi onog unutarnjeg posla, u kojem nestajući likovi, ali duh po sebi i za sebe priređuje i izrađuje sebi prije-
laz u svoj idući viši stupanj.

§ 345.

Pravednost i vrlina, nepravo, sila i porok, talenti i njihova djela, male i velike strasti, krivnja i nevinost, divota individualnog i narodnog života, sarnostalnost, sreća i nesreća državâ i pojedinaca imaju u sferi svjesne zbiljnosti svoje određeno značenje i vrijednost, pa nalaze u tome svoj sud i svoju pravednost, ali koja je ipak nepotpuna. Svjetska povijest spada izvan ovih gledišta; u njoj onaj nužni moment ideje svjetskog duha, koji je sad ašnji njen stupanj, dobiva svoje *apsolutno pravo*, a narod koji u njemu živi i njegova djela dobivaju svoje izvršavanje i sreću i slavu.

§ 346.

Budući da je povijest oblikovanje duha u obliku dogadaja, neposredne prirodne zbiljnosti, stupnjevi razvoja opstoje kao *neposredni prirodni principi*, a ovi su, budući da su prirodni principi, kao mnoštvo, kao jedan izvan drugoga, dakle nadalje tako da *jednom narodu* pripada *jedan od njih* – njegova *geografska i antropološka egzistencija*.

§ 347.

Na onaj narod kojemu takav moment pripada kao *prirodni* princip preneseno je njegovo izvršavanje u toku samosvijesti svjetskog duha koja se razvija. Ovaj je narod u svjetskoj povijesti *vladajući* za tu epohu – a *on može* (§ 346) u *njoj samo jednom* *činiti epohu*. Spram ovog njegova absolutnog prava, da bude nosilac sadašnjeg razvojnog stupnja svjetskog duha, bespravni su duhovi drugih naroda pa u svjetskoj povijesti, kao oni čija je epoha prošla, ništa više ne znaće.

Specijalna povijest jednog svjetskohistorijskog naroda sadržava dijelom razvoj njegova principa od njegova dječjeg skrivenog stanja do njegova procvata, gdje sada, došavši do slobode običajnosne samosvijesti, zahvaća u opću povijest – dijelom također razdoblje raspadanja i propadanja; – jer tako se označuje u njemu nastajanje jednog višeg principa kao samo onoga negativnoga njegova vlastitoga. Time se nagovještava prijelaz duha u onaj princip i na taj način svjetske povijesti na neki *drugi narod* – razdoblje počev od kojega je onaj narod izgubio absolutni interes, pa on tada viši princip, doduše, također pozitivno prima u sebe i unosi sebe u nj, ali se u njemu, kao nečemu prihvaćenome, ne drži s immanentnom živošću i svježinom – možda gubi svoju samostalnost, možda se također nastavlja ili dalje vuče kao posebna država ili krug država pa se, prema slučaju, nateže u raznolikim unutarnjim pokušajima i spoljašnjim borbama.

§ 348.

Na čelu svih postupaka, dakle i onih svjetskohistorijskih, stoje *individue* kao subjektiviteti koji ozbiljuju ono supstancijalno (§ 279, primjedba). Kao ovim životima supstancijalnog čina svjetskog duha i tako neposredno identičnima s njime, *on* je za njih same skriven i nije im objekt i svrha (§ 344); oni također nemaju njegovu čast i hvalu u svom suvremenom svijetu, niti u javnom mnjenju potomstva, nego kao formalni subjektiviteti imaju samo kod tog mnjenja svoj udio kao *besmitnu slavu*.

§ 349.

Narod prije svega još nije država, a prijelaz porodice, horde, plemena, gomile itd. u stanje države sačinjava u njoj *formalno* realiziranje ideje uopće. Bez te forme njemu kao običajnosnoj supstanciji, koja je to *po sebi*, nedostaje objektivitet da u zakonima kao zamišljenim određenjima općenito i općevažeće postoje i za druge, pa se zato ne priznaje, njegova samostalnost, bez objektivne zakonitosti i za sebe čvrste umnosti samo formalna, nije suverenitet.

Također i u običnom predstavljanju ne zovemo patrijarhalno stanje ustavom niti narod u tom stanju državom, pa ni njegovu nezavisnost suverenitetom. Otuda pred početak zbiljske povijesti pada s jedne strane bezinteresna potmula nevinost, a s druge strane hrabrost formalne borbe priznanja i osvete (usporedi § 331 i str. 66).

§ 350.

Apsolutno je pravo ideje da nastupa u zakonskim određenjima i objektivnim institucijama, polazeći od braka i zemljoradnje (vidi § 203, primjed.), bilo da se oblik ovog ozbiljenja ideje pojavljuje kao božansko zakonodavstvo i dobročinstvo, bi-

lo kao sila i nepravo; – ovo pravo jest *pravo heroja* na osnivanje država.

§ 351.

Iz istog se odredenja događa da civilizirani narodi druge narode koji za njima zaostaju u supstancialnom momentu države (stočarski lovačke narode, zemljoradnički oba itd.) smatraju za barbare i da s njima postupaju kao s barbarima, sa sviješću o nejednakom pravu, a njihovu samostalnost smatraju nečim formalnim.

Otuda u ratovima i sporovima koji proizlaze u takvim odnosima moment da su to borbe priznanja u pogledu jednog odredenog sadržaja sačinjava oznaku koja im daje značenje za svjetsku povijest.

§ 352.

Konkretnе ideje, duhovi naroda, imaju svoju istinu i određenje u konkretnoj ideji kako je ona *apsolutna općenitost* – u svjetskom duhu, oko čijeg prijestolja stoje kao izvršitelji njegova ozbiljavanja, kao svjedoci i ukraši njegove veličanstvenosti. Budući da je on kao duh samo kretanje svoje djelatnosti, za sebe treba apsolutno da zna i da time svoju svijest treba da osloboди od oblika prirodne neposrednosti i da dođe k samome sebi, zato ima četiri principa oblikovanja te samosvijesti u toku njenog oslobadanja – četiri svjetskohistorijska carstva.

§ 353.

U prvoj kao *neposrednom* očitovanju princip mu je lik *supstancialnog* duha kao identitet, a lik u kojem pojedinačnost ostaje uronjena u svoju bit i za sebe neopravdana.

Drugi je princip znanje tog supstancialnog duha, tako da je on pozitivni sadržaj i ispunjenje i *bitak – za sebe*, kao živi njegov *oblik lijepi* običajnosni individualitet.

Treći je produbljivanje u sebe znajućeg bitka – *za – sebe* do *apstraktne općenitosti* i time do beskonačne *suprotnosti* spram objektiviteta koji je, na taj način, isto tako napušten od duha.

Princip *četvrtog* oblikovanja jest preobraćanje ove suprotnosti duha da u svojoj unutrašnjosti primi svoju istinu i konkretnu bit, pa da u objektivitetu bude kod kuće i izmiren, a budući da je taj duh, koji se *vratio* k svom prvom supstancialitetu, iz *beskonačne suprotnosti* vraćeni duh, on treba da proizvodi i zna tu svoju istinu kao misao i svijet zakonite zbiljnosti.

§ 354.

Prema ta četiri principa *četiri* su svjetska historijska carstva: 1. *orientalno*, 2. *grčko*, 3. *rimsko*, 4. *germansko*.

§ 355.

1. *Orijentalno carstvo*

Prvo je carstvo nazor o svijetu koji polazi od patrijarhalne prirodne cjeline, koji je neizdiferenciran, supstancialan, u kojem je svjetovno upravljanje teokracija, vladalac također veliki svećenik ili bog, državni ustav i zakonodavstvo ujedno religija, kao što su i religiozne i moralne zapovijedi, ili, štaviše, navike isto tako državni i pravni zakoni. U sjaju ove cjeline bespravno propada individualna ličnost, spoljašnja je priroda neposredno božanska ili neki ukras boga, a povijest zbiljnosti poezija. Razlike koje se razvijaju u različne strane običaja, upravljanja i države postaju, namjesto zakona, kraj jednostavnog običaja, nezgrapne opširne, praznovjerne ceremonije – slučajnosti osobne vlasti i proizvoljnog vladanja, a raščlanjivanje u staleže – prirodna postojanost kasta. Orijentalna je država stoga živa samo u svom kretanju, koje – jer u njoj samoj nije ništa stalno, a što je

postojano, okamenjeno je – ide prema napolje i postaje elementarnim bijesom i pustošenjem; unutarnji je mir privatni život i utapanje u slabost i iznemoglost.

Moment još *supstancialne, prirodne duhovnosti* u stvaranju države, koji je kao *oblik* u povijesti svake države apsolutno polazište, istaknut je i pokazan povjesno kod posebnih država, a ujedno s dubokim smisлом i *učenošću* u spisu: »*O propasti prirodnih država*, Berlin, 18, 12. (od g. dr Stuhra) pa je time utrt put umnom promatranju povijesti ustava i povijesti uopće. Princip subjektiviteta i samosvjesne slobode tamo je pokazan i u germanskoj naciji, pa ipak, time što rasprava ide samo do propasti prirodnih država, taj se princip samo i vodi dотle gdje se on dijelom pojavljuje kao nemirna pokretljivost, ljudska proizvoljnost i propadanje, a dijelom u svom posebnom liku kao *čud*, pa se nije razvio do objektiviteta *samosvjesnog supstancialiteta*, do organske *zakonitosti*.

§ 356.

2. Grčko carstvo

Ovo carstvo ima ono supstancialno jedinstvo konačnoga i beskonačnoga, ali samo kao misteriozni, u tamno sjećanje, u spilje i slike tradicije potisnut osnov, koji je iz duha što sebe razlikuje proizveden u individualnu duhovnost i u prirodno svjetlo znanja, te umjeren i preobražen u ljepotu i slobodu i vedru običajnost. Ti me se u ovom određenju otvara sebi princip osobnog individualiteta, više ne kao u sebi samome zaokupljen, nego sadržan u svom idealnom jedinstvu; – djelomice se, stoga, raspada cjelina u krug posebnih narodnih duhova, s jedne strane, posljednja voljna odluka nije još stavljena u subjektivitet samosvijesti, koja bitkuje za sebe, nego u usku moć, koja je viša i izvan nje (usporedi § 279, primjedba), a s druge strane posebnost koja pripada potrebi još nije prihvaćena u slobodu, nego je isključena u ropstvo.

§ 357.

3. Rimsko carstvo

U ovom carstvu dovršava se razlikovanje do beskonačnog raskida običajnosnog života u ekstreme *osobne* privatne samosvijesti i *apstraktnе općenitosti*. Suprotstavljanje, počevši od supstancialnog nazora aristokracije protiv principa slobodne ličnosti u demokratskom obliku, razvija se prema onoj strani do praznovjerstva i do utvrđivanja hladne gramžljive vlasti, a prema ovoj strani do pokvarenosti svjetine, pa se raspadanje cjeline završava u općoj nesreći i smrti običajnosnog života, u čemu individualiteti naroda umiru u jedinstvu nekog Panteona, svi pojedinci snižavaju se na privatne osobe i na jednake, s formalnim pravom koje time drži na okupu samo apstraktna proizvoljnost što sebe goni u čudovišnost.

§ 358.

4. Germansko carstvo

Iz tog gubitka sebe samoga i svog svijeta, te njegove beskrajne boli, za što se smatralo da je spremjan narod *izraelski*, u sebe potisnuti duh shvaća u ekstremu svog apsolutnog *negativiteta*, *prekretnici* koja bitkuje po sebi i za sebe, *beskonačni pozitivitet* ove svoje unutrašnjosti, princip jedinstva božanske i ljudske prirode, pomirenje objektivne istine i slobode, koje su se pojavile unutar samosvijesti i subjektiviteta, pa se prenosi na nordijski princip *germanskih naroda* da on izvrši to pomirenje.

§ 359.

Unutrašnjost principa, kao još apstraktno izmirenje i razrješenje svake suprotnosti, unutrašnjost, koja egzistira u osjećaju kao vjera, ljubav i nada, razvija svoj sadržaj da ga uzdigne do zbiljnosti i samosvjesne umnosti, do *svjetovnog carstva* koje polazi od čudi, vjernosti i zajednice slobodnih, te koje je u ovom

svom subjektivitetu isto tako carstvo za sebe bitkujuće grube proizvoljnosti i barbarstva običaja – nasuprot nekom onostranom svijetu, nekom *intelektualnom* carstvu, čiji je sadržaj, svakako, ona istina njegova duha, ali kao još *nepomišljena* obavijena je u barbarstvo predstava, pa se, kao duhovna moć nad zbiljskom čudi, odnosi spram nje kao neslobodna strašna sila.

§ 360.

Dok ono duhovno – u teškoj borbi tih carstava koja su u razlici što je ovdje dobila svoju absolutnu suprotnost, a ujedno se korijene u jednom jedinstvu – egzistenciju svog neba, u zbiljnosti i predstavi, degradira na zemaljsku ovostvarnost i na običnu svjetovnost, dok ono svjetovno, naprotiv, svoj apstraktni bitak-za-sebe uzdiže do misli i principa umnog bitka i znanja, do umnosti prava i zakona, dotle se *po sebi* suprotnost izgubila u lik bez srži. Sadašnjost je odbacila svoje barbarstvo i nepravnu proizvoljnost, a istina svoju onostranost, tako da je istinsko pomirenje postalo objektivno, koje državu razvija u sliku i u zbiljnost uma u kojoj samosvijest nalazi zbiljnost svog supstancijalnog znanja i htijenja u organskom razvoju, kao što u religiji nalazi osjećaj i predstavu te svoje istine kao idealne bitnosti, ali u znanosti slobodnu, shvaćenu spoznaju te istine kao jedne te iste u svojim manifestacijama koje se nadopunjavaju, u državi, prirodi i idealnom svijetu.

POSEBNI LIST ZA FILOZOFIJU PRAVA

(Harvard-Univ. bibl., USA)

- α) Što je *pravo*, znati, to – *zakoni*
- β) Znak. su *stari*, žilavi – malo se tko ovjekovječio time što zakonodavci njihova naroda –
 - Granitno postolje, crte života naroda – *Onijesu*, i nitko ne zna otkada – *božanski* autoritet – *dani* –
 - γ) Kasnije pitanje, što je *po sebi pravo* [?]
 - Studirati α) teorijski – tj. u *mišljenju* –
 - Umno pravo – tj. mišljenje i u *sebi nužno* – ovo na polju, u regiji mišljenja – absolutna svrha – Što je svetije od prava kr(alja) – Relativni zakoni gospodara –
 - Je li um(no) da kralj rod(enjem)
 - Pozitivno – Što ljudi sami *uvidaju*, pravo – i da to oni hoće, pri tom da je njihova volja – Histor. – Duh istjerati instinkтивно, krtica –
 - Prirodno* pravo spram društva i države – tj. *pojam* ne dopire tako daleko; iz spoljašnjega; *Priroda pojedinačna* volja. umjet. – proizvoljnost – *poštuje* ljudi *božanski*.
 - Zakoni α) jesu misli
 - β) priroda vlada životom ljudi.
 - γ) Sloboda – spram njih – Plat. stvar – Ind. – nt. spram svog roda –
 - δ/ *Pozit.*, Mogućnost, *Jedan* um, *Jedno* pravo – kako? suprotnost – treba da bude, odnos volje
 - ε/ Filoz(os) danas spram svakog autoriteta – Ne kao filozofija prirode *zasniva* to što jest – egzistira
 - samo volja po sebi –
 - Dijete, crnac, Indijac
 - teorijski interes, nego praktički
 - djelomice izmiriti sa sadašnjošću, djelomice prosuditi –
 - δ/ teorij. *Jedan* zakon (?)
 - Sumnja u bitak zakona.
 - Upravo mnogovrsno
 - αα) Bitak odakle – onaj njegova duha iz njegova duha
 - ββ) samo volja: